ปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

ภาค ๒

อนุสสติกัมมฐานนิเทส

มรณสติ

บัดนี้ ภาวนานิเทสแห่งมรณสติ (อันท่านจัดไว้) ถัดจากเทวตานุสสตินี้ ถึงแล้วโดยลำดับ

ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่กับภพอันหนึ่ง* ชื่อว่ามรณะในคำว่ามรณสตินั้น ส่วนว่าสมุจเฉทมรณะ กล่าวคือความขาดเด็ดแห่งวัฏฏทุกข์ของพระอรหันต์ทั้งหลายก็ดี ขณิกมรณะ อันได้แก่ความดับในขณะ ๆ แห่งสังขารทั้งหลายก็ดี สัมมติมรณะ (อันได้) ในคำของชาวโลกว่า ต้นไม้ตาย โลหะตาย เป็นต้นก็ดี นั้นใด มรณะนั้นท่านมิได้ประสงค์เอาในคำว่ามรณสตินี้ ส่วนมรณะที่ท่านประสงค์เอานั้น มี ๒ อย่าง คือ กาลมรณะ อกาลมรณะ ในมรณะ ๒ อย่างนั้น กาลมรณะ ย่อมมีเพราะสิ้นบุญบ้าง เพราะสิ้นอายุบ้าง เพราะสิ้นทั้งสองอย่างบ้าง อกาลมรณะ ย่อมมีด้วยอำนาจกรรมอันเข้าไปตัด (ชนก) กรรม ในมรณะเหล่านั้น มรณะใด แม้เมื่อความถึงพร้อม

* ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น เอกภาว....ผิด ที่ถูกเป็น เอกภว...

แห่งปัจจัยอันเป็นเครื่องยังอายุให้สืบต่อไปยังมีอยู่ แต่ก็มีขึ้นได้ เพราะความที่กรรมอันก่อปฏิสนธิ มีวิบากสุกงอมสิ้นเชิงแล้วนี้ ชื่อว่า มรณะเพราะสิ้นบุญ[๑] มรณะใดมีขึ้นด้วยอำนาจความสิ้นแห่งอายุ ดังอายุอันมีประมาณสก ๑๐๐ ปีของคนทุกวันนี้ เพราะความไม่มีสมบัติ เช่นคติ กาล และอาหารเป็นต้น นี้ชื่อว่ามรณะเพราะสิ้นอายุ ส่วนมรณะใดย่อมมีแก่บุคคลทั้งหลายผู้มีปัจจัยเครื่องสืบต่อ (แห่งอายุ) ถูกกรรมที่สามารถยังสัตว์ให้เคลื่อนจากฐานะ (ที่เป็นอยู่) ได้ทันที เข้ามาตัดเอา ดุจคนบาปทั้งหลายมีพญาทุสิมาร และพญากลาพุเป็นต้นก็ดี แก่บุคคลทั้งหลายผู้มีปัจจัยเครื่องทุสิมาร และพญากลาพุเป็นต้นด้วยอุปักกมะ (ความทำร้าย) มีการใช้ศัสตราเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่ทำไว้ในปางก่อนก็ดี[๒] มรณะนี้ชื่อว่า อกาลมรณะ มรณะทั้งหมดนั้น (ล้วน) สงเคราะห์เข้าด้วยความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ มีประการดังกล่าวแล้ว ความระลึกถึงความตาย กล่าวคือความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ดังกล่าวมานี้แล ชื่อมรณสติ

[วิธีเจริญมรณสติ]

พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญมรณสตินั้น พึงเป็นผู้ไปในที่ลับ

๑. มหาฎีกาว่า มรณะเพราะสิ้นบุญนี้ ท่านกล่าวสำหรับสมบัติภพ คือภพดี ถ้ากล่าวสำหรับวิบัติภพ คือภพเลว ก็ต้องว่า มรณะเพราะสิ้นบาป หมายความว่าสิ้นบุญตายก็มี สิ้นบาปตายก็มี

๒. นัยแรกหมายถึงกรรมหนักที่ทำในปัจจุบัน นัยหลังเป็นบุริมกรรม แต่ก็นับเป็นอุปัจเฉทกรรมทั้งคู่ (?)

(คน) เร้นอยู่ (ในเสนาสนะอันสมควร) แล้วยังมนสิการให้เป็นไปโดยแยบคายว่า "**มรณํ ภวิสฺสติ ชีวิตินฺทฺริยํ อุปจฺฉิชฺชิสฺสติ** ความตายจักมี ชีวิตินทรีย์จักขาด" ดังนี้ หรือว่า "**มรณํ มรณํ** ตาย ตาย" ดังนี้ก็ได้ เพราะเมื่อยังมนสิการให้เป็นไปโดยไม่แยบคาย ความโศกจะเกิดขึ้นในเพราะไประลึกถึงความตายของอิฏฐชน (คนรัก) เข้า ดุจความโศกเกิดแก่มารดาผู้ให้กำเนิดในเพราะไประลึกถึงความตายของบุตรที่รักเข้าฉะนั้น ความปราโมชจะเกิดขึ้น ในเพราะระลึกถึงความตายของอนิฏฐชน (คนเกลียด) ดุจความบันเทิงใจเกิดขึ้นแก่คนที่มีเวรกันทั้งหลาย ในเพราะระลึกถึงความตายของเวรีชน (คนเป็นเวรกัน) ฉะนั้น ความสังเวชจะไม่เกิดขึ้นในเพราะระลึกถึงความตายของมัชฌัตตชน (คนที่เป็นกลาง ๆ) ดุจความสลดใจไม่เกิดขึ้นแก่สัปเหร่อ ในเพราะเห็นซากคนตายฉะนั้น ความสะดุ้งกลัว เกิดขึ้นแก่คนชาติขลาด เพราะเห็นเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ (จะฟันเอา) ฉะนั้น ความเกิดขึ้นแห่งความโศกเป็นต้นนั้นทั้งหมดนั่น ย่อมมีแก่บุคคลผู้ไร้สติ และสังเวคะ และญาณ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงดูสัตว์ที่ถูกฆ่าและที่ตาย (เอง) ในที่นั้น ๆ แล้วคำนึงถึงความตายของพวกสัตว์ที่ตายซึ่ง (มัน) มีสมบัติ (คือความพร้อมมูลต่าง ๆ) ที่ตนเคยเห็นมา ประกอบสติ และสังเวคะ และญาณเข้า ยังมนสิการให้เป็นไปโดยนัยว่า "**มรณํ ภวิสฺสติ** ความตายจักมี" ดังนี้ เป็นต้นเถิด ด้วยว่า เมื่อ (ยังมนสิการ) ให้เป็นไปอย่างนั้น จัดว่าให้เป็นไปโดย

แยบคาย หมายความว่าให้เป็นไปโดยอุบาย (คือถูกทาง) จริงอยู่ สำหรับพระโยคาวจรลางท่าน (ที่อินทรีย์กล้า) ยังมนสิการให้เป็นไปอย่างนั้นเท่านั้นแหละ นีวรณ์ทั้งหลายจะรำงับลง สติอันมีความตายเป็นอารมณ์จะตั้งมั่น กรรมฐานถึงอุปจารทีเดียวก็เป็นได้

[ผู้อินทรีย์อ่อนพึงระลึกโดยอาการ ๘]

แต่สำหรับพระโยคาวจรผู้ใด ด้วยมนสิการเพียงเท่านี้ กรรมฐานยังไม่เป็น (อย่างนั้น) พระโยคาวจรผู้นั้น พึงระลึกถึงความตายโดยอาการ ๘ นี้ คือ

วธกปจฺจุปฏฺบานโต	โดยปรากฏดุจเพชฌฆาต
สมฺปตฺติวิปตฺติโต	โดยวิบัติแห่งสมบัติ
อุปสํหรณโต	โดยเปรียบเทียบ
กายพหุสาธารณโต	โดยร่างกายเป็นสาธารณแก่สัตว์ และปัจจัยแห่งความตายมากชนิด
อายุทุพฺพลโต	โดยอายุเป็นของอ่อนแอ
อนิมิตฺตโต	โดยชีวิตไม่มีนิมิต
อทฺธานปริจฺเฉทโต	โดยชีวิตมีกำหนดกาล
ขณปริตฺตโต	โดยชีวิตมีขณะสั้น

[อธิบายอาการที่ ๑ - วธกปจฺจุปฏฺฐานโต]

ใน ๘ บทนั้น บทว่า **วธกปจฺจุปฏฺฐานโต** แปลว่าโดยปรากฏ (แห่งความตาย) ดุจเพชฌฆาต ความว่า พระโยคาวจรพึงระลึกว่า

เพชฌฆาตคิดว่าจักตัดศีรษะคนผู้นี้ ถือดาบจ่อที่คอ ยืนประชิดตัวอยู่ ฉันใด แม้ความตายก็ปรากฏฉันนั้นเหมือนกัน ถามว่า เพราะอะไร ตอบว่า เพราะมันมาพร้อมกับความเกิด และเพราะมันคร่าเอาชีวิตไป อุปมาเหมือนดอกเห็ด* ย่อมพาเอาฝุ่นติดตัวขึ้นมาด้วยฉันใด สัตว์ทั้งหลายก็พาเอาความแก่และความตายเกิดมาด้วยฉันนั้น จริงอย่างนั้น ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้นก็ถึงซึ่งความแก่ในลำดับแห่งความเกิดขึ้นนั้นเอง แล้วก็แตก (ดับ) ไปพร้อมกับสัมปยุตขันธ์ทั้งหลาย ดังศิลาตกจากยอดเขาแตกไปฉะนั้น (นี่ว่าด้วย) ขณิกมรณะมาพร้อมกับความเกิดก่อน แต่แม้มรณะที่ท่านประสงค์เอาในมรณสตินี้ ก็จัดว่ามาพร้อมกับความเกิด เพราะความที่สัตว์ผู้เกิดมาแล้ว ต้องตายเป็นแน่ เพราะเหตุนั้น อันว่าสัตว์นั่น จำเดิมแก่กาลที่เกิดแล้วก็บ่ายหน้าสู่ความตายไปไม่กลับเลยแม้สักน้อยเดียว เปรียบดั่งดวงสุริยะที่ขึ้นแล้ว ย่อมบ่ายหน้าสู่ความตกไปท่าเดียว มิได้กลับแต่ที่ ๆ ไป ๆ แล้วแม้สักหน่อยหนึ่ง หรือมิฉะนั้น เหมือนลำธารที่ไหลลงจากภูเขา มีกระแสเชี่ยวพัดพาเอาสิ่งที่มันจะพาไปได้ไหลรุดไปท่าเดียว มิได้ (ไหล) กลับแม้สักนิดฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระอโยฆรกุมารโพธิสัตว์จึงกล่าวว่า

* ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคเป็น อหิจฺฉตฺตกํ มกุลํ แต่ในมหาฎีกาเป็น อหิจฺฉตฺตกมกุลํ เห็นว่าปาฐะหลังนี้เข้าทีกว่า เพราะถ้าแยกอย่างปาฐะแรกจะต้องแปลว่า "เห็ดตูม" ไม่เข้ากับความในประโยค ซึ่งมิได้มุ่งจะพูดถึงเห็ดตูมเห็ดบาน แต่มุ่งจะพูดถึงเห็ดที่ขึ้นจากดิน พาเอาดินติดหัวขึ้นมาด้วย จึงเหมาะที่จะเป็น อหิจฺฉตฺตกมกุลํ ซึ่งแปลได้ว่า "ดอกเห็ด" ขึ้นชื่อว่าดอกเห็ดแรขึ้นจากดิน มันก็ตูมก่อนทั้งนั้น แล้วจึงได้บานภายหลัง

"สัตว์เผ่ามนุษย์ (เข้า) อยู่ในครรภ์ ในตอน
กลางคืน ๆ หนึ่ง ในขณะแรก (ปฏิสนธิ)
ใด (จำเดิมแต่ขณะแรกนั้นไป) สัตว์ผู้ผุดเกิด
เป็นตัวแล้วก็บ่ายหน้าไปทีเดียว เขาไปเรื่อย ไม่
กลับ"[๑] ดังนี้

อนึ่ง เมื่อสัตว์นั้น (บ่ายหน้า) ไปอยู่อย่างนั้น ความตายย่อมใกล้เข้ามาทุกที ดุจความแห้งไปแห่ง (น้ำใน) ลำน้ำน้อยทั้งหลายที่ถูกแดดในฤดูร้อนแผดเผา ดุจความหล่นแห่งผลไม้ทั้งหลายที่มีขั้วอันรสอาโปซาบแล้ว[๒] ในตอนเช้า ดุจความแตกแห่งภาชนะดินทั้งหลายที่สุดทุบด้วยก้อน และดุจความเหือดหายไปแห่งหยาดน้ำค้างทั้งหลายที่รัศมีดวงอาทิตย์ต้องเอาฉะนั้น เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส (๓ คาถาแรก และพระโพธิสัตว์กล่าวคาถาที่ ๔) ว่า

วันและคืนล่วงไป ชีวิตใกล้ดับเข้าไป อายุของ
สัตว์ทั้งหลาย (ค่อย) สินไป ดังนี้แห่งลำน้ำน้อย
(ค่อย) แห้งไปฉะนั้น

ภัยแต่ความตาย ย่อมมีเป็นเที่ยงแท้แก่สัตว์
ทั้งหลายผู้เกิดมาแล้ว ดุจภัยแต่ความหล่นในเวลา
เช้า ย่อมมีแก่ผลไม้ทั้งหลายที่สุกแล้วฉะนั้น
เหมือนอย่างภาชนะดินที่ช่างหม้อทำขึ้นแล้ว ทั้ง

๑. ขุ. ชา. วีสติ. ๒๗/๔๖๙

๒. น่าจะว่าอันรสอาโปซาบไม่ถึง ถ้าเช่นนั้น ปาฐะก็ควรจะเป็นว่า อาโปรสานนุคต...

เล็กทั้งใหญ่ ทั้งสุกทั้งดิบ ล้วนมีความแตกเป็นที่สุด
ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นฉันนั้น
น้ำค้างที่ยอดหญ้า เพราะดวงอาทิตย์ขึ้นมา[๑] ก็
เหือดไปฉันใด อายุของมนุษย์ทั้งหลายก็เป็น
ฉันนั้น ข้าแต่แม่ ขอแม่อย่าห้ามข้า ฯ (บวช) เลย[๒]"

ดังนี้

มรณะมาพร้อมกับชาติดุจเพชฌฆาตที่เงื้อดาบอยู่ฉะนี้ อนึ่งมรณะนี้นั้นย่อมคร่าเอาชีวิตไปท่าเดียว ครั้นคร่าเอาไปแล้วก็มิได้ (ปล่อย) ให้กลับ ดุจเพชฌฆาตนั้นจ่อดาบที่คอ (จะฟันลงเป็นแน่) ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น มรณะจึงชื่อว่าปรากฏดุจเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ เพราะมาพร้อมกับชาติ และเพราะคร่าเอาชีวิตไปด้วยประการหนึ่ง ดังนี้แล พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยอาการปรากฏดุจเพชฌฆาต ดังกล่าวมาฉะนี้

[อธิบายอาการที่ ๒ - สมฺปตฺติวิปตฺติโต]

บทว่า **สมฺปตฺติวิปตฺติโต** (โดยวิบัติแห่งสมบัติ) มีอธิบายว่า อันสมบัติในโลกนี้จะงดงามอยู่ได้ก็ชั่วเวลาที่วิบัติยังไม่ครอบงำ และขึ้นชื่อว่าสมบัติที่จะล่วงพ้นวิบัติรอดอยู่ได้ หามีไม่ จริงอย่างนั้น

๑. อุคฺคมนํ มหาฏีกาแก้เป็น อุคฺคมนนิมิตฺตํ
๒. คาถานี้เป็นคาถาเก็บผสม คือคาถาที่ ๑-อจฺจยนฺติ ฯ ป ฯ โอทกํ อยู่ใน สํ. ส. ๑๕/๑๕๙ คาถาที่ ๒ ผลานมิว ฯ เป ฯ มรณโต ภยํ อยู่ใน ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๗ คาถาที่ ๓ ยถา หิ ฯ เป ฯ ชีวิตํ อยู่ใน ที. มหา. ๑๐/๑๔๑ คาถาที่ ๔ อุสฺสาโวว ฯเปฯ นิวารย อยู่ใน ขุ. ชา. เอกาทสก. ๒๗/๓๑๖

แม้พระเจ้าโศกผู้ทรงมีสุข ได้ครอบครองแผ่นดิน
สิ้น (ชมพูทวีป) จ่ายพระราชทรัพย์ (วันละ)
๑๐๐ โกฏิ ในบั้นปลาย (แห่งพระชนมชีพ)
ได้ทรงครองความเป็นใหญ่ต่อมะขามป้อมครึ่งผล
เท่านั้น ด้วยทั้งเรือนร่าง (ของมหาราช) นั้นแหละ
ครั้นบุญมาสิ้นไป พระองค์ก็บ่ายพระพักตร์ต่อ
มรณะ ถึงซึ่งภาวะอันน่าเศร้าไปฉะนี้

อีกนัยหนึ่ง ความไม่มีดรคแม้ทั้งปวง ย่อมมีความเจ็บไข้เป็นปริโยสาน ความเป็นหนุ่มทั้งปวงมีความเป็นปริโยสาน ความเป็นอยู่ทั้งปวงมีความตายเป็นปริโยสาน โลกสันนิวาสทั้งปวงทีเดียว ถูกชาติติดตาม ถูกชราไล่ตาม ถูกพยาธิครอบงำ ถูมรณะทำลายล้าง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ภูเขาหินใหญ่ (สูง) จดฟ้า กลิ้งบด (สัตว์)
มาทั้งสี่ทิศโดยรอบ (ไม่เว้นใคร) ฉันใดก็ดี
ความแก่และความตาย ก็ฉันนั้น ย่อมครอบงำสัตว์
ทั้งหลาย คือพวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์ พวก
แพศย์ พวกศูทร พวกจัณฑาล และปุกกุสะ
(กรรมกรเทขยะ) ไม่เว้นใคร ๆ บดขยี้หมดทั้งนั้น
ในความแก่และความตายนั้น (ชัย) ภูมิสำหรับ
พลช้างไม่มี สำหรับพลม้าก็ไม่มี สำหรับพลรถก็
ไม่มี สำหรับพลราบก็ไม่มี และทั้งใคร ๆ ไม่อาจ

เอาชนะได้ด้วยมันตยุทธ (การรบด้วยใช้เวทมนต์)

หรือด้วยทรัพย์ (สินบน)

วิบัติคือมรณะ เป็นปริโยสานแห่งสมบัติคือชีวิต โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ พระโยคาวจรพึงเป็นผู้กำหนดความที่ชีวิตมีมรณะเป็นปริโยสานนั้น ระลึกถึงความตาย โดยอาการวิบัติแห่งสมบัติเทอญ

[อธิบายอาการที่ ๓ - อุปสํหรณโต]

บทว่า **อุปสํหรณโต** คือโดย (นึก) เปรียบเทียบตนกับคนอื่น ๆ (ที่ตายแล้ว) ในข้อนั้นมีอธิบายว่า พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยเปรียบเทียบด้วยอาการ ๗ คือ

ยสมหตฺตโต โดยความมียศใหญ่

ปุญฺญมหตฺตโต โดยความมีบุญมาก

ถามมหตฺตโต โดยความมีเรี่ยวแรงมาก

อิทฺธิมหตฺตโต โดยความมีฤทธิ์มาก

ปญฺญามหตฺตโต โดยความมีปัญญามาก

ปจฺเจกพุทฺธโต โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธะ

สมฺมาสมฺพุทฺธโต โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ

[ยสมหตฺตโต]

ถามว่า (พึงระลึกโดยความมียศใหญ่) อย่างไร ?

แก้ว่า พึงระลึกโดยความมียศใหญ่อย่างนี้ว่า "อันความตายนี้ได้ตกต้องผองท่านผู้มียศใหญ่ (คือ) ผู้มีบริวารมาก มีทรัพย์และพาหนะ

พร้อมพรั่ง แม้กระทั้งพระเจ้ามหาสมมต พระเจ้ามันธาตุ พระเจ้า-มหาสุทัสสนะ และพระเจ้าทัฬหเนมิ มาแล้วไม่แคล้วได้ ก็เหตุไฉนมันจักไม่ตกต้องตัวเราเล่า

ท่านผู้มียศใหญ่ทั้งหลาย แม้เป็นท้าวพญาผู้
ประเสริฐเช่นพระเจ้ามหาสมมต ท่านยัง
ประสพอำนาจจมฤตยู กล่าวอะไรใจคนทั้งหลาย
เช่นเราเล่า*

ดังนี้เป็นประการแรก

[ปุญฺญมหตฺตโต]

(พึงระลึก) โดยความมีบุญมากอย่างไร ? พึงระลึกโดยความมีบุญมากอย่างนี้ว่า

เศรษฐีเหล่านี้คือ โชติยะ ชฎิละ อุคคะ
เมณฑกะ ปุณณกะ และคนอื่น ๆ ที่ปรากฏว่า
เป็นผู้มีบุญมากในโลก ยังถึงซึ่งความตายไป
สิ้น กล่าวอะไรในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

[ถามมหตฺตโต]

(พึงระลึก) โดยความมีเรี่ยวแรงมากอย่างไร ? พึงระลึกโดย

* เข้าใจว่า ตั้งแต่ อิทํ มรณํ นาม จนถึง ยสมหตฺตโต อนุสสริตพฺพํ เป็นประโยคเดียวกัน คือเป็นประโยควิสัชนา อิติ ท้ายคาถานั้นสรุปเข้าใน เอวํ ดังนี้แปลไว้นั้น แม้ในข้อต่อ ๆ ไปก็เช่นกัน

ความมีเรี่ยวแรงมากอย่างนี้ว่า

พระวาสุเทพ พระพลเทพ พระภีมเสน
พระยุธิฏฐิละ แม้หนุระ นักมวยปล้ำใหญ่ ก็
(ตก) ไปสู่อำนาจของความตาย (สิ้น) แล้ว
แต่บุคคลเหล่านั้นผู้เลื่องชื่อในโลกว่า เป็นคน
มีกำลังเรี่ยวแรงอย่างนี้ ก็ยังถึงซึ่งความตาย
กล่าวอะไรในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

[อิทฺธิมหตฺตโต]

(พึงระลึก) โดยความมีฤทธิ์มากอย่างไร ? พึงระลึกโดยความมีฤทธิ์มากอย่างนี้ว่า

พระอัครสาวกที่ ๒ ใด ผู้ได้ชื่อว่า (มีฤทธิ์)
ประเสริฐสุดแห่งผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย (สามารถ)
ยังไพชยนต์ (เทพปราสาท) ให้ไหวได้ ด้วย
อวัยวะเพียงนิ้วแม่เท้า แม้พระอัครสาวกที่ ๒
นั้นก็ยัง (ตก) เข้าสู่ปากของมฤตยูอันน่าสะพึง
กลัวไปพร้อมกับฤทธิ์ทิ้งหลาย (ของท่าน) ดั่ง
มฤคเข้าปากสีหะ กล่าวอะไรในความทั้งหลาย
เช่นเราเล่า

[ปญฺญามาหตฺตโต]

(พึงระลึก) โดยความมีปัญญามากอย่างไร ? พึงระลึกโดยความมีปัญญามากอย่างนี้ว่า

ยกเว้พระโลกนาถเจ้าแล้ว ก็สัตว์ทั้งหลาย
อื่นใดมีอยู่ สัตว์เหล่านั้น (ว่า) โดยปัญญา
ย่อม (มีค่า) ไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งพระ
สารีบุตร[๑] พระอัครสาวกที่ ๑ ได้ชื่อว่ามีปัญญา
มากอย่างนี้ ยังถึงซึ่งอำนาจของความตาย กล่าว
อะไรคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

[ปจฺเจกพุทฺธโต]

(พึงระลึก) โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธะอย่างไร ? พึงระลึกโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธะอย่างนี้ว่า แม้พุทธบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นใด ทำความย่ำยีเสียซึ่งศัตรูคือสรรพกิเลส ด้วยพละคือญาณและวิริยะ[๒]ของตน ๆ (จน) ได้บรรลุปัจเจกสัมโพธิเป็นพระสยัมภู (มีจริยา) เยี่ยงนอแรด แม้พุทธบุคคลเหล่านั้น ก็มิได้พ้นความตาย ก็ที่ไหน

๑. นาคฺฆนฺติ ในที่นี้เป็นกิริยาของสัตว์ดังที่แปลไว้ แต่ในมหาฎีกาลิขิตไว้เป็น นาคฺฆติ แสดงว่าเป็นกิริยาของปัญญา และแนะให้แปลว่า ปัญญาของสัตว์เหล่านั้น มีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งปัญญาของท่านสารีบุตร

๒. ญาณ ได้แก่สัมมาทิฏฐิ วิริยะ ได้แก่สัมมาวายามะ ท่านว่าเมื่อองค์ทั้งสองนี้สำเร็จแล้วอริยมรรคย่อมเป็นอันสำเร็จพร้อมทั้ง ๘ องค์

ตัวเราจักพ้นเล่า[๑]

พระมหาฤษีเหล่าใดอาศัย (จับเอา) นิมิต
นั้น ๆ มาพิจารณาสอบสวนไป[๒] (จน) ได้
บรรลุอาสวักขัยด้วย (ลำพัง) ญาณอันกล้า
(ของตน) เป็นพระสยัมภูเปรียบเสมอด้วย
นอแรด เพราะเที่ยวไปและพักอยู่ผู้เดียว แม้
พระมหาฤษีเหล่านั้น ก็หาล่วงความตายไปได้
ไม่ กล่าวอะไรในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

[สมฺมาสมฺพุทฺธโต]

(พึงระลึก) โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะอย่างไร ? พึงระลึกโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะอย่างนี้ว่า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นใด มีพระรูปกายวิจิตรไปด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ มีอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการประดับ มีพระธรรมกายสัมฤทธิ์ด้วยพระคุณรัตนะ มีสัลขันธ์อันบริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวงเป็นอาทิ ทรงถึงฝั่ง (คือชั้นยอด) แห่งความมียศใหญ่ ความมีบุญมาก ความมีกำลังมาก ความมีฤทธิ์มาก และความมีปัญญามาก หาผู้เสมอมิได้ ทรงเสมอกับผู้ที่ไม่มี

๑. อิติศัพท์ที มุญฺจิสฺสามิ น่าจะเกิน เทียบกับประโยคข้างต้นที่แก้ ยสมหตฺตโต ซึ่งดำเนินความนัยเดียวกัน น ปติสฺสตริ ก็ไม่มี อิติ

๒. หมายความว่า พระปัจเจกพุทธะนั้น เกิดนอกพุทธกาล ไม่ได้ฟังธรรมพุทธโอวาทและคำสอนใครอื่นเลย แต่เพราะมีบารมีญาณแก่กล้าควรจะตรัสรู้ได้ ได้เห็นอะไรก็เก็บเอามาเป็นนิมิต พิจารณาสอบสวนทบทวนไปจนเกิดยถาภูตญาณทัสสนะปหานกิเลสได้

มหาฎีกาให้ตัวอย่างนิมิตที่พระปัจเจกพุทธจับมาคิดว่า เช่นเห็นความกระทบเสียดสีกันแห่งกำไลมือที่สวมไว้หลาย ๆ อัน

ใครเสมอ หาผู้เปรียบมิได้ หาคนเทียบมิได้ เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นก็ยังทรงรำงับ (ดับขันธ์) ไปโดยพลัน[๑] ด้วยหยาดฝนมรณะ ดุจกอบไฟใหญ่มอดไปด้วยหยาดฝนน้ำฉะนั้น

อันความตายนั้นใด (มัน) แผ่อำนาจมาถึงองค์
พระมหาฤษีเจ้าผู้ทรงอานุภาพใหญ่อย่างนี้ได้
โดยไม่กลัวโดยไม่อาย[๒] ไฉนเจ้าความตายนี้นั้น
ซึ่งไร้ความอายปราศจากความกลัว มุ่งแต่จะ
ย่ำยีสัตว์ทุกถ้วนหน้า จักไม่ (มา) ครอบงำ
เอาสัตว์เช่นเราเข้าเล่า

เมื่อพระโยคาวจรนั้น เปรียบเทียบตนกับคนอื่น ๆ ผู้ถึงพร้อมด้วยความใหญ่มีความเป็นผู้มียศใหญ่เป็นต้น โดยภาวะ คือความมีมรณะเสมอกันอย่างนี้แล้ว ระลึกไปว่า "ความตายจะต้องมีแต่เราบ้าง ดุจมีแก่สัตว์วิเศษทั้งหลายเหล่านั้น" ดังนี้ กรรมฐานจะถึงอุปจารแล พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยเปรียบเทียบ ด้วยประการฉะนี้

๑. ฐานโส มหาฎีกาแก้เป็น ตํขเณเยว แม้ในวิสุทธิมรรคภาค ๒ นี้ หน้า ๔๕ ศัพท์ฐานโส อนุตฺรธาเปติ ท่านก็ไขไว้ว่า ขเณนว อนุตฺรธาเปติ ทำให้นึกไปถึง ฐานโส ในคำอนุโมทนาทักษิณานุปทาน คือ ทีฆรตฺตํ หิตายสฺส ฐานโส อุปกปฺปติ ซึ่งแปลทับศัพท์กันว่า 'โดยฐานะ' ไม่เข้าใจมานานแล้วนั้น ก็น่าจะแปลว่า "โดยพลัน โดยทันที" แบบเดียวกันนี่เอง เป็นอันพ้นแก่งไปที

๒. ปาจะ มรณวสมาคตํ ตัดบทว่า มรณวสํ อาคตํ ถ้าแปลว่า "มาสู่อำนาจความตาย" ก็ต้องหากัตตาว่า ใครมา ซึ่งในคาถานั้นไม่มีศัพท์ที่จะเป็นกัตตาได้ ถ้าแปลว่า "อำนาจความตายมา-

[อธิบายอาการที่ ๔ - กายพหุสาธารณโต]

บทว่า **กายพหุสาธารณโต** มีอธิบายว่า กายนี้เป็นสาธารณแก่สัตว์มากชนิด คือประการแรกก็เป็นสาธารณแก่เหล่ากิมิชาติ ๘๐ จำพวก ในกิมิชาติเหล่านั้น จำพวกที่เป็นสัตว์อาศัยผิวหนัง ก็กัดกินผิงหนัง จำพวกที่อาศัยหนังก็กัดกินหนัง จำพวกที่อาศัยเนื้อก็กัดกินเนื้อ จำพวกที่อาศัยเอ็นก็กัดกินเอ็น จำพวกที่อาศัยกระดูกก็กัดกินกระดูก จำพวกที่อาศัยเยื่อ (ในกระดูก) ก็กัดกินเยื่อ มันเกิด แก่ ตาย ถ่ายอุจจาระปัสสาวะอยู่ในนั้นเอง และร่างกายก็ (นับว่า) เป็นเรือนคลอดด้วย เป็นโรงพยาบาลด้วย เป็นสุสานด้วย เป็นส้วมด้วย เป็นรางปัสสาวะด้วย ของพวกมัน อันว่าร่างกายนี้นั้น เพราะความกำเริบแห่งกิมิชาติแม้เหล่านั้น ก็ถึงซึ่งความตายได้ประการหนึ่งเป็นแท้

อนึ่ง กายนี้เป็นสาธารณแก่เหล่ากิมิชาติ ๘๐ จำพวก ฉันใด ก็ย่อมเป็นสาธารณแก่ปัจจัยแห่งความตาย ทั้งที่เป็นภายใน ได้แก่โรคหลายร้อยอย่างทีเดียว ทั้งที่เป็นภายนอก ได้แก่สัตว์มีพิษ เช่นงูและแมลงป่อง ฉันนั้น อุปมาดังอาวุธทั้งหลายมีลูกศร หอกแทง หอกซัด และก้อนหินเป็นต้น อัน (บุคคลซัด) มาแต่ทิศทั้งปวง (ประเด)

ถึง" พอไปได้ แต่เข้ากับ น ภเยน น ลชฺชาย ไม่สนิท เพราะถ้าพูดว่า "ความตายนั้นมันไม่กลัวใคร ไม่อายใคร" อย่างนี้ฟังได้สนิท แต่ถ้าพูดว่า "อำนาจความตายไม่อายไม่กลัวใคร" ฟังอย่างไรอยู่ ด้วยเหตุนี้จึงคิดว่า ปาฐะตรงนี้เป็น มรณํ วสมาคตํ พิจารณาดูในมหาฎีกา ก็เข้าใจว่าจะเป็นอย่างนั้น เพราะท่านยก วสมาคตํ มาแก้ว่า "วสมาคตํ อนุรูปคมนวเสนาติ อธิปฺปาโย แต่ครั้นฟังอธิบายของท่านแล้ว ก็ฉุกคิดขึ้นมาว่า ปาฐะ ถ้าเป็น มรณํ สมาคตํ ก็จะแปลได้ความง่ายดีดอกกระมัง

ตกลงที่เป้า อันเขาตั้งไว้ ณ สี่แยกถนนใหญ่ ฉันใด แม้อุปัทวะทั้งปวงก็ (ประดัง) ตกลงมาที่ร่างกาย ฉันนั้น อันว่าร่างกายนี้นั้น เพราะความ (ประดัง) ตกลงแห่งอุปัทวะเหล่านั้น ก็ถึงซึ่งความตายได้ประการหนึ่งเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ครั้นกลางวันผ่านไปแล้ว กลางคืนย่างเข้ามา ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า "ปัจจัยแห่งความตายของเรามีมากนะ คืองูพึงขบเอาเราก็ได้ แมลงป่องพึงตอดเอาเราก็ได้ จะขาบพึงกัดเอาเราก็ได้ เพราะปัจจัยมีงูขบเป็นต้นนั้นกาลกิริยาพึงมีแก่เราได้ ภาวะคือกาลกิริยานั้น พึงเป็นอันตรายแก่เรา (อนึ่ง) เราพึงพลาดตก (เหว ?) ก็ได้ ภัตรที่เรากินแล้วพึงเกิดเป็นพิษก็ได้ น้ำดีของเราพึงกำเริบก็ได้ เสมหะของเราพึงกำเริบก็ได้ ลมสัตถกะ (ตัดความสืบต่อแห่งชีวิต) ของเราพึงกำเริบก็ได้ เพราะปัจจัยมีพลาดตก (เหว) เป็นต้นนั้น กาลกิริยาพึงมีแก่เราได้ ภาวะคือกาลกิริยานั้น พึงเป็นอันตรายแก่เรา"[๑] ดังนี้ พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยร่างกายเป็นสาธารณแก่สัตว์และปัจจัยแห่งความตายมากชนิด โดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

[อธิบายอาการที่ ๕ - อายุทุพฺพลโต]

บทว่า **อายุทุพพลโต** อธิบายว่า อันอายุนั้นไม่แข็งแรงอ่อนแอ[๒]

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๔/๓๓๑

๒. ตรงนี้ปาฐะในวิสุทธิมรรคว่า อายุ นาเมตํ อพลํ ทุพฺพลํ น่าจะเรียง ทุพฺพลํ ไว้หน้า อพลํ เพราะทุพฺพล เป็นศัพท์มีในบทตั้ง (อายุทุพฺพลโต) อพลเป็นบทไข หมายความว่า ทุ. อุปสัค ในที่เช่นนี้เป็น ภาวฏฺฐจ - มีอรรถว่า "ไม่มี" เช่นเดียวกับ ทุ. ในบท ทุสฺสีโล ทุปฺปญฺโญ

จริงอย่างนั้น ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายผูกพันอยู่กับลมหายใจเข้าออก ๑ ผูกพันอยู่กับอิริยาบถ ๑ ผูกพันอยู่กับความเย็นความร้อน ๑ ผูกพันอยู่กับมหาภูต ๑ ผูกพันอยู่กับอาหาร ๑

ชีวิตนี้นั้น ได้ความเป็นไปสม่ำเสมอแห่งลมหายใจเข้ และลมหายใจออกอยู่เท่านั้น จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อลมหายใจที่ออกไปข้างนอกแล้วไม่เข้าข้างในก็ดี ที่เข้าไปแล้วไม่ออกก็ดี บุคคลก็ได้ชื่อว่าตาย

อนึ่ง ชีวิตนั้นได้ความเป็นไปสม่ำเสมอแห่งอิริยาบถ ๔ อยู่เท่านั้นจึงเป็นไปได้ แต่เพราะอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งเกินประมาณไปอย่างใดอย่างหนึ่ง อายุสังขารย่อมขาด

อนึ่ง ชีวิตนั้นได้ความเป็นไปพอสมควรแห่งความเย็นและความร้อนเท่านั้นจึงเป็นไปได้ แต่เมื่อบุคคลถูกความเย็นเกินก็ดี ความร้อนเกินก็ดี ครอบงำเอา ย่อมวิบัติไป

อนึ่ง ชีวิตนั้นได้ความเป็นไปสม่ำเสมอแห่งมหาภูต (คือธาตุ ๔) ทั้งหลายเท่านั้นจึงเป็นไปได้ แต่เพราะปฐวีธาตุ หรือธาตุที่เหลือมีอาโปธาตุเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งกำเริบไป บุคคลแม้สมบูรณ์ด้วยกำลัง ก็ (กลาย) เป็นคนมีกายแข็งกระด้างไปบ้าง มีกายเน่าเหม็นเปรอะเปื้อนด้วยอำนาจแห่งโรคอติสาร (ลงแดง) เป็นต้นบ้า มีอาการร้อนหนักไปหน้า (คือร้อนไม่ลด) บ้าง ข้อและเส้นขาดไปบ้าง ถึงสิ้นชีวิต

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้กวฬิงการาหารในกาลอันควรเท่านั้น ชีวิต

จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อไม่ได้อาหาร มันก็สิ้นกันแล

พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยอายุเป็นของอ่อนแอ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[อธิบายอาการที่ ๖ - อนิมิตฺตโต]

บทว่า **อนิมิตฺตโต** คือ โดยไม่มีกำหนด หมายความว่า โดยไม่มีขีดคั่น จริงอยู่

ธรรม ๕ ประการนี้คือ ชีวิต พยาธิ กาล สถาน
ที่ทอดร่าง และคติ ของสัตว์ทั้งหลายในชีวโลก
ไม่มีนิมิต รู้ไม่ได้

ในธรรม ๕ ประการนั้น อันชีวิตชื่อว่าไม่มีนิมิต เพราะไม่มีกำหนดว่า จะพึงเป็นอยู่เพียงเท่านี้ ไม่เป็นอยู่ต่อแต่นี้ไป (ดังนี้เป็นต้น) ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายเสียแค่ในกาลที่ยังเป็นกลละก็มี ในกาลที่ยังเป็นอัมพุทะ เป็นเปสิ เป็นฆนะ อยู่ในครรภ์ได้เดือน ๑ ได้ ๒ เดือน ได้ ๓ เดือน ได้ ๔ เดือน ได้ ๕ เดือน ได้ ๑๐ เดือน ก็มี ในสมัยที่ออกจากท้องก็มี ต่อนั้นก็ตายภายใน ๑๐๐ ปีก็มี ภายนอก (คือเกิน) ๑๐๐ ปีก็มีเหมือนกัน

พยาธิเล่า ชื่อว่า ไม่มีนิมิต เพราะไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายจะตายด้วยพยาธินี้เท่านั้น ไม่ตายด้วยพยาธิอื่น ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลายตายด้วยโรคตาก็มี ด้วยโรคนอกนี้มีโรคหูเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็มี

กาลเล่า ก็ชื่อว่าไม่มีนิมิต เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า จะต้อง

ตายในกาลนี้เท่านั้น ไม่ตายในกาลอื่น ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมตายในตอนเช้าก็มี ในตอนอื่นมีตอนเที่ยงเป็นต้นตอนใดตอนหนึ่งก็มี

สถานที่ทอดร่างเล่า ก็ชื่อว่าไม่มีนิมิต เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายตาย ร่างจะต้องตกอยู่ที่นี่เท่านั้น ไม่ตกอยู่ที่อื่น ด้วยว่าร่างของบุคคลทั้งหลายผู้เกิดภายในบ้าน (ไปตาย) ตกอยู่ภายนอกบ้านก็มี ร่างของบุคคลทั้งหลายผู้เกิดภายนอกบ้าน (มาตาย) ตกอยู่ภายในบ้านก็มี โดยนัยเดียวกันนั้น บัณฑิตพึง (พรรณนา) ให้กว้างไปหลาย ๆ ประการ เป็นต้นว่า ร่างของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดบนบก (ไปตาย) ตกอยู่ในน้ำ หรือว่าร่างของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในน้ำ (มาตาย) ตกอยู่บนบก...

คติเล่า ก็ชื่อว่าไม่มีนิมิต เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า อันสัตว์ผู้จุติจากคตินี้ จะต้อง (ไป) เกิดในคตินี้ ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลายผู้จุติจากเทวโลก (มา) เกิดในพวกมนุษย์ก็มี ผู้จุติจากมนุษยโลก (ไป) เกิดในโลกอื่นมีเทวโลกเป็นต้นที่ใดที่หนึ่งก็มี เพราะอย่างนี้ (สัตว) โลกจึงหมุนเวียนไปใน ๕ คติ ดุจโคที่เขาเทียมไว้ในยนต์ (คือกางเวียน ?) เดินเวียนอยู่ฉะนั้น

พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยชีวิตไม่มีนิมิต ดังกล่าวมาฉะนี้

[อธิบายอาการที่ ๗ - อทฺธานปริจฺเฉทโต]

บทว่า **อทฺธานปริจฺเฉทโต** อธิบายว่า อัน (ระยะ) กาลแห่ง

ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายในบัดนี้สั้น ผู้ใดเป็นอยู่ยืน ผู้นั้นก็เป็นอยู่สัก ๑๐๐ ปี เกินนั้นไปก็มีบ้าง แต่ (เป็นส่วน) น้อย เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย สัมปรายภพ (เล่า) ก็จะต้องไป จึงควรทำกุศล ประพฤติพรหมจรรย์ ความไม่ตายแห่งสัตว์ผู้เกิดแล้วหามีไม่ ดูกรภิกษุทั้งหลายผู้ใดเป็นอยู่ยืน ผู้นั้นก็เป็นอยู่สัก ๑๐๐ ปี เกินนั้นไปก็มีบ้าง แต่(เป็นส่วน) น้อย"

[นิคมคาถา]

อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย คนดีพึงดูหมิ่นมันเสีย
พึงประพฤติดังคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้เถิด ไม่มีละ
ที่มฤตยูจะไม่มา[๑]

ตรัสไว้อื่นอีกว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีศาสดาชื่ออรกะ[๒]" ดังนี้เป็นต้น พระสูตรอันประดับด้วยอุปมา ๗ ข้อทั้งปวง[๓] บัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดาร

ตรัสไว้อีกสูตรหนึ่งว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาน ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติ

๑. สํ. ส. ๑๕/๑๕๘ ขุ. มหา. ๒๙/๕๑

๒. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๓๘

๓. อุปมา ๗ ข้อ คือ (๑) เหมือนหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า พอต้องแสงอาทิตย์พลันเหือดไป (๒) เหมือนฟองน้ำในน้ำประเดี๋ยวก็แตก ๆ (๓) เหมือนรอยไม้ขีดน้ำประเดี๋ยวก็หาย (๔) เหมือนธารน้ำหลังลงมาจากภูเขา มีแต่ไหลไปท่าเดียว (๕) เหมือนคนแข็งแรงจะบ้วนน้ำลายที่ปลายลิ้นก็ถุยออกไปได้ทันที (๖) เหมือนชิ้นเนื้อที่คนวางลงในกะทะเหล็กที่ร้อนจัด ก็ไหม้โดยเร็ว (๗) เหมือนโคที่เขาจะฆ่า เขาจูงเดินไปก็ใกล้คนฆ่าและใกล้ที่ฆ่าเข้าไปทุกที

อย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วคืน ๑ กับวัน ๑ (เพราะ-ฉะนั้น) เรา (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ*" ดังนี้ก็ดี ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วกลางวัน (เพราะ-ฉะนั้น) เราพึง (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ภิกษุที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาฉันบิณฑบาต (อิ่ม) มื้อ ๑ (เพราะฉะนั้น) เราพึง (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาเคี้ยว (อาหาร) กลืนลงไปได้ ๔-๕ คำ (เพราะฉะนั้น) เราพึง (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้เรากล่าวว่ายังเป็นผู้ประมาทอยู่ เจริญมรณสติยังต่อการจะสิ้นอาสวะ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาเคี้ยว (อาหาร) กลืนลงไปได้คำเดียว (เพราะ-ฉะนั้น) เราพึง (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วขณะหายใจเข้าแล้วหายใจออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า (เพราะฉะนั้น) เราพึง

* พหุํ กตํ มีความหมายเท่า พหุการํ (มีอุปการะมาก)

(รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้เรากล่าวว่าเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เจริญมรณสติเฉียบพลันที่จะสิ้นอาสวะ"

(ระยะ) กาลแห่งชีวิตสั้น (จน) ไม่น่าวางใจ ชั่วขณะเคี้ยว (อาหารกลืนลงไป) ๔-๕ คำ ดังนี้แล พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยชีวิตมีกาลกำหนด โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[อธิบายอาการที่ ๘ - ขณปริตฺตโต]

บทว่า **ขณปริตฺตโต** ความว่า ว่าโดยปรมัตถ์ ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายสั้นเต็มที ชั่วความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งเท่านั้นเอง อุปมาดังล้อรถ แม้เมื่อหมุนไป ก็หมุนด้วยชิ้นส่วนที่เป็นกงอันเดียวนั้นแล เมื่อหยดเล่า ก็หยุดด้วยชิ้นส่วนที่เป็นกงอันเดียวกันนั่นแหละฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นสิ่งที่เป็นไปชั่วขณะจิตเดียวฉันนั้นเหมือนกัน พอจิตดวงนั้นดับ สัตว์ก็ได้ชื่อว่าดับ (คือตาย) ดังพระบาลีว่า ในขณะจิตที่เป็นอดีต สัตว์ชื่อว่าเป็นแล้ว มิใช่เป็นอยู่ มิใช่จักเป็น ในขณะจิตที่เป็นอนาคต สัตว์มิใช่เป็นแล้ว มิใช่เป็นอยู่ (แต่) ชื่อว่าจักเป็น ในขณะจิตอันเป็นปัจจุบัน สัตว์ก็มิใช่เป็นแล้ว (แต่) ชื่อว่าเป็นอยู่ (และ) มิใช่จักเป็น

ชีวิต อัตภาพ และสุขทุกข์ ทั้งมวล ประกอบอยู่
ด้วยจิตดวงเดียว ขณะ (แห่งชีวิตเป็นต้นนั้น)
ย่อมเป็นไปเร็ว ขันธิเหล่าใดของคนที่ตายไป หรือ

ของคนที่ยังตั้งอยู่ปวัตติกาลนี้ก็ตาม ที่ดับแล้ว
ขันธ์เหล่านั้นทั้งปวงก็เป็นเช่นเดียวกัน คือ (ดับ)
ไปโดยไม่ต่อกัน โลก (คือสัตว์) ชื่อว่าไม่เกิด
เพราะจิตไม่เกิด ชื่อว่าเป็นอยู่ เพราะจิตเกิดขึ้น
จำเพาะหน้า ชื่อว่าตายเพราะจิตดับ (นี้) บัญญัติ
ทางปรมัตถ์*

พระโยคาวจร พึงระลึกถึงความตาย โดยชีวิตมีขณะสั้น โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[มรณสติฌาน]

เมื่อพระโยคาวจรแม้ระลึกอยู่ด้วยอาการ ๘ นี้ อย่างใดอย่างหนึ่งดังนี้ ด้วยอำนาจการทำในใจแล้ว ๆ เล่า ๆ จิตย่อมจะได้อาเสวนา (ความคล่อง) สติอันมีความตายเป็นอารมณ์ย่อมจะตั้งมั่น นิวรณ์ทั้งหลายย่อมจะรำงับ องค์ฌานทั้งหลายย่อมจะปรากฏขึ้น แต่เพราะอารมณ์ (ของฌานนี้) เป็นสภาวธรรม และเพราะอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช ฌานนี้จึงเป็นฌานไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจารเท่านั้น ส่วนโลกุตตรฌานและอรูปฌานที่ ๒ ที่ ๔ ถึงอัปปนาได้ แม้ในสภาวธรรม เพราะเป็นภาวนาพิเศษ จริงอยู่ โลกุตตรฌานถึงอัปปนาได้ด้วยอำนาจ (การนดำเนินไปโดย) ลำดับแห่งวิสุทธิภาวนา (การเจริญวิสุทธิ) อรูปฌานถึงอัปปนาได้โดยที่เป็นภาวนาที่ก้าวล่วง

* ขุ. มหา. ๒๙/๔๘

อารมณ์ เพราะว่าในอรูปฌานนั้นมีแต่ความก้าวล่วงอารมณ์แห่งฌานที่ถึงอัปปนาแล้วเท่านั้น แต่ในมรณสตินี้ (วิสุทธิภาวนานุกรมและอารมณสมติกกมะ) ทั้ง ๒ นั้นหามีไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นฌานถึงเพียงอุปจาร ฌานนี้นั้นก็ถึงซึ่งความนับ (คือได้ชื่อ) ว่ามรณสตินั่นเอง เพราะเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งความระลึกถึงความตาย

[อานิสงส์เจริญมรณสติ]

ก็แกภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งมรณสตินี้ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทเนืองนิตย์ ได้อนภิรติสัญญา (ความหมายว่าไม่น่ายินดี) ในภพทั้งปวง ละความไยดีในชีวิตเสียได้ เป็นผู้ติการบาป ไม่มากไปด้วยการสะสม ปราศจากมลทิน คือ ความตระหนี่ในบริขารทั้งหลาย แม้อนิจจสัญญาก็ย่อมถึงความช่ำชองแก่เธอ อนึ่ง ทุกขสัญญาและอนัตตสัญญาก็ย่อมปรากฏ (แก่เธอ) ไปตามแนวอนิจจสัญญานั้น สัตว์ทั้งหลายผู้มิได้อบรมเรื่องตาย เวลาจะตายย่อมถึงความกลัว ความสะดุ้ง ความหลง ดุจคนถูกสัตว์ร้าย ยักษ์ งู โจร และผู้ร้ายฆ่าคนจู่โจมเอา (ไม่ทันรู้ตัว) ฉันใด เธอมิได้ถึงความเป็นฉันนั้น เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หลงทำกาลกิริยา ถ้าเธอมิได้ชมพระอมตะในทิฏฐธรรมนี้ไซร้ เพราะกายแตก (ตายไป) ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดีพึงทำความไม่มาท
ในมรณสติ อันมีอานุภาพมากอย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดารในมรณสติ

[กายคตาสติ]

กายคตาสติกรรมฐานนั้นใด ไม่เคยเป็นไปนอกพุทธุบาทกาล ไม่เป็นวิสัยแห่งเดียรถีย์ทั้งปวง อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ในพระสูตรนั้น ๆ ด้วยอาการเป็นอเนกอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเอก บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสังเวชใหญ่ เป็นไปเพื่อประโยชน์ใหญ่ เป็นไปเพื่อความเกษมจากโยคะใหญ่ เป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะใหญ่ เป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ เป็นไปเพื่อความอยู่สำราญในทิฏฐธรรม เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งซึ่งวิชชา วิมุติและผล ธรรมเอกคืออะไร ธรรมเอกคือกายคตาสติ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดบริโภคกายคตาสติอยู่ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าบริโภคอมฤตอยู่ บุคคลเหล่าใดไม่บริโภคกายคตาสติอยู่ บุคคลเหล่านั้นก็ชื่อว่าไม่บริโภคอมฤตอยู่ กายคตาสติอันบุคคลเหล่าใดได้บริโภคแล้ว อมฤตก็เป็นอันบุคคลเหล่านั้นได้บริโภคแล้ว กายคตาสติอันบุคคลเหล่าใดไม่ได้บริโภคแล้ว อมฤตก็เป็นอันบุคคลเหล่านั้นไม่ได้บริโภคแล้ว กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดเสื่อมแล้ว อมฤตของบุคคลเหล่านั้นก็เป็นอันเสื่อม กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดไม่เสื่อม อมฤตของบุคคลเหล่านั้นก็เป็นอันไม่เสื่อม กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดพลาดไป อมฤตของบุคคลเหล่านั้นก็เป็นอันพลาด กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดสำเร็จ อมฤตของบุคคลเหล่านั้นก็เป็นอันสำเร็จ*"

* องฺ. เอก. ๒๐/๕๘

ดังนี้เป็นต้นแล้ว ทรงนิเทศ (ขยายความ) ไว้โดย (จัดเป็น) ๑๔ บรรพ (ดัง) นี้คือ อานาปานบรรพ อิริยาปถบรรพ จตุสัมปชัญญ-บรรพ ปฏิกูลมนสิการบรรพ ธาตุมนสิการบรรพ สิวัฏฐิกบรรพ ๙ โดยนัยว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็กายคตาสติบุคคลเจริญอย่างไร ทำให้มากอย่างไร จึงมีผลใหญ่มีอานิสงส์มาก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี" ดังนี้เป็นอาทิ[๑] บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญกายคตาสตินั้น ถึงแล้วโดยลำดับ

[กายคตาสติที่ประสงค์ในที่นี้]

ใน ๑๔ บรรพนั้น เพราะเหตุที่ ๓ บรรพนี้คือ อิริยาปถบรรพ จตุสัมปชัญญบรรพ ธาตุมนสิการบรรพ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยเป็นวิปัสสนา[๒] สิวัฏฐิกบรรพ ๙ ตรัสโดยเป็นอาทีนวานุปัสสนา[๓] (คืออาทีนวญาณ) ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายนั้นแล อนึ่ง แม้สมาธิภาวนาใด พึงสำเร็จได้ (คือนับเข้าได้ ?) ในอสุภกรรมฐานทั้งหลาย มีอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น (อันมา) ในสิวัฏฐิกบรรพเหล่านั้น สมาธิ-ภาวนานั้นก็เป็นอันแจ้งกแล้วในอสุภนิเทศ ส่วน ๒ บรรพนี้เท่านั้นคืออานาปานบรรพ และปฏิกูลมนสิการบรรพ ตรัสโดยเป็นสมาธิ

๑. ม. อุ. ๑๔/๒๐๔

๒. มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า ธาตุมนสิการกรรมฐาน ให้สำเร็จได้เพียงชั้นอุปจารสมาธิก็จริงแล แต่ทว่า สัมมสนวาร ในกรรมฐานนั้นมีกำลังยิ่งนัก (สาติสย) เพราะฉะนั้นจึงว่าธาตุมนสิการบรรพตรัสโดยเป็นวิปัสสนา

๓. เพราะนวสิวัฏฐิกบรรพนั้นล้วนแต่แสดงโทษในร่างกาย พร้อมทั้งลักษณะมีความไม่งามและความไม่เที่ยงเป็นต้น

(ภาวนา) ในอนุสสตินิเทศนี้ ใน ๒ บรรพนั้น อานาปานบรรพ เป็นกรรมฐานบทหนึ่งต่างหาก โดยเป็นอานาปานสติ (กรรมฐาน) ส่วนว่า ทวดึงสาการกรรมฐานนั้นใด ที่ทรงแสดงไว้โดยเป็นปฏิกูล-มนสิการ สงเคราะห์เอามันสมองเข้ากับเยื่อในกระดูกอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้นี่แล แต่พื้นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ คือ ผมทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ เล็บทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ฟันทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ หนังมีอยู่ในกายนี้[๑] เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี เสมหะ น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว ล้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร มีอยู่ในกายนี้[๒]" ดังนี้ ทวดึงสาการกรรมฐานนี้ ประสงค์เอาว่ากายคตาสติ ในอนุสสตินิเทศนี้

[อธิบายบาลีกายคตาสติ]

(ต่อไป) นี้เป็นตอนแสดงการบำเพ็ญในกายคตาสติกรรมฐานนั้น อันมีคำแก้บาลีนำหน้า

ปาฐะว่า **อิมเมว กายํ** ความว่า ซึ่งกายเน่าอันเป็นที่อาศัยแห่งมหาภูต ๔ นี้ ปาฐะว่า **อุทฺธํ ปาทตลา** แปลว่า แต่พื้นเท้า

๑. ท่านให้ประกอบ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ทุกบท ต่อนี้ไปพึงทราบว่าเปยยาลไว้
๒. ที. มหา. ๑๐/๓๒๘

ขึ้นไป ปาฐะว่า **อโธ เกสมตฺถกา** แปลว่า แต่ปลายผมลงมา บทว่า**ตจปริยนฺตํ** หมายความว่ามีหนังหุ้มโดยขวาง (คือหุ้มรอบ) ปาฐะว่า **ปูรนฺนานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ** คือเห็นว่า กายน้ำเต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีผมเป็นต้นมีประการต่าง ๆ ถามว่า คืออย่างไร ? ตอบว่า คือ **อตฺถิ อิมสฺมํ กาเย เกสา โลมา นขา ฯ ป ฯ มุตฺตํ** ในบทเหล่านั้น บทว่า **อตฺถิ** คือ **สํวิชฺชนฺติ**[๑] (แปลว่ามีอยู่) บทว่า **อิมสฺมึ** คือในกายที่ตรัสว่า แต่พื้นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ บทว่า **กาเย** คือในสรีระ อธิบายว่า สรีระ เรียกว่ากาย เพราะ เป็นที่เกิดแห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น และแห่งโรคนับ ๑๐๐ มีโรคตาเป็นอาทิ อันชื่อว่าของน่าเกลียด เพราะก่อเกิดมาแต่ของ ไม่สะอาด[๒] บททั้งหลายว่า **เกสา โลมา** เป็นอาทิเหล่านั้น คือ อาการ ๓๒ มีผมเป็นอาการต้น[๓] บัณฑิตพึงทราบสัมพันธ์ในบทบาลี นั้น (โดยประกอบ **อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย** ทุกบท) อย่างนี้ว่า

๑. หมายความว่า อตฺถิ เป็นวจนวิปลาส หรือว่าเป็นนิบาต คงรูปอยู่อย่างนั้นทั้ง ๓ วจนะ

๒. มหาฎีกาว่าในประโยคแก้กายศัพท์นี้ มีบทเหตุ ๒ บท คือ อสุจิสญฺจยโต และ กุจฺฉิ-ตานํ... อายภูตโต บทหน้าให้ความหมายว่า กายศัพท์แปลว่า "ที่ประชุม (แห่งของไม่สะอาด)" บทหลังแสดงโดยนิรุตินัย แยกกายศัพท์ออกเป็น กุจฺฉิต+อาย "ที่เกิดแห่งของน่าเกลียด"

แต่ว่าในระหว่าง ๒ บทนี้ หามี จ ศัพท์เป็นเครื่องแสดงว่าศัพท์ทั้ง ๒ เป็นบทเหตุเสมอกันไม่ จึงเข้าใจว่า อสุจิสญฺจยโต เป็นเหตุในบท กุจฺฉิตานํ ดังแปลไว้นั้น

๓. เพราะเหตุที่ในบาลีเรียกโกฏฐาสเหล่านี้ว่า 'ประการ' (ในบทว่า นานปฺปการสฺส) แต่ในวิสุทธิมรรคนี้เรียก 'อาการ' (ในบทว่า ทฺวตฺตึสาการา) มหาฎีกาท่านเกรงว่าจะเกิดปัญหาขึ้น จึงบอกไว้ว่า อาการา ปการาติ หิ เอโก อตฺโถ-ที่จริง คำว่า อาการ ประการ ก็ความเดียวกัน

อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย โลมา (ผมทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้) ดังนี้เป็นตัวอย่า

แท้จริง ใครสักคน เมื่อค้นดูในกเลวระอันยาวประมาณ ๑ วา มีขนาดเท่านี้ คือ ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา ตั้งแต่หนังเข้าไปโดยรอบนี้ แม้โดยอาการทุกอย่าง จะได้พบภาพของสะอาดอะไร ๆ เป็นไข่มุกก็ดี แก้วมณีก็ดี แก้วไพฑูรย์ก็ดี กฤษณาก็ดี การบูรก็ดี ของอื่นมีกระแจะเป็นต้นก็ดี แม้สักอณูหนึ่งก็หาไม่ ที่แท้ก็พบแต่ของไม่สะอาดนานาประการ ต่างโดยโกฏฐาสมีผมและขนเป็นอาทิ อันมีกลิ่นเหม็น และน่าเกลียดไม่เป็นขวัญตาเลยเท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า **อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา ฯเปฯ มุตฺตํ** (ผมทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ฯลฯ มูตรมีอยู่ในกายนี้)

นี้เป็นคำกล่าวแก้โดยบทสัมพันธ์ในบาลีนั้น

[ภาวนานิเทศแห่งกายคตาสติ]

ก็แลอาทิกัมมิกกุลบุตรผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานนี้ พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรมีประการดังกล่าวแล้วถือเอากรรมฐานนี้เถิด ข้างฝ่ายกัลยาณมิตร (ผู้อาจารย์) นั้น เมื่อจะกล่าวกรรมฐานแก่เธอ พึงบอกอุคคหโกสัลละ (วิธีทำให้ฉลาดในการขึ้นเอากรรมฐาน) ๗ วิธี และมนสิการโกสัลละ (วิธีทำให้ฉลาดในการมนสิการกรรมฐาน) ๑๐ วิธี

[อุคคหโกสัลละ]

ในโกสัลละ ๒ อย่างนั้น อาจารย์พึงบอกอุคคหโกสัลละ ๗ วิธี

อย่างนี้ คือ ทางวาจา ทางใจ โดยสี โดยสัณฐาน โดยทิศ โดยโอกาส (คือที่อยู่) โดยตัดตอน

[ทางวาจา]

ก็ในกรรมฐานที่ต้องมนสิการสิ่งปฏิกูลนี้ พระโยคาวจรถึงแม้เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกก็ควรทำสาธยายด้วยวาจาก่อน ในกาลมนสิการ เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรลางรูปทำสาธยายไปนั่นแล กรรมฐานย่อมปรากฏได้ดุจกรรมฐานปรากฏแก่พระเถระ ๒ รูป ผู้เรียนกรรมฐานในสำนักพระมหาเทวเถรชาวมลัย ได้ทราบว่า พระเถระ อันท่านทั้งสองขอกรรมฐานแล้ว ก็ให้พระบาลีในทวดึงสาการ สั่งว่า "ท่านทั้งสองจงทำสาธยายอันนี้แหละตลอด ๔ เดือน" อันท่านทั้งสองนั้น ท่านช่ำชอง (พระบาลี) อยู่ตั้ง ๒ , ๓ นิกาย ก็จริงแล แต่ทว่า เพราะความที่ท่านเป็นผู้รับ (โอวาท) โดยเคารพอยู่เป็นปกติ ท่านจึง (อุตสาหะ) สาธยายทวดึงสาการอยู่จนตลอด ๔ เดือน เลยได้ (สำเร็จ) เป็นพระโสดาบัน* เพราะฉะนั้น อาจารย์ผู้จะกล่าวกรรมฐาน จึงควรบอกอันเตวาสิกว่า "ชั้นแรก จงทำสาธยายด้วยวาจาก่อน"

[วิธีสาธยาย]

ก็แลเมื่อจะทำ พึงกำหนดเป็นตอน ๆ มีตอนตจปัญจกะ (๕ ทั้ง

* มหาฎีกาช่วยขยายความว่า เมื่อท่านพร่ำสาธยายกันอยู่ถึง ๔ เดือน ใคร่ครวญอาการนั้น ๆ ไปตามแนวที่สาธยาย ทวดึงสาการก็ค่อยปรากฏชัดขึ้นโดยลำดับ ครั้นนิมิตนั้นตั้งมั่นโดยปฏิกูลสัญญา (คือเห็นปฏิกูลชัด แล้ว ฌานก็เกิด ท่านเจริญวิปัสสนามีฌานเป็นบาทต่อไป ก็บรรลุทัสสนมรรค (คือธรรมจักษุ) จึงว่า ท่านสาธยายอยู่... เลยได้ (สำเร็จ) เป็นพระโสดาบัน

หนัง) เป็นต้นแล้ว ทำสาธยายโดยอนุโลมและปฏิโลม คือพึงว่า **'เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ'** (ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) แล้วจึงว่าโดยปฏิโลมอีกว่า **'ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา'** (หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นพึงว่าในวักกปัญจกะ (๕ ทั้งไต) ว่า **'มํสํ นฺหารู อฏฺฐี อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ'** (เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต) แล้วว่าโดยปฏิโลมอีก (ให้เชื่อมกับตอนแรกด้วย) ว่า **'วกฺกํ อฏฺฐิ-มิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา'** (ไร เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ต่อนั้นพึงว่าในปัปผาสปัญจกะ (๕ ทั้งปอด) ว่า **'หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ'** (หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด) แล้วว่าโดยปฏิโลมอีกว่า **'ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา'** (ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ต่อนั้นพึงว่าในมัตถลุงคปัญจกะ (๕ ทั้งมันสมอง) ว่า **'อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคํ'** (ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง) แล้วว่าโดยปฏิโลมอีกว่า **'มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา'** (มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่ ปอด

ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ต่อนั้นไปพึงว่าในเมทฉักกะ (๖ ทั้งมันข้นป ว่า **'ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท'** (ดี เสมหะ น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันข้น) แล้ววว่าโดยปฏิโลมอีกว่า **'เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ มตฺถลุงฺคำ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (มันข้น เหงื่อ เลือด น้ำเหลือง เสมหะ ดี มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่ ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ ไต เยื่อ ในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัง เล็บ ขน ผม)

ต่อนั้นพึงว่าในมุตตฉักกะ (๖ ทั้งมูตร) ว่า **'อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตํ'** (น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร) แล้ววว่าโดยปฏิโลมอีกว่า **"มุตฺตํ ลสิกา สงฺฆาณิก เขโฬ วสา อสฺสุ เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา"** (มูตร ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มัยเหลว น้ำตา มันข้น เหงื่อ เลือด น้ำเหลือง เสมหะ ดี มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่ ปอด ม้าม พันผืด ตับ หัวใจ ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

พึงทำสาธยายด้วยวาจาไปอย่างนี้ ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง กระทั่ง ๑๐๐,๐๐๐ ครั้งก็ดี ด้วยว่า ด้วยการสาธยายทางปาก (อย่างนั้น) ระบบกรรมฐาน ย่อมจะคล่องตัว จิตจะไม่แล่นไปทางโน้นทางนี้ โกฏฐาสทั้งหลายก็จะปรากฏ คือชัด (เป็นถ่องแถว) ดังแถวนิ้วมือ และดังแถวกระทู้รั้วฉะนั้น

[ทางใจ-สี-สัณฐาน-ทิศ-โอกาส-ตอน]

ก็ทางวาจา ทำสาธยายอย่างใด ถึงทางใจ ก็พึงทำสาธยายอย่างนั้นแหละ เพราะการสาธยายทางวาจา เป็นปัจจัยแห่งการสาธยายทางใจ การสาธยายทางใจ เป็นปัจจัยแห่งการแทงตลอดลักษณะ (แห่งโกฏฐาส ?)

คำว่า 'โดยสี' คือพึงกำหนดดูสีของโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น

คำว่า 'โดยสัณฐาน' คือพึงกำหนดดูสัณฐานของโกฏฐาสเหล่านั้นนั่นแล

คำว่า 'โดยทิศ' อธิบายว่า ในสรีระนี้ เหนือนาภีขึ้นไปเป็นทิศบน ใต้นาภีลงไป เป็นทิศล่าง เหตุนั้น พึงกำหนดทิศว่า 'โกฏฐาสนี้ (อยู่) ในทิศชื่อนี้'

คำว่า 'โดยโอกาส' ความว่า พึงกำหนดโอกาสของโกฏฐาสนั้น ๆ อย่างนี้ว่า 'โกฏฐาสนี้ตั้งอยู่ในโอกาสตรงนี้'

คำว่า 'โดยตัดตอน' มีอรรถาธิบายว่า ตัดตอนมี ๒ คือ (สภาค-

ปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตน (วิสภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ใน ๒ อย่างนั้น ตัดตอนด้วยส่วนของตน พึงทราบอย่างนี้ว่า 'โกฏฐาสนี้ กำหนดตัดด้วยส่วนชื่อนี้ ทั้งเบื้องล่างเบื้องบนและเบื้องขวาง' ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน พึงทราบโดยความไม่ปนกันอย่างนี้ว่า 'ผม คือสิ่งที่มิใช่ขน ขนเล่าก็คือสิ่งที่มิใช่ผม' ดังนี้เป็นตัวอย่าง*

[ข้อที่ควรทราบก่อนจะบอกอุคคหโกศล]

ก็แลอาจารย์เมื่อจะบอกอุคคหโกศล ๗ วิธีดังกล่าวมานี้ พึงทราบ (ก่อน) ว่า กรรมฐานนี้ ตรัสในสูตรโน้นโดยเป็นสิ่งปฏิกูล ในสูตรโน้นโดยเป็นธาตุ ดังนี้แล้วจึงบอก แท้จริง กรรมฐานนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตร ตรัสโดยเป็นสิ่งปฏิกูล ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังคสูตร ตรัสโดยเป็นธาตุ ส่วนในกายคตาสติสูตร ทรงจำแนกฌาน ๔ มุ่งถึงบุคคลผู้ที่โกฏฐาสมีผมเป็นต้นปรากฏ (แก่เขา) โดยสี ในกรรมฐาน ๒ ฝ่ายนั้น ที่ตรัสโดยเป็นธาตุเป็นวิปัสสนากรรมฐาน ที่ตรัสโดยเป็นสิ่งปฏิกูลเป็นสมถกรรมฐาน

* ข้อนี้อธิบายว่า เนื่องด้วยโกฏฐาสทั้งหลาย ตั้งอยู่ใกล้ชิดติดกันก็มี คล้ายกันก็มี เมื่อจะกำหนดโกฏฐาสใดให้ชัด ก็ต้องใช้วิธีตัดตอนโกฏฐานนั้นให้ขาดออกไปจากโกฏฐาสอื่น การตัดตอนนั้น ท่านแนะให้ทำ ๒ วิธี คือ กำหนดตัดด้วยส่วนของตนเองว่า เบื้องบนเบื้องล่างเบื้องขวางของโกฏฐาสนั้น กำหนดตัดด้วยอะไร ถ้าตัดตอนวิธีนี้แล้วยังไม่ปรากฏชัด ก็ใช้วิธีที่ ๒ คือกำหนดเทียบกับโกฏฐาสอื่นที่ใกล้เคียงหรือคล้ายกัน เช่นผมกับขน เล็บกับฟัน ก็จะเห็นมันเป็นละคนอย่างชัดเจน เช่นนี้กระมัง ?

สภาค ในที่นี้ท่านแก้เป็น อตฺตโน ภาโค สภาโค (ส่วนของตน) ส่วนวิสภาคท่านก็ว่า อสภาโค (ส่วนมิใช่ของตน) นั่นเอง จึงแปลว่า 'ส่วนที่ผิดกับตน' เพื่อรักษาอรรถแห่ง วิ อุปสัค

กรรมฐานในปฏิกูลมนสิการบรรพนี้นั้น เป็นสมถกรรมฐานแท้แล

อุคคหโกสัลละ ๗ วิธี อาจารย์พึงบอกโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[มนสิการโกสัลละ]

อาจารย์พึงบอกมนสิการโกสัลละ ๑๐ วิธี อย่างนี้ คือ โดยลำดับ โดยไม่เร่งนัก โดยไม่เฉื่องนัก โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน โดยล่วงเสียซึ่งบัญญัติ โดยปล่อยลำดับ โดยอัปปนา และสุตตันตุ ๓

[มนสิการโดยลำดับ]

ในมนสิการโกศล ๑๐ นั้น ข้อว่าโดยลำดับ อธิบายว่า กรรมฐานนี้ เริ่มแต่ทำสาธยาย ต้องมนสิการไปตามลำดับ (บททวดึงสาการ) อย่ามนสิการโดยไว้ระหว่างเสียบท ๑ (คือข้ามเสียบท ๑ ๆ)* เพราะพระโยคาวจรมนสิการโดยไว้ระหว่างเสียบท ๑ จะเหนื่อยใจ (จน) ตกไปจากความได้รับอัสสาทะ อันจะพึงได้ด้วยอำนาจความถึงพร้อมแห่งภาวนาเสีย ไม่ยังภาวนาให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนคนที่ไม่ฉลาดขึ้นบันได ๓๒ ขั้นโดยไว้ระหว่างเสียขั้น ๑ ก็จะเหนื่อยกาย (จน) ตกไม่ยังการขึ้นให้สำเร็จได้ฉะนั้น

[มนสิการโดยไม่เร่งนัก]

แม้เมื่อมนสิการโดยลำดับ ก็พึงมนสิการ โดยไม่เร่งนักด้วย เพราะเมื่อมนสิการเร่งนัก กรรมฐานคงถึงที่สุดเป็นแท้ก็จริง แต่ว่าไม่จะแจ้ง ไม่นำคุณวิเสสมาให้ เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษ (ผู้หนึ่ง)

* เช่นว่า เกสา นขา ตโจ---- เว้น โลมา ทนฺตา เสียบหนึ่ง ๆ

เดินทางประมาณ ๓ โยชน์ มิได้สังเกตจำทางที่พึงเดิน และทางที่พึงเว้น* ทำการคมนาคมด้วยฝีเท้าอันเร็วตั้ง ๗ เที่ยว ทางไปสุดก็จริง แต่ (เขาจำทางไม่ได้) ต้องถาม (ผู้อื่น) ไป (ทุกเที่ยว) ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงมนสิการอย่าเร่งนัก

[มนสิการโดยไม่เงื่องนัก]

อนึ่ง แม้มนสิการโดยไม่เงื่องนัก ก็ฉันเดียวกับมนสิการโดยไม่เร่งนัก เพราะว่าเมื่อมนสิการเงื่องนัก กรรมฐานจะไม่ถึงที่สุด ไม่เป็นปัจจัยแห่งความได้คุณวิเสส เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษผู้ใคร่จะเดินทาง ๓ โยชน์ (ให้ถึง) ในวันเดียวนั้น มัวโอ้เอ้ออยู่ตามที่ต่าง ๆ เช่นต้นไม้ ภูเขา และบึง ในระหว่างทางเสีย ทางก็ไม่เปลือง ต่อ ๒-๓ วันจึงสุดฉะนั้น

[มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน]

ข้อว่าโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน ความว่าการที่จิตปล่อยกรรมฐานเสียแล้วฟุ้งไปในอารมณ์หลากหลายในภายนอก (นั้น) พระโยคาวจรต้องป้องกัน เพราะเมื่อไม่ป้องกัน ครั้งความฟุ้งไปข้างนอกมีอยู่ กรรมฐานย่อมเสื่อมหายทลายไป เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษผู้เดินทางเลียบเหวอันเป็นทางเอกบท (รอยเดียว คือแคบเต็มที วางเท้าได้ทีละข้าง ?) ไม่สังเกตรอยที่จะเหยียบให้แม่น มัวเหลียวข้างนั้นข้างนี้ ก้าวเท้าพลาด (รอย) ก็จะต้องตกจากทางนั้นลงไปในเหวอันลึก ๑๐๐ ชั่วตัวคน

* โอกฺกมนวิสชฺชนํ มหาฎีกาแก้เป็น ปฏิปชฺชิตพฺพวิสชฺชิตพฺเพ มคฺเค

ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงควรมนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน (ด้วย)

[มนสิการโดยล่วงเสียซึ่งบัญญัติ]

ข้อว่าโดยล่วงเสียซึ่งบัญญัติ ความว่า บัญญัติว่า เกสา โลมา เป็นอาทินี้ใด พระโยคาวจรพึงก้าวล่วงเสียซึ่งบัญญัตินั้นแล้วจึงตั้งจิตไว้แต่ว่า 'ปฏิกูล' เหมือนอย่างว่า ในคราวน้ำหายาก คนทั้งหลายพบบ่อน้ำในป่าแล้ว ผูกสิ่งอะไร ๆ มีใบตาลเป็นต้นเป็นเครื่องหมายไว้ในที่นั้นแล้ว มาตามเครื่องหมายนั้น อาบและดื่มได้ แต่เมื่อใด ด้วยการเที่ยวไปเนือง ๆ แห่งคนเหล่านั้น รอยของคนที่มา ๆ ย่อมจะปรากฏ เมื่อนั้น กิจด้วยเครื่องหมายามีไม่ คนทั้งหลายย่อมไปอาบและดื่มได้ทุกขณะที่ต้องการ ฉันใด เมื่อพระโยคาวจรมนสิการไปตามบัญญัติว่า เกลา โลมา---- ในเบื้องแรก (จน) ความเป็นปฏิกูลปรากฏ ภายหลังจึงเลิกบัญญัติว่า เกลา โลมา----เสีย ตั้งจิตไว้ในความเป็นปฏิกูลแต่อย่างเดียว ฉันนั้นแล

[มนสิการโดยปล่อยลำดับ]

ข้อว่าโดยปล่อยลำดับ มีอรรถาธิบายว่า โกฏฐาสใด ๆ ไม่ปรากฏ พระโยคาวจรผู้ปล่อยโกฏฐาสนั้น ๆ เสีย มนสิการไป ชื่อว่ามนสิการโดยปล่อยลำดับ ก็เมื่อพระอาทิกัมมิกะมนสิการ (โดยอนุโลมเริ่ม) ว่า เกสา มนสิการก็ดำเนินไปจนสุดจดโกฏฐาสปลาย คือ **มุตฺตํ** นี้ทีเดียว และเมื่อมนสิการ (โดยปฏิโลม) ว่า **มุตฺตํ** มนสิการก็

ดำเนินไปจนสุดโกฏฐาสต้น คือ เกสา นี้เหมือนกัน ทีนี้เมื่อมนสิการไป ๆ โกฏฐาสลางเหล่าก็ปรากฏ ลางเหล่าก็ไม่ปรากฏ* โกฏฐาสเหล่าใด ๆ ปรากฏ เธอพึงทำงาน (มนสิการ) ในโกฏฐาสเหล่านั้น ๆ ไปจนกว่าเมื่อโกฏฐาสปรากฏ (แต่) ๒ แล้ว ๒ นั้นเล่าอันหนึ่งย่อมปรากฏดีกว่า (อีกอันหนึ่ง) ก็และพระอาทิกัมมิกะผู้มนสิ-การโกฏฐาสอันนั้นที่ปรากฏ (ดีกว่า) อย่างนั้นนั่นแลซ้ำแล้วซ้ำเล่าจะพึงยังอัปปนาให้เกิดขึ้นได้

(ต่อไป) นี้เป็นอุปมาในข้อนั้น เหมือนอย่างว่าพราน (ผู้หนึ่ง) ใคร่จะจับลิง (ตัวหนึ่ง) ซึ่งอยู่ในดงตาลอันมีต้นตาล ๓๒ ต้น พึงใช้ศรยิงใบตาลต้นที่ยืนอยู่ต้นเพื่อนแล้วทำเสียงตะเพิด ทีนี้ ลิงนั้นก็จะพึงโผนไปที่ต้นตาลนั้น ๆ ตามลำดับจนถึงต้นท้ายเพื่อทีเดียว ครั้นพรานไปทำอย่างเดียวกันนั้นเข้าที่ต้นท้ายเพื่อนนั้นอีกเล่า มันก็จะพึง (โผนกลับ) มาท่านั้นแหละจนถึงต้นต้นเพื่อนอีก มันโผนไปตามลำดับต้นบ่อย ๆ เข้าอย่างนั้น (ก็ล้า ? ที่นี้มัน) จะถึงโผล่ขึ้นแต่ในที่ ๆ พรานทำเสียงตะเพิดไล่เท่านั้น (ถ้าไม่ตะเพิดก็ไม่โผล่) แล้วไป ๆ ก็จะหลบอยู่ที่ต้นตาลต้นหนึ่ง ยึดยอดตาลตูมอันสะอาด (ซึ่งอยู่) ตรงกลางต้นมันไว้มั่น แม้ถูกยิงก็ไม่โผล่ ฉันใด คำอุปไมยนี้ก็พึงเห็นฉันนั้น (ต่อไป) นี้เป็นคำประเทียบอุปไมยกับอุปมา

โกฏฐาส ๓๒ ในกายนี้เปรียบเหมือนตาล ๓๒ ต้นใจดงตาล จิต

* ตามในมหาฎีกาว่า ที่ว่าปรากฏนั้น คือปรากฏโดยลักษณะของโกฏฐาสนั้น ๆ

เหมือนลิง พระโยคาวจร[๑]เหมือนพราน การที่จิตของพระโยคี ท่องเที่ยวไปในกายอันมีโกฏฐาส ๓๒ โดย (ทำให้) เป็นอารมณ์เหมือนการที่ลิงอาศัยอยู่ในดงตาลอันมีตาล ๓๒ ต้น การที่เมื่อพระโยคีเริ่มมนสิการว่าเกสาแล้ว (มนสิการ) จิตดำเนินไป (จนสุด) หยุดลงที่โกฐาสปลายทีเดียว เหมือนการที่เมื่อพรานใช้ศรยิงใบตาลต้นที่ยืนอยู่ต้นเพื่อนแล้วทำเสียตะเพิด ลิงก็โผนไปที่ต้นตาลนั้น ๆ (จน) ถึงต้นท้ายเพื่อน แม้ในเที่ยวกลับอีกก็นัยเดียวกันนั้น การที่เมื่อพระโยคาวจรมนสิการ (อย่างนั้น) บ่อยเข้า ครั้นโกฏฐาสลางเหล่าไม่ปรากฏ ลางเหล่าปรากฏ[๒] ก็ปล่อยโกฏฐาสทั้งหลายที่ไม่ปรากฏเสีย ทำบริกรรม (แต่) ในโกฏฐาสทั้งหลายที่ปรากฏ เหมือนการที่ลิงโผนไปตามลำดับต้นบ่อย ๆ เข้า (ก็ล้า) โผล่ขึ้นแต่ในที่ ๆ พรานทำเสียงตะเพิดไล่ (ถ้าไม่ตะเพิดก็ไม่โผล่) การที่เมื่อในที่สุดโกฏฐาสปรากฏ (แต่) ๒ ในโกฏฐาส ๒ นั้น โกฏฐาสใดปรากฏดีกว่า พระโยคาวจรมนสิการโกฏฐาสนั้นนั่นแหละแล้ว ๆ เล่า ๆ ยังอัปปนาให้เกิดได้ เหมือนการที่ลิงไป ๆ ก็หมอบอยู่ที่ต้นตาลต้นหนึ่ง ยึดยอดตาลตูมอันสะอาด (ซึ่งอยู่) ตรงกลางต้นมันไว้มั่น แม้ถูกยิงก็ไม่โผล่ฉะนั้น

อีกอุปมาหนึ่ง เหมือนปิณฑปาติกภิกษุ (ผู้ถือการเที่ยวบิณฑ-

๑. เพิ่งพบท่านใช้ 'โยคาวจโร' ที่นี่ แต่แล้วก็ใช้ 'โยคี' ตามถนัดต่อไป

๒. ตรงนี้ปาฐะว่า เกสุจิ เกสุจิ อุปฏฺฐิเตสุ นั้นตก อนุปฏฺฐิเตสุ ไปบทหนึ่ง เพราะฉะนั้น เมื่อเรียงเต็มก็เป็น เกสุจิ อนุปฏฺฐิเตสุ เกสุจิ อุปฏฺฐิเตสุ แต่ถ้าถือเอาที่ท่านเรียงมาแล้วเป็นหลักคือ เกจิ โกฏฺฐาสา อุปฏฺฐหนฺติ เกจิ น อุปฏฺฐหนฺติ ดังนี้ ในที่นี้ ก็ควรเรียง อุปฏฺฐิเตสุ ไว้หน้า อนุปฏฺฐิเตสุ ไว้หลังด้วย

บาตเป็นปกติ) อาศัยหมู่บ้านอันมีตระกูล ๓๒ ตระกูล (เป็นที่โคจรบิณฑบาต) อยู่ (ไปบิณฑบาต) ต่างว่าได้ภิกษา ๒ ที่* ในเรือนหลังแรกทีเดียวแล้ว ก็สละเรือนหลัง ๑ ข้าหน้าเสีย (ไม่เข้าไปรับภิกษา) วันรุ่งขึ้นต่างว่าได้ ๓ ที่ (ในเรือนหลังแรก) แล้วก็สละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย ในวันที่ ๓ ต่างว่าได้ภิกษาเต็มบาตรในเรือนหลังต้นที่เดียวแล้วก็ (ไม่ไปบิณฑบาตต่อไป) ไปโรงฉัน ฉันเสียเลยฉันใด คำอุปไมยนี้ก็พึงเห็นฉันนั้น อันอาการ ๓๒ ก็เหมือนหมู่บ้านมีตระกูล ๓๒ ตระกูล พระโยคาวจรเหมือนปิณฑปาติกภิกษุ การที่พระโยคีทำบริกรรมในอาการ ๓๒ เหมือนการที่ปิณฑปาติกภิกษุนั้นอาศัยหมู่บ้านนั้น (เป็นที่โคจรบิณฑบาต) อยู่ การที่เมื่อพระโยคีมนสิการไป ๆ สละโกฏฐาสทั้งหลายที่ไม่ปรากฏเสีย ทำบริกรรม (แต่) ในโกฏฐาสทั้งหลายที่ปรากฏ ๆ ไปจน (เหลือแต่) ๒ โกฏฐาส ก็เหมือนการที่ปิณฑบาติกภิกษุได้ภิกษา ๒ ที่ ในเรือนแรกแล้วสละเรือนหลังหนึ่งข้างหน้าเสีย และเหมือนในวันที่ ๒ ได้ ๓ ที่แล้วสละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย การที่ในโกฏฐาส (ที่ปรากฏแต่) ๒ โกฏฐาสใด

* มหาฎีกาว่า เทฺว ภิกฺขา หมายความว่า เท่ากับภิกษาที่พึงได้ในเรือน ๒ หลัง สำหรับในบ้านเมืองเรานี้ใช้ทัพพีตักภิกษาโดยมาก ใช้ถ้วย และขันก็มีบ้าง แต่ในชมพูทวีปและลังกาทวีปจะใช้อะไรไม่แจ้ง ในที่นี้จึงใช้คำว่า "ที่" ไว้เป็นกลาง ๆ หมายความว่า เรือนหลัง ๑ ก็ถวายที่ ๑ จะเป็นทัพพีหรือถ้วยขันอะไรก็ตาม

ปิณฑปาติกภิกษุในอุปมานี้ ถือบิณฑบาตไปอีกแบบหนึ่ง คล้ายกับจะถือว่า "เรือนละที่" เพราะฉะนั้นเมื่อได้ภิกษาในเรือนแรก ๒ ที่แล้ว จึงเว้นเรือนถัดไปเสียหลัง ๑ ไปรับในหลังที่ ๓ ต่อไป ถ้าได้หลังแรก ๓ ที่แล้ว ก็เว้นหลังที่ ๓ ไปรับในหลังที่ ๔ ต่อไป----ก็ชอบกล ถ้าหลังแรกถวาย ๒ ที่ ๓ ที่หรือเต็มบาตรเสียเรื่อยไป เรือนหลังถัด ๆ ไปก็เป็นอันไม่ได้ถวายสักทีละซิ ?

ปรากฏดีกว่า พระโยคีมนสิการโกฏฐาสนั้นแหละ แล้ว ๆ เล่า ๆ ยังอัปปนาให้เกิดขึ้นได้ ก็เหมือนในวันที่ ๓ ได้เต็มบาตรในเรือนหลังต้นทีเดียวแล้ว (ไป) นั่งฉันเสียในโรงฉันฉะนั้น

[มนสิการโดยอัปปนา]

ข้อว่า โดยอัปปนา คือ โดยโกฏฐาสที่เกิดอัปปนา นี่เป็นอธิบายในข้อนั้นคือ บัณฑิตพึงทราบว่าในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น อัปปนาย่อมมีได้ในโกฏฐาสหนึ่ง ๆ *

นี่เป็นอธิบายในข้อว่า "และสุตตันตะ ๓" นั้นว่า สุตตันตะ ๓ นี้คือ อธิจิตต (สูตร) สีติภาว (สูตร) โพชฌงคโกสัลล (สูตร) พระโยคาวจรควรทราบ เพื่อประกอบวิริยสมาธิ

[อธิจิตตสูตร]

ใน ๓ สูตรนั้น สูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบอธิจิต ต้องมนสิการนิมิต ๓ ตามกาลอันควร คือต้องมนสิการสมาธินิมิตตามกาลอันควร ต้องมนสิการปัคคหนิมิตตามกาลอันควร ต้องมนสิการอุเบกขานิมิตตามกาลอันควร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าภิกษุผู้ประกอบอธิจิต พึงมนสิการสมาธินิมิตส่วนเดียวเท่านั้นไซร้ ย่อมเป็นได้ที่จิต (ของเธอ) จะพึงเป็นไปข้างโกสัชชะเสีย ถ้าภิกษุผู้

* ฟังตามนี้เข้าใจว่า อาการ ๓๒ นั้น พระโยคาวจรพึงมนสิการให้เกิดอัปปนาได้ทุกอาการ แต่ว่าอัปปนาจะเกิด ก็ย่อมเกิดในอาการใดอาการหนึ่งแต่อาการเดียวที่ปรากฏดีกว่าเพื่อน ดังกล่าวในตอนก่อน หาใช่ว่าเกิดพรืบพร้อมกันทั้ง ๓๒ ไม่

ประกอบอธิจิตพึงมนสิการปัคคหนิมิตส่วนเดียวเท่านั้นไซร้ ย่อมเป็นได้ที่จิต (ของเธอ) จะพึงเป็นข้างอุทธัจจะเสีย ถ้าภิกษุผู้ประกอบอธิจิตพึงมนสิการอุเบกขานิมิตส่วนเดียวเท่านั้นไซร้ ย่อมเป็นได้ที่จิต (ของเธอ) จะไม่พึงตั้งมั่นถูกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย ต่อเมื่อภิกษุผู้ประกอบอธิจิต มนสิการสมาธินิมิต ปัคคหนิมิต อุเบกขานิมิตตามกาลอันควร จิต (ของเธอ) นั้นจึงจะเป็นจิตอ่อน ควรแก่การเป็นจิตผ่องใสและไม่แตก ตั้งมั่นถูกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย อุปมาเหมือนช่างทองหรือลูกมือช่างทอง ก่อเตาเข้า ครั้นก่อเตาแล้ว ก็สุมเบ้าครั้งสุมเบ้าแล้วใช้คีมจับทองวางลงไปในเบ้าแล้ว (สูบ) เป่าไปตามกาลอันควร (ถ้าไฟแรงร้อนมากไปก็) พรมน้ำ (ที่ทอง) ตามากาลอันควร (ถ้าไฟพอดีก็) ดูอยู่เฉย ๆ ตามกาลอันควร ภิกษุทั้งหลาย หากว่าช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตาม จะพึง (สูบ) เป่าทองนั้นไปส่วนเดียวไซร้ ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะพึงไม้ไป หากช่างมองก็ตามลูกมือช่างทองก็ตาม พรมน้ำทองนั้นไปท่าเดียวไซร้ ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะพึงเย็นเสีย หากช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตาม (พัก) ดูทองนั้นอยู่เฉย ๆ ไปอย่างเดียวไซร้ ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะไม่พึงถึงซึ่งความสุกดี ต่อเมื่อช่างทองก็ดี ลูกมือช่างทองก็ดี (สูบ) เป่าทองนั้นไปตามกาลอันควร พรมทน้ำทองนั้นไปตามกาลอันควร (พัก) ดูทองนั้นอยู่เฉย ๆ ตามกาลอันควร ทองนั้นจึงจะอ่อน ควรแก่การ เป็นทองสุกปลั่งและไม่เปราะ ใช้การได้ดี แม้นช่างทองประสงค์ (จะทำเป็น) เครื่องประดับชนิดใด ๆ เป็นเข็มขัดก็ดี เป็นตุ้มหูก็ดี

เป็นเครื่องประดับคอก็ดี เป็นสายสังวาลก็ดี สิ่งที่ประสงค์นั้นก็ย่อมสำเร็จแก่เขาแล ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบอธิจาติ (ต้องมนสิการนิมิต ๓ ตามกาลอันควร) ฯลฯ (จิตของเธอจึงจะ) ตั้งมันถกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย แม้นเธอน้อมจิตไปเพื่อทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมที่เป็นอภิญญาสัจฉิกรณียะใด ๆ เมื่อได้เหตุอันควร เธอย่อมจะถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ได้ในอภิญญาสัจฉิกรณีธรรมนั้น ๆ โดยแท้"[๑] ดังนี้ พึงทราบว่า ชื่ออธิจิตต (สูตร)

[สีติภาวสูตร]

สูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้อาจเพื่อทำให้แจ้งซึ่งสีติภาวะ (ความดับเย็น) อันยอดเยี่ยม ธรรม ๖ ประการคืออะไรบ้าง คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ ข่มจิตในสมัยที่จิตควรข่ม ๑ ยกจิตในสมัยที่จิตควรยก ๑ ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่จิตควรทำให้ร่าเริง ๑ เพ่งดูจิตอยู่เฉย ๆ ในสมัยที่จิตควรเพ่งดูอยู่เฉย ๆ ๑ เป็นผู้มีอธิมุติ (คืออัธยาศัย) ประณีต ๑ มุ่งยินดีพระนิพพาน ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล เป็นผู้อาจทำให้แจ้งซึ่งสีติภาวะอันยอดเยี่ยม"[๒] ดังนี้ พึงทราบว่า ชื่อ สีติภาว (สูตร)

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๓๒๙

๒. องฺ. ฉกฺก. ๒๒-๔๘๔

[โพชฌงคโกสัลลสูตร]

ส่วนสัตตโพชฌงคโกศล ได้แสดงมาแล้วในอัปปนาโกศลกถาว่า "ฉันนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใดจิตหดหู่ ในสมัยนั้น (กาลนั้น) มิใช่กาลที่จะบำเพ็ญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์" ดังนี้เป็นอาทิ*

พระโยคีนั้น ทำอุคคหโกสัลละ ๗ วิธีนี้ ให้เป็นอันถือเอาได้อย่างดี และกำหนดมนสิการโกสัลละ ๑๐ วิธีนี้ด้วยดี โดยนัยดังกล่าวมาดังนี้แล้ว ก็จะพึงขึ้นเอากรรมฐานได้ดี ด้วยอำนาจแห่งโกสัลละทั้ง ๒ (นั้น)

[ก่อนจะเริ่มกรรมฐาน]

ก็ถ้าว่าพระโยคีนั้นมีความผาสุกอยู่ในวิหารเดียวกันกับพระอาจารย์ไซร้ เธอก็ไม่จำต้องให้อาจารย์บอก (วิธีต่าง ๆ) โดยพิสดารอย่างนั้น ประกอบกรรมฐานไปได้คุณวิเสส (แห่งภาวนาขั้น ๑) แล้วจึง (ขอ) ให้ท่านบอกขั้นสูง ๆ ขึ้นไป (แต่) พระโยคีผู้ใคร่จะ (ไป) อยู่ที่อื่น พึงให้อาจารย์บอกให้โดยพิสดาร โดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว ทบทวนบ่อย ๆ (ให้ช่ำปากและใจ) ตัดที่ ๆ เป็นปมเสียทั้งหมด ละเสนาสนะที่ไม่เหมาะแล้วและอยู่ในเสนาสนะที่เหมาะสม ทำการตัดปลิโพธเล็กน้อยเสียตามนัยที่กล่าวในปฐวีกสิณนิเทศนั่นแล้ว จึงทำบริกรรมโดยปฏิกูลมนสิการเถิด

ก็แลเมื่อจะทำ พึงถือเอานิมิตในผมทั้งหลายเป็นอันดับแรก

* สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๕๖

ถามว่า พึงถือเอานิมิตในผมทั้งหลายอย่างไร ? ตอบว่า พึงถอนผมเส้น ๑ หรือ ๒ เส้น[๑] วางลงที่ฝ่ามือแล้วกำหนดสี (ของมัน) ก่อน จะดูผมทั้งหลายแม้ในที่ ๆ เขาตัดผม[๒] ก็ควร แม้จะดูผมทั้งหลายที่ตกอยู่ในน้ำหรือตกอยู่ในยาคู ก็ควรเหมือนกัน เห็นในกาลที่สีมันยังคำ ก็พึงมนสิการว่ามันคำ เห็นในกาลที่สีมันขาว ก็พึงมนสิการว่ามันขาว แต่เห็นในกาลที่มันมีสีเจือปน ก็พึงมนสิการโดยสีที่หนา (กว่า) ก็ในผมทั้งหลายฉันใด ในโกฏฐาสตจปัญจกะทั้งสิ้นก็ฉันนั้น ได้เห็นเทียวจึงถือเอานิมิต[๓]" ครั้นถือเอานิมิตอย่างนี้แล้วพึงกำหนดลักษณะโกฏฐาสทั้งปวง โดยสี สัณฐาน ทิศ โอกาส (ที่ตั้ง) และตัดตอนแล้ว จึงกำหนดความเป็นปฏิกูล ๕ ประการ โดยสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัยอยู่ และโอกาส

(ต่อไป) นี้เป็นอนุบุพพิกถาในการกำหนด (ลักษณะและความเป็นปฏิกูล) นั้นในโกฏฐาสทั้งปวง

[ผม]

อันดับแรก **เกสา**-ผมทั้งหลาย โดยสีปกติ เป็นสีดำดุจสีผลประคำดีควายใหม่ ๆ โดยสัณฐาน ยาว กลม ดุจสัณฐานคันชั่ง โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน (แห่งร่างกาย) โดยโอกาส (ที่ตั้ง) หนังสด

๑. วินัยห้ามถอนผม แต่ถอนเพื่อประโยชน์เช่นนี้ท่านว่าไม่มีโทษ

๒. ฉินฺนฏฺฐาเน มหาฎีกาแก้เป็น มุณฺฑิตฏฺฐาเน-ที่ปลงผม

๓. ตจปัญจกะนี้ มองดูเห็นได้ทั้งนั้น ส่วนในโกฏฐาสนอกนั้นดูไม่เห็น ได้แต่ฟังและนึกรู้แล้วถือเอานิมิต

ที่หุ้มกะโหลกศีรษะ ด้านข้างทั้งสองกำหนดตัดเอาแค่หมวกหู ด้านหน้าแค่กรอบหน้าผาก ด้านหลังแค่คอต่อ เป็นโอกาส (ที่ตั้ง) ของผมทั้งหลาย[๑] โดยตัดตอน ผมทั้งหลาย ข้างล่างตัดตอนด้วยพื้นรากของตน อัน (หยั่ง) เข้าไปหนังหุ้มศีรษะสักแค่ปลายเมล็ดข้าวเปลือกตั้งอยู่ ข้างบนตัดตอนด้วยอากา ข้าง ๆ ตัดตอนด้วยเส้นผมด้วยกัน การกำหนดตัดโดยนัยว่า 'ผม ๒ เส้นไม่มีรวมเป็นเส้นเดียว (คือเป็นเส้น ๆ หรือเส้นใครเส้นมัน)' นี้เป็น (สภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตน ชื่อว่าผมทั้งหลาย (นั้น) ธรรมดาทำมามิให้ปนกับโกฏฐาสที่เหลืออีก ๓๐ โดยนัยเช่นว่า 'ผมมิใช่ขน ขนก็มิใช่ผม' ดังนี้ การกำหนดตัดว่า 'โกฏฐาสนั่นเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก' นี้เป็น (วิสภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน[๒] นี้เป็นกำหนดโดยลักษณะมีสีเป็นต้นแห่งผมทั้งหลาย

ส่วนต่อไปนี้ เป็นกำหนดโดยความปฏิกูล ๕ ส่วน โดยประการมีสีเป็นอาทิแห่งผมเหล่านั้น

อันผมนั้น แม้โดยสีก็ปฏิกูล แม้โดยสัณฐาน แม้โดยกลิ่น แม้โดยที่อาศัย แม้โดยโอกาส ก็ปฏิกูล อธิบายว่า คนทั้งหลายเห็น

๑. ตอนกำหนดโดยโอกาสนี้ ปาฐะแยกเป็น ๒ ประโยค คือโอกาสโต----ปริจฺฉินฺนา ประโยค ๑ สีสกฏาห----โอกาโส ประโยค ๑ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะตรงนี้กำหนดหนังซึ่งเป็นโอกาส คือที่ตั้งของผม ไม่ใช่กำหนดผม ควรแก้ ปริจฺฉินฺนา เป็น ปริจฺฉินฺนํ ให้เป็นวิเสสนะของ----จมฺมํ

๒. ตอนวิสภาคปริเฉทนี้ ปาฐะก็วุ่น ๆ อย่างไรอยู่ ความไม่ใคร่ดี ในท้ายหน้า ๓๕ กล่าวไว้หน ๑ ว่า 'เกสา น โลมา โลมาปิ น เกสาติ เอวํ อมิสฺสกตาวเสน วิสภาคปริจฺเฉโท เวทิตพฺโพ' เป็นประโยคเดียวชัดดี

สิ่งอะไร ๆ ที่มีสีคล้ายผม ในภาชนะข้าวต้มหรือในภาชนะข้าวสวยก็ตาม แม้เป็นของพึงใจ ก็จะเกลียดขึ้นมา บอกว่า 'นี่มันปนผม นำมันไปเสีย' ผมทั้งหลายเป็นของปฏิกูลแม้โดยสี ดังนี้

อนึ่ง คนทั้งหลายกินอาหารกลางคืนอยู่ แม้นถูก (ใย) เปลือกรัก หรือเปลือกปออันมีสัณฐานดังผมเข้า ก็จะเกลียดขึ้นมาอย่างนั้นเหมือนกัน ผมปฏิกูลโดยสัณฐาน ดังนี้

อนึ่ง กลิ่นของผมที่เว้นจากการตกแต่ง มีทาน้ำมันและอบดอกไม้เป็นต้น ย่อมน่าเกลียดนัก กลิ่นของผมที่ถูกไฟยิ่งน่าเกลียดกว่านั้นแท้จริง ผมทั้งหลาย โดยสีและสัณฐานจะพึงไม่ปฏิกูลก็เป็นได้ แต่ว่าโดยกลิ่นแล้ว ปฏิกูลทีเดียว อุปมาเหมือนก้อนอุจจาระของเด็กเล็ก โดยสี สีมันก็เหมือนสีขมิ้น แม้โดยสัณฐาน ก็สัณฐานเหมือนแง่งขมิ้น และซากสุนัขดำที่ขึ้นแล้ว เขาทิ้งไว้ในที่สำหรับทิ้งขยะ โดยสี สีมันก็เหมือนสีผลตาลสุก โดยสัณฐาน ก็สัณฐานเหมือนตะโพนทีเขาปล่อยกลิ้งอยู่ เขี้ยวของมันเล่าก็สัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม เพราะเช่นนี้ อุจจาระเด็กและซากสุนัขดำทั้ง ๒ อย่าง โดดสีและสัณฐาน จะไม่ปฏิกูลก็เป็นได้ แต่ว่าโดยกลิ่นละก็ปฏิกูลแน่ฉันใด แม้ผมก็ฉันนั้น โดยสีและสัณฐานจะไม่ปฏิกูลก็เป็นได้ แต่ว่าโดยกลิ่นแล้วปฏิกูลเป็นแท้แล*/SUP>

อนึ่ง ผักสำหรับแกง อันเกิดในที่โสโครกด้วยน้ำคร้ำที่ไหลออก

* เทียบกับข้างหน้าและข้าหลัง ตรงนี้น่าจะมี เอวํ คนฺธโต ปฏิกูลา หรือ อิทํ เนสํ คนฺธโต ปาฏิกุลฺยํ

ไปแต่หมู่บ้าน ย่อมเป็นของน่าเกลียดไม่น่าบริโภคสำหรับคนชาวเมือง ฉันใด แม้ผมก็ฉันนั้น ชื่อว่าน่าเกลียด เพราะเกิดด้วยน้ำที่ซึมออกมาแต่โกฏฐาสมีน้ำเหลือง เลือด มูตร กรีส น้ำดีและเสมหะเป็นอาทิ* นี้แลเป็นความปฏิกูลโดยที่อาศัยแห่งผมทั้งหลายนั้น

อนึ่ง อันผมทั้งหลายนี้ เกิดในกองโกฏฐาส ๓๑ ดุจผักที่ขึ้นในกองคูถ มันจึงเป็นของน่าเกลียดนัก เพราะเกิดในที่ไม่สะอาด ดุจผักที่เกิดในที่โสมมทั้งหลายมีที่ป่าช้าและที่เทขยะเป็นต้น และดุจดอกไม้ (น้ำ) มีดอกบัวหลวงและดอกบัวสายเป็นอาทิ ที่เกิดในที่ไม่สะอาดทั้งหลาย มีคูเมือง เป็นต้น นี้แลเป็นความปฏิกูลโดยโอกาสแห่งผลทั้งหลายนั้น

พระโยคาวจรพึงกำหนดความปฏิกูล ๕ ส่วน โดยสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส แห่งโกฏฐาสทั้งปวง ดุจกำหนดความปฏิกูลแห่งผมทั้งหลายฉะนั้นเถิด แต่ว่าโดย (ลักษณะคือ) สี สัณฐาน ทิศ โอกาส และการตัดตอน ต้องกำหนดแยก ๆ กันทุกโกฏฐาส

[ขน]

ในโกฏฐาสเหล่านั้น พึงกำหนด **โลมา-** ขนทั้งหลายก่อน ขนปกติมีประมาณ ๙๐,๐๐๐ ขุม โดยสีปกติ ไม่ดำแท้เหมือนผม แต่เป็นดำปนเหลือง โดยสัณฐาน ปลายโค้ง สัณฐานดังรากตาล โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส เว้นโอกาสที่ผมตั้งอยู่และฝ่ามือฝ่าเท้าเสีย เกิดอยู่ตามหนังหุ้มสรีระนอกนั้นโดยมาก โดยตัดตอน เบื้องล่าง

* ผม เกิดด้วยบุพโพโลหิต พอคิดเห็น แต่เลยไปถึงมูตร และกรีส...นั้น ติดจะลึก

ตัดตอนด้วยพื้นรากของตนอัน (หยั่ง) เข้าไปในหนังหุ้มสรีระประมาณ ลิขา[๑] ๑ ตั้งอยู่ เบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ เบื้องขวางตัดตอนด้วยเส้นขนด้วยกัน การกำหนดตัดโดยนัยว่า 'ขน ๒ เส้นไม่มีรวมเป็นเส้นเดียว (คือเส้นใครเส้นมัน)' นี้เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของคนแห่งขนเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตนก็ เป็นเช่นเดียวกับ (การกำหนด) ผมนั่นแล

[เล็บ]

คำว่า **นขา** - เล็บทั้งหลาย เป็นชื่อแห่งใบเล็บ ๒๐ อัน[๒] เล็บทั้งปวงนั้น โดยสี เป็นสีขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังเกล็ดปลา โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ คือ เล็บเท้า เกิดในทิศเบื้องล่าง เล็บมือเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่หลังปลายนิ้วทั้งหลาย โดยตัดตอน ในทิศทั้ง ๒ (คือ ล่าง บน) กำหนดตัดด้วยเนื้อปลายนิ้วข้างใน กำหนดตัดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลาย กำหนดตัดด้วยอากาศ ด้านขวาง กำหนตัดด้วยเล็บด้วยกัน การกำหนดตัดโดยนัยว่า "เล็บ ๒ ใบไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน" นี้เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเล็บเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท)

๑. ลิขา เข้าใจว่าเป็นมาตราวัดความยาว ซึ่งกล่าวไว้ในอภิธานัปปทีปิกา ดังนี้ ๓๖ ปรมาณูเป็นอณู, ๓๖ อณูเป็นตัชชารี, ๓๖ ตัชชารีเป็นรถเรณู, ๓๖ รถเรณูเป็นลิกขา, ๗ ลิกขาเป็นอูกา, ๗ อูกาเป็นธัญญมาส (เมล็ดข้าวเปลือก), ๗ ธัญญมาสเป็นอังคุละ (นิ้ว), ๑๒ อังคุละเป็นวิทัตถิ (คืบ), ๒ วิทัตถิเป็นรตนะ (ศอก) ฯลฯ

ได้ยินแปลกันว่าไข่เหาบ้าง ปลายเหล็กจารบ้างก็มี

๒. มหาฎีกาว่า ใบเล็บก็นั่นแหละ เรียกว่าใบเล็บ เพราะมันคล้ายใบไม้

ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับ (การกำหนด) ผมนั่นแล

[ฟัน]

คำว่า **ทนฺตา** - ฟันทั้งหลาย คือกระดูกฟัน ๓๒ ซี่ของผู้มีฟันเต็ม แม้ฟันทั้งหลายนั้น โดยสีก็ขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานหลายอย่าง จริงอยู่ บรรดาฟันเหล่านั้น (ว่าด้วย) ฟัน ๔ ซี่ตรงกลางฟันแถวล่างก่อน มีสัณฐานดุจเมล็ดน้ำเต้าที่เขาปักเรียงกันไว้ที่ก้อนดินเหนียว สองข้าฟันกลาง ๔ ซี่นั้น ฟันข้างละซี่มีรากเดียว ปลายก็แง่เดียว สัณฐานดุจดอกมะลิตูม ถัดไป ฟังข้างละซี่ มี ๒ ราก ปลายก็มี ๒ แง่ สัณฐานดุจไม้ค้ำเกวียน ถัดไป ฟันข้างละ ๒ ซี่ มี ๓ รากปลายก็ ๓ แง่ ถัดไป ฟันข้างละ ๒ ซี่ มี ๔ ราก ปลายก็ ๔ แง่แลแม้แถวบนก็ท่าเดียวกันนั้น โดยทิศ ฟันนั้นเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่ในกระดูกกรามทั้ง ๒ โดยตัดตอน ข้างล่างกำหนดตัดด้วยพื้นรากของตนอันตั้งอยู่ในกระดูกกราม ข้างบน กำหนดตัดด้วยอากาศ เบื้องขวาง กำหนดตัดด้วยฟันด้วยกัน การกำหนดตัดโดยนัยว่า "ฟัน ๒ ซี่ไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน" นี้เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งฟันเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับ (การกำหนด) ผมนั่นแล

[หนัง]

คำว่า **ตโจ** - หนัง คือหนังที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่ เหนือหนังนั้น มีสิ่งที่ชื่อว่าฉวี (ผิว) มีสีต่าง ๆ เช่น ดำ คล้ำ เหลือง ซึ่ง

(หาก) ชักเอาออกจากร่างกายจนสิ้น (ปั้นเป็นก้อนเข้า) ก็จะได้ประมาณเท่าเมล็ดในพุทรา* แต่ตโจ โดยสีก็ขาวเท่านั้น ก็แลความที่มันขาวนั้นจะปรากฏเมื่อฉวีถลอก เพราะเหตุมีเปลวไฟลวกเอาและถูกเครื่องประหารเป็นต้น โดยสัณฐานมันก็มีสัณฐานเหมือนร่างกายนั่นเอง นี่เป็นความสังเขปในข้อว่าโดยสัณฐานนี้

[สัณฐานหนังต่าง ๆ]

ส่วนโดยความพิสดาร (พึงทราบ) ดังนี้ หนังนิ้วเท้า สัณฐานดังรังไหม หนังหลังเท้า สัณฐานดังรองเท้าหุ้มหลังเท้า หนังแข้ง สัณฐานดังใบตาลห่อข้าว หนังขา สัณฐานดังไถ้บรรจุข้าวสารเต็ม หนังตะโพก สัณฐานดังผืนผ้ากรองอุ้มน้ำ หนังหลัง สัณฐานดังหนังหุ้มโล่ หนังท้อง สัณฐานดังหนังหุ้มรางพิณ หนังอก โดยมากมีสัณฐานสี่เหลี่ยม หนังแขนทั้งสองข้าง สัณฐานดังหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือ สัณฐานดังฝักมีด หรือสัณฐานดังถุงโล่ หนังนิ้วมือ สัณฐานดังฝักกุญแจ หนังคอ สัณฐานดังเสื้อปิดคอ หนังหน้า มีช่องใหญ่น้อย สัณฐานดังรังตั๊กแตน หนังศีรษะ สัณฐานดักถลกบาตร

วิธีกำหนดหนัง

ก็แลพระโยคาวจรผู้จะกำหนดเอาหนัง (เป็นอารมณ์) พึงส่งญาณมุ่งขึ้นเบื้องบน (แห่งสรีระ) จับแต่ริมฝีปากบน กำหนดหนังที่หุ้มอยู่รอบปากเข้าก่อนเป็นปฐม แต่นั้นจึงกำหนดหนังหุ้มกระดูก

* พุทราพันธุ์ชมพูทวีป ไม่ใช่พุทราพันธุ์ไทย

หน้าผาก ต่อนั้นจึงส่งญาณเข้าไปโดยระหว่างกระดูกศีรษะและหนังหุ้มศีรษะ ดุจสอดมือเข้าไปโดยระหว่างแห่งบาตรที่สวมถลกฉะนั้น แล้วและแยกความที่หนังเนื่องเป็นอันเดียวกันกับกระดูกออก กำหนด (แต่) หนังศีรษะ ต่อนั้น กำหนดหนังคอ ต่อนั้นกำหนดหนังมือขวาทั้งโดยอนุโลมและโดยปฏิโลม[๑] ครั้นแล้วกำหนดหนังมือซ้ายโดยนัยนั้นเหมือนกัน ต่อนั้นกำหนดหนังหลัง ครั้นกำหนดหนังหลังนั้นแล้ว จึงกำหนดโดยนัยเดียวกันนั้น แต่นั้นกำหนดหนังท้องน้อย หนังหน้าเท้าซ้ายโดยนัยเดียวกันนั้น แต่นั้นกำหนดหนังท้องน้อย หนังหน้าท้อง หนังทรวงอกและหนังคอโดยลำดับไป ทีนี้กำหนดหนังใต้คางถัดหนังคอ (ขึ้นมา) จนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงเสร็จ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดเอาหนังหยาบ ๆ ได้อย่างนี้ แม้หนังที่ละเอียดก็ย่อมจะปรากฏ[๒]

โดยทิศ หนังเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันหุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่ โดยตัดตอน เบื้องล่างกำหนดตัดด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดตัดด้วยอากาศ นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งหนังนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑. มหาฎีกาว่า กำหนดตั้งแต่หัวไหล่ลงไปทางหลังแขน เป็นอนุโลม กำหนดแต่ข้อมือขึ้นมาทางหน้าแขน เป็นปฏิโลม
๒. มหาฎีกาว่า ที่ว่าละเอียด คือละเอียดกว่าหนังหยาบที่กล่าวมาแล้ว อีกนัยหนึ่ง หมายถึงหนังที่กำหนดเห็นยาก เพราะถูก ตโจ (หนังหยาบ) ปิดบังอยู่ เช่นหนังในที่ลับต่าง ๆ มีหนังข้างในปากเป็นต้น ซึ่งจะต้องส่งญาณเพิกตโจเข้าไปดูมันจึงจะปรากฏ

[เนื้อ]

คำว่า **มํสํ** - เนื้อ คือเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น เนื้อทั้งปวงนั้น โดยสีแดงเช่นดังดอกทองกวาว โดยสัณฐาน เนื้อปลีแข้ง สัณฐานดังข้าวในห่อใบตาล[๑] เนื้อขา สัณฐานดังลูกหินบด เนื้อสะโพก สัณฐานดังก้อนเส้า เนื้อหลัง สัณฐานดังแผ่นตาลงบ[๒] เนื้อสีข้างทั้งสอง สัณฐานดังดินไล้บาง ๆ ตามท้องฉางข้าว[๓] เนื้อนม สัณฐานดังก้อนดินที่เขาผกไว้แล้วมันคล้อยลง เนื้อแขนทั้งสองข้าง สัณฐานดังหนูตัวใหญ่ถลกหนัง เขาตั้งไว้ทำเป็น ๒ ชั้น[๔] เมื่อพระโยคาวจรกำหนดเนื้อหยาบ ๆ ได้อย่างนี้๕/SUP> แม้เนื้อที่ละเอียดก็ย่อมจะปรากฏ โดยทิศ เนื้อนั้นเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันโอบอยู่ตามกระดูก ๓๐๐ ท่อนกว่า ๆ๖/SUP>

๑. ใบตาลนั้นแข็ง จะห่อพับอย่างใบตองหรือใบบัวไม่ได้ คงจะต้องเย็บเป็นกล่องรูปกระบอก ท่านจึงนำมาเปรียบกับเนื้อปลีแข้ง

๒. ตาลคุฬปฏล มหาฏีกาบอกไว้ว่า เขาเอาเยื่อตาลสุกมาไล้บาง ๆ บงที่ใบตาลหรืออะไรก็ได้ที่แบน ๆ ผึ่งแดดไว้จนหมาดติดกันแล้วลอกเอาเป็นแผ่น ๆ ดังนี้ท่วงทีก็คล้าย "มะม่วงแผ่น" ของไทยเรา คือมะม่วงกวนแล้วไล้แผ่ผึ่งแดด ลอกเอาเป็นแผ่น ๆ เหมือนกัน จะต่างกันก็ที่ตาลแผ่นไม่ได้กวน แต่มะม่วงแผ่นกวนก่อน เพราะทำเป็นแผ่นจึงเรียกว่างบ

๓. ท่านใช้ กุจฺฉิ ก็ต้องแปลว่าท้อง แต่ว่าในภาษาไทยก็ดูเหมือนจะใช้นัยเดียวกัน คือ บรรดาสิ่งที่มีระวางบรรทุกหรือบรรจุของเก็บของได้ ก็ใช้คำว่าท้องทั้งนั้น เช่น ท้องพระคลัง ท้องเรือ ท้องคลอง ฯลฯ

๔. เนื้อแขนท่อนบนชั้น ๑ ท่อนล่างชั้น ๑ เช่นนั้นกระมัง

๕. ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น เอกํ เข้าใจว่าพิรุธ ที่ถูกเป็น เอวํ มีทีเทียบในตอนนฺหารู คือ เอวํ โอฬาริโกฬาริกํ ปริคฺคณฺหนฺตสฺส... ท่าเดียวกัน

๖. ปาฐะว่า นาธิกานิ ตีณี อฏฺฐิสตานิ จะต้องบอกทำอะไรว่า 'ไม่เกิน' คิดไม่เห็นเหตุ แต่ว่า นาธิกานิ นั้น ฉบับพม่าเป็นวีสาธิกานิ เลยกลายเป็นกระดูก ๓๒๐ ไป ได้พบในปรมัตถโชติกาอรรถกถาขุททกปาฐะ ตอนแก้ทวดึงสาการ (หน้า ๕๒) เป็นสาธิกานิ (อิมานิ สาธิกานิ ตีณิ อฏฺฐิสตานิ) ถ้าอย่างนี้ก็ต้องแปลว่า 'กระดูก ๓๐๐ กว่า ๆ' ปาฐะนี้น่าจะถูกกว่า เพราะในตอนว่าถึงกระดูกต่อไป ท่านใช้ศัพท์ มตฺต-ประมาณ-

โดยตัดตอน เบื้องล่าง กำหนดตัดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่โครงกระดูก เบื้องบน กำหนดตัดด้วยหนัง เบื้องขวาง กำหนดตัดด้วยเนื้อด้วยกัน นี้เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเนื้อนั้น ส่วน (วิสภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[เอ็น]

บทว่า **นฺหารู** - เอ็นทั้งหลาย คือ เอ็น ๙๐๐ เส้น โดยสี เอ็นทั้งปวงสีขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานต่าง ๆ จริงอยู่ ในเอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ที่รึงรัดสรีระจับแต่ส่วนบนแห่งคอหยั่งลงไปทางข้างหน้า ๕ เส้น ทางข้างหลังก็ ๕ เส้น ทางเข้าขวาก็ ๕ เส้น ทางข้างซ้ายก็ ๕ เส้น แม้ที่รึงรัดมือขวา ทางข้างหน้ามือก็ ๕ ทางข้างหลัง (มือ) ก็ ๕ ที่รึงรัดมือซ้ายก็อย่างนั้น แม้ที่รึงรัดเท้าขวา ทางข้างหน้าเท้าก็ ๕ ทางข้างหลังก็ ๕ ที่รึงรัดเท้าซ้ายเล่าก็อย่างนั้น ดังนี้แล เอ็นใหญ่ ๖๐ เส้น อันได้ชื่อว่า สรีรธารกา (เอ็นดำรงร่าง) รึงรัดกายหยั่งลงไป (ตลอดร่าง) ซึ่งท่านเรียกว่า กัณฑรา (เอ็นรากเง่า ?) บ้าง* เอ็นเหล่านั้นทั้งปวง มีสัณฐานดังต้นคล้าอ่อน ส่วนเอ็นอื่น ๆ แผ่คลุมตำแหน่ง (แห่งร่างกาย) นั้น ๆ อยู่ ที่เล็กกว่า

(ติมตฺตานิ อฏฺฐิสตานิ) ซึ่งมหาฎีกาให้ข้อสังเกตไว้ว่า ด้วย มตฺต ศัพท์ ส่อว่ายังมีกระดูกอื่นอีกที่มิได้นำมากล่าวไว้ในที่นั้น เช่นกระดูกก้น (อานิสทฏฺฐิ) เป็นต้น ดังนี้ จึงแก้เป็น สาธิกานิ แปลว่า กว่า ๆ

* เย ในประโยค เย กณฺฑราติปิ วุจฺจนฺติ นั้นเป็นสากังขคติของประโยคข้างหน้า หาใช่เป็นคู่ ย. ต. กับ เต ในประโยคข้างหลังไม่ เพราะฉะนั้น ควรถอนเครื่องหมายหัวตาปูหลัง โอติณฺณา มาไว้หลัง วุจฺจนฺติ รวมเป็นประโยคเดียวกันจึงจะถูก

เอ็นสรีรธารกานั้น สัณฐานดังเชือกด้วย* ยังมีเอ็นอื่น ๆ เล็กกว่านั้น สัณฐานดังเถากระพังโหมนั่นแหละ อื่น (อีก) เล็กกว่านั้น สัณฐานดังสายพิณใหญ่ อื่น (อีก) สัณฐานดังเส้นด้วยอ้วน ๆ เอ็นที่หลังมือและเท้า สัณฐานดังตีนนก เอ็นที่ศีรษะ สัณฐานดังข่ายคลุมศีรษะทารก เอ็นที่หลัง สัณฐานดังอวนเปียกที่เขาแผ่ไว้ในแดด เอ็นอัน (แล่น) ไปตามองคาพยพใหญ่น้อยนั้น ๆ ที่เหลือ (จากที่กล่าวแล้ว) มีสัณฐานดังเสื้อร่างแหที่สวมร่างกายไว้ โดยทิศ 'เอ็นเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันยึดกระดูกในร่างกายทั้งสิ้นอยู่ โดยตัดตอน เบื้องล่าง กำหนดตัดด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่บนกระดูก ๓๐๐ ท่อน เบื้องบน กำหนดตัดด้วยตำแหน่งที่มันตั้งจดเนื้อและหนังอยู่ เบื้องขวาง กำหนดตัดด้วยเอ็นด้วยกัน นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเอ็นเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[กระดูก]

คำว่า **อฏฺฐี** - กระดูกทั้งหลาย คือ ยกเว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่เสีย ที่เหลือเป็นกระดูกประมาณ ๓๐๐ ชิ้น ดังนี้ คือ กระดูกมือ ๖๔ กระดูกเท้า ๖๔ กระดูกอ่อนที่ติดเนื้ออยู่ ๖๔ กระดูกซ่นเท้า ๒ กระดูกข้อเท้าข้างละ ๒ กระดูกแข้ง (ข้างละ) ๒ กระดูกเข่า (ข้างละ) ๑ กระดูกขา (ข้างละ) ๑ กระดูกสะเอว ๒ กระดูกสันหลัง ๑๘

* เทียบดูกับประโยคหลัง ๆ แล้ว เห็นว่า อญฺเญ ปน ... จิตา กับ ตโต สุขุมตรา สุตฺตรชฺชุกสณฺฐานา นี้เป็นประโยคเดียวกัน จึงควรถอนเครื่องหมายหัวตาปูหลัง จิตา เสีย

กระดูกซี่โครง ๒๔ กระดูกหน้าอก ๑๔ กระดูก (บัง) หัวใจ ๑ กระดูกรากขวัญ ๒ กระดูกสะบัก ๒ กระดูกต้นแขน ๒ กระดูกปลายแขนข้างละ ๒ กระดูก้านคอ ๗ กระดูกคาง ๒ กระดูกจมูก ๑ กระดูกเบ้าตา ๒ กระดูกหู ๒ กระดูกหน้าผาก ๑ กระดูกกระหม่อม ๑ กระดุกกะโหลกศีรษะ ๙[๑]

กระดูกทั้งปวงนั้น โดยสี เป็นสีขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานต่าง ๆ จริงอยู่ ในกระดูเหล่านั้น กระดูกนิ้วเท้าข้อปลาย มีสัณฐานดังเมล็ดบัว[๒] กระดูกข้อกลางถัดข้อปลายนั้นเข้ามา สัณฐานดังเม็ดขนุน[๓] กระดูกข้อโคน (ถัดข้อกลางเข้ามา) สัณฐานดังบัณเฑาะว์ กระดูกหลังเท้า สัณฐานดังกองหัวคล้าที่ถูกบุบ[๔] กระดูกซ่นเท้า สัณฐานดังจาวตาลในลอนเดียว กระดุกข้อเท้า สัณฐานดังลูกสะบ้า (คู่) ประกบกัน[๕] กระดูกแข้งตรงที่ ๆ ตั้งลงในกระดูกข้อเท้า

๑. ระเบียบแสดงจำนวนกระดูกนี้วุ่นอยู่ ที่มีทั้ง ๒ ข้าง บอกรวมเลยก็มี เช่นกระดูกมือ ๖๔ กระดูกเท้า ๖๘ กระดูกเช่น ๒ บอกแยกข้างไว้ก็มี เช่นกระดุกข้อเท้าข้างละ ๒ ก็บอกไว้ว่า เอเกกสฺมึ ปาเท เทฺว เทฺว โคปฺผกฏฺฐีนิ ทีนี้มีทั้ง ๒ ข้าง แต่ไม่มีศัพท์บอกแยกข้างก็มี เช่นกระดูกแข้ง กระดูกเข่า กระดูกขา ท่านว่าไว้เฉย ๆ ว่า เทฺว ชงฺฆฏฺฐีนิ เอกํ ชนฺนุกฏฺฐิ เอกํ อูรุฏฺฐิ ก็ต้องเติม 'ข้างละ' เอาเอง เพราะถ้าแปลไปตรง ๆ นอกจากไม่ได้ ๓๐๐ แล้ว ยังไม่ตรงกับของจริงด้วย

ในปรมัตถโชติกาไม่บอกจำนวน และใช้ศัพท์แปลกไปก็มี เช่นกระดูกสะบักใช้ว่า ปิฏฺฐิพาหกฏฺฐิ แต่ในวิสุทธิมรรคนี้ใช้ว่า โกฏฺฏฏฺฐิ

๒. โบราณแปลกันมาเช่นนั้น ในปรมัตถโชติกาเป็น กกฺกฏพีช...อภิธานัปปทีปิกาว่า เมล็ดตูมกา

๓. ในปรมัตถโชติกาว่า อปริปุณฺณปนสฏฺฐิ เม็ดขนุนที่ยังไม่เต็ม

๔. ในปรมัตถโชติกาเป็น โกฏฺฏิตกนฺทลปิญฺชราสิ...

๕. ในปรมัตถโชติกา มี เอกโต อยู่หน้า พนฺธ... ดังนี้ โคปฺผกฏฺฐีนิ เอกโต พนฺธกีฬาคุฬกสณฺฐานานิ

สัณฐานดังหน่อเป้งที่ปอเปลือก กระดูกแข้งท่อนเล็ก สัณฐานดังคันธนู* ท่อนใหญ่ สัณฐานดังหลังงูที่เหี่ยว ๆ กระดูกเข่า สัณฐานดังต่อมน้ำที่แหว่งไปข้างหนึ่ง กระดูกแข้งตรงที่ตั้งจดในกระดูกเข่านั้น สัณฐานดังเขาโคปลายทู่ กระดูกขา สัณฐานดังด้ามพร้าและด้ามขวานที่ถากแต่งหยาบ ๆ กระดูกขาตรงที่ตั้งจดในกระดูกสะเอว สัณฐานดังลูกสะบ้า กระดูกสะเอวตรงที่ตั้งจดกับกระดูกขานั้น สัณฐานดังผลมะงั่วใหญ่ปลายปาด กระดูกสะเอว แม้เป็น ๒ ชิ้น แต่มันติดกัน สัณฐานดังเตาช่างหม้อ (ถ้าแยกกันออก) แต่ละชิ้น สัณฐานดังคีมช่างทอง กระดูกตะโพกทางปลาย สัณฐานดังพังพานงูที่เขาจับคว่ำหน้าลง มีช่องน้อยใหญ่ ๗-๘ แห่ง กระดูกสันหลังข้างใน สัณฐานดังห่วงแผ่นตะกั่วที่วางซ้อน ๆ กันไว้ ข้างนอก สัณฐานดังลูกประคำ ในระหว่าง ๆ กระดูกสันหลังเหล่านั้น มีเดือยอยู่ ๒-๓ ซี่คล้ายฟันเลื่อย ในกระดูกซี่โครง ๒๔ ซี่ ซี่ที่ไม่เต็ม (คือสั้น) สัณฐานดังเคียวไม่เต็มเล่ม ซี่ที่เต็ม (คือยาวจดกัน) สัณฐานดังเคียวเต็มเล่ม หมดด้วยกันสัณฐานดังปีกกางของไก่ขาว กระดูกอก ๑๔ ชิ้น สัณฐานดังเรือนคานหามที่คร่ำคร่า กระดูกที่หัวใจ สัณฐานดังจวัก กระดูกรากขวัญ สัณฐานดังมีดโลหะเล่มเล็ก ๆ กระดูกสะบัก สัณฐานดังจอบชาวสีหลที่เหี้ยนไปข้างหนึ่ง กระดูก (ต้น) แขน สัณฐานดังด้ามแว่น กระดูกปลายแขน สัณฐานดังรากตาลคู่ กระดูกข้อมือ สัณฐานดังห่วงแผ่นตะกั่วที่เขาเชื่อมให้ติดกันตั้งไว้ กระดูกหลังมือ สัณฐานดังกองหัว

* มหาฎีกาว่า หมายถึงคันธนูเล็ก ๆ สำหรับเด็กเล่น

คล้ำที่ถูกบุบ กระดูกข้อโคนนิ้วมือ สัณฐานดังบัณเฑาะว์ กระดูกข้อกลางนิ้ว สัณฐานดังเมล็ดขนุนไม่เต็มเม็ด กระดูกข้อปลายนิ้ว สัณฐานดังเมล็ดตุมกา กระดูกคอ ๗ ชิ้น สัณฐานดังแว่นหน่อไม้ที่คนใช้ไม้เสียบตั้งไว้ (เป็นแว่น ๆ) โดยลำดับกัน กระดูกคางอันล่าง สัณฐานดังคีมเหล็กของพวกช่างโลหะ อันบน สัณฐานดังเหล็กสำหรับขูด กระดูกกระบอกตาและกระบอกจมูก สัณฐานดังเต้าตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว กระดูกหน้าผาก สัณฐานดังเปลือกสังข์ที่วางคว่ำหน้าไว้ กระดูกกกหู สัณฐานดังฝักมีดโกนของช่างกัลบก กระดูกในที่ ๆ หน้าผากกับกกหูติดกันเป็นแผ่นอยู่ตอนบน สัณฐานดังท่อนผ้าที่ยู่ยี่และเต็มไปด้วยเนยใส กระดุกกระหม่อม สัณฐานดังกะโหลกมะพร้าวเบี้ยวที่ปาดหน้าแล้ว กระดูกศีรษะ สัณฐานดังกะโหลกน้ำเต้าแก่ที่เขาเย็บตรึงเอาไว้ (ไม่ให้มันแตกแยะออกจากกัน ?)

โดยทิศ กระดูกเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส (ว่า) โดยไม่แปลกกัน มันตั้งอยู่ทั่วร่างกาย แต่ (ว่า) โดยแปลกกัน ในกระดูกทั้งหลายนั้น กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า โดยตัดตอน ข้างใน กำหนดตัดด้วยเยื่อในกระดูก ข้างบน กำหนดตัดด้วยเนื้อ ที่ปลายและโคน กำหนดตัดด้วยกระดูกด้วยกัน นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของ

ตนแห่งกระดูกเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[เยื่อในกระดูก]

คำว่า **อฏฺฐิมิญฺชํ**-เยื่อในกระดูก คือเยื่ออันอยู่เฉพาะภายในแห่งกระดูกทั้งหลายนั้น ๆ เยื่อในกระดูกนั้น โดยสี ขาว โดยสัณฐาน เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกท่อนใหญ่ ๆ สัณฐานดังยอดหวายใหญ่ที่เขาลนไฟแล้วสอดเข้าไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกท่อนเล็ก ๆ สัณฐานดังยอดหวายเล็กที่เขาลนไฟแล้ว สอดเข้าไว้ในปล้องอ้อ[๑] โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในกระดูก โดยตัดตอนกำหนดตัดด้วยพื้นข้างในกระดูกทั้งหลาย นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเยื่อในกระดูกนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ไต]

คำว่า **วกฺกํ** - ไต[๒] ได้แก่ก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วเดียวกัน ไตนั้น โดยสี แดงอ่อนดุจสีเม็ดทองหลางป่า โดยสัณฐาน มีสัณฐานดัง

๑. ศัพท์ ปกฺขิตฺต และเสทิต ในบทสมาส ปกฺขิตฺต... สณฺฐานํ นั้น ลักษณะเป็นวิเสสนะทั้ง ๒ บท ทำให้แปลฝืดและฝืน เพราะต้องแปล เสทิต ก่อน ปกฺขิตฺต สู้ปาฐะในปรมัตถโชติกาไม่ได้ ท่านเรียงไว้ให้แปลง่าย และได้ความดี ดังนี้ มหนฺตมหนฺตานํ อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตรคตํ เสเทตฺวา วฏฺเฏตฺวา มหนฺเตสุ วํสนฬกปพฺเพสุ ปกฺขิตฺตมหาเวตฺตงฺกูรสณฺฐานํ... เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกท่อนใหญ่ ๆ สัณฐานดังหน่อหวายใหญ่ที่เขาลนไฟแล้วบิดสอดเข้าไว้ในปล้องไม้ไผ่และไม้อ้อที่ใหญ่...

๒. วักกะ นี้ โบราณแปลว่าม้าม

ลูกสะบ้าคู่ของเด็ก ๆ (สำหรับล้อเล่น) หรือสัณฐานดังผลมะม่วงแฝด ติดอยู่ในขั้วเดียวกัน โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส มันเป็น ก้อนเนื้อที่เอ็นใหญ่ซึ่งโคนเป็นเส้นเดียว (แล่น) ออกจากหลุมคอไป หน่อยแตกเป็น ๒ เส้น รัดไว้ โอบเนื้อหัวใจตั้งอยู่* โดยตัดตอน ไต ก็กำหนดตัดด้วยส่วนของไต นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่อน ของตนแห่งไตนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่อนที่ผิดกับ ตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[หัวใจ]

คำว่า **หทยํ** - คือเนื้อหัวใจ หัวใจนั้น โดยสี แดงดังสีหลัง กลีบปทุม โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังดอกปทุมตูมที่เขาปลิดกลีบ ชั้นนอกออกแล้วตั้งคว่ำลง ข้างนอกเกลี้ยง ข้าในเป็น (รัง) เช่น ดังภายในบวบขม ของพวกคนมีปัญญาแย้มหน่อยหนึ่ง ของพวก คนปัญญาอ่อนคงตูกอยู่นั่น อนึ่ง ข้างในหัวใจนั้นมีหลุมขนาดจุเมล็ด ในบุนนาคได้ เป็นที่ขังอยู่แห่งโลหิตประมาณกึ่งซองมือ ซึ่งมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุได้อาศัยเป็นไป ก็แลโลหิตนี้นั้น ของคนราค- จริตเป็นสีแดง ของคนโทสจริตเป็นสีดำ ของคนโมหจริตเป็นสีเช่น ดังน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตเป็นสีดังเยื่อถั่วพู ของคนสัทธาจริต เป็นสีดังดอกกรรณิการ์ ของคนปัญญาจริตใส่ผ่องไม่หมองมัว ขาว บริสุทธิ์ ปรากฏมีแสงดังแก้วมณีแท้ที่เจียระไนแล้ว โดยทิศ เกิด ในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่หว่างกลางนมทั้ง ๒ ภายในร่างกาย

* ในสรีรวิทยาว่า ไตอยู่ที่ข้างกระดูกสันหลัง แถวบั้นเอวทั้ง ๒ ข้าง

โดยตัดตอน หัวใจก็กำหนดตัดด้วยส่วนของหัวใจ นี่เป็น (สภาค-บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งหัวใจนั้น ส่วน (วิสภาค-บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ตับ]

คำว่า **ยกนํ** - ตับ ได้แก่แผ่นเนื้อสองแฉก ตับนั้น โดยสี แดง (แต่) พื้นเหลือง (จึง) ไม่แดงจัด สีดังสีหลังกลีบบัวแดง โดยสัณฐาน ที่โคนเป็นแผ่นเดียว ที่ปลายเป็นสองแฉก สัณฐานดังใบทองหลาง อนึ่ง ตับนั้น ของพวกคนโง่ เป็นแผ่นโตแผ่นเดียวเท่านั้น ของคนมีปัญญา เป็นแผ่นย่อม ๆ ๒ หรือ ๓ แผ่นก็มี โดยทิศ มันเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่หว่างนมทั้งสองค่อนไปข้างขวา โดยตัดตอน ตับก็กำหนดตัดด้วยส่วนของตับเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งตับนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[พังผืด]

คำว่า **กิโลมกํ**-พังผืด ได้แก่เนื้อ (เยื่อ) สำหรับหุ้ม มี ๒ ประเภท โดยแยก เป็นพังผืดปกปิด และพังผืดเปิดเผย พังผืดทั้ง ๒ อย่างนั้น โดยสี ขาวดังสีผ้าทุกูลเก่า* โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่) ของตน โดยทิศ พังผืดประเภทปกปิดเกิดใน

* ผ้าทุกูล เป็นผ้าอย่างดีชนิดหนึ่ง ไม่ทราบว่าทำด้วยอะไร ท่านจึงมักใช้ศัพท์ว่า 'ทุกูลพัสตร์' มาเรื่อย ๆ

ทิศเบื้องบน พังผืดอีกอย่างเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส พังผืดประเภทปกปิด หุ้มหัวใจและไตอยู่ พังผืดประเภทเปิดเผย ยึดเนื้อ (กล้าม) ใต้หนังอยู่ทั่วร่างกาย โดยตัดตอน เบื้องล่างกำหนดตัดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดตัดด้วยหนัง เบื้องขวางกำหนดตัดด้วยส่วนของพังผืดเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนเองพังผืดนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตนก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ม้าม]

คำว่า **ปิหกํ**-ม้าม[๑] ได้แก่เนื้อสัณฐานเป็นลิ้นอยู่ในท้อง ม้ามนั้น โดยสี มีสีคราวอ่อนดุจสีดอกคนทิสอ[๒] โดยสัณฐาน สัณฐานดังลิ้นลูกโคดำ มีขั้วยาวประมาณ ๗ นิ้ว โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบนโดยโอกาส มันตั้งอยู่ติดข้างบนของพื้นท้องทางซ้ายหัวใจ ซึ่งเมื่อมันออกมาข้างนอก เพราะถูกทำร้ายด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลายก็จะสิ้นชีวิต[๓] โดยตัดตอน ม้ามกำหนดตัวด้วยส่วนของม้ามเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งม้ามนั้น ส่วน (วิสภาค-บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑. ปิหกํ โบราณแปลว่า ไต

๒. นีลํ แปลได้หลายอย่าง สีดำ สีขาบ (น้ำเงินแก่) สีเขียวแก่ และสีคราอ่อนก็ได้ ในที่นี้เปรียบด้วยคนทิสอ ๆ นั้นว่าสีครามอ่อน

๓. อวัยวะข้างใน มีอันเป็นออกมาข้างนอก ก็เป็นอาการร้ายแรงทั้งนั้น เหตุไร ท่านจึงมากล่าวที่ตรงม้ามนี่แห่งเดียว ? ศัพท์ ปหรณปฺปหาเรน นั้น ถ้าแปลตรง ๆ ว่า ประหารด้วยเครื่องประหาร ก็ฟังทื่อเต็มที จึงแปลเยื้องไปว่าทำร้ายด้วยเครื่องประหาร

[ปอด]

คำว่า **ปปฺผาสํ**-ปอด ได้แก่เนื้อปอดอันมีเนื้อย่อย ๆ ๓๒ ชิ้น (ประกอบกันอยู่) ปอดนั้น โดยสี แดงดังสีผลมะเดื่อที่สุกยังไม่จัด โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังชิ้นขนมหนา ๆ ที่เขาตัดไม่เรียบ มันเป็นเนื้อที่ซีดเผือดเหมือนก้อนใบไม้ที่คนเคี้ยวแล้ว (จนจืดเหลือเป็นชาน) เพราะมันถูกไอร้อนที่เกิดแต่กรรมอันพลุ่งขึ้นมาทำเอา เพราะข้างในมันไม่มีสิ่งที่กินเข้าไปและสิ่งที่ดื่มเข้าไปเลย* โดยทิศ มันเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส มันปกหัวใจและตับห้อยติดอยู่ในระหว่างนมทั้ง ๒ ในภายในร่างกาย โดยตัดตอน ก็กำหนดตัดด้วยส่วนของปอดเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งปอดนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ไส้ใหญ่]

คำว่า **อนฺตํ**-ไส้ใหญ่ ได้แก่ลำไส้ ของผู้ชายยาวประมาณ

* ความตอนนี้ ในปรมัตถโชติกาท่านแยกเป็นประโยคหนึ่ง ดังนี้ ตเทตํ อพฺภนฺตเร อสิตปีตาทีนํ... นีรสํ นิโรชํ แต่ถึงอย่างไรก็ดี ความท่อนนี้เป็นความแสดงลักษณะ ไม่ใช่แสดงสัณฐาน จึงไม่น่าเรียบไว้ตรงนี้ น่าจะเรียบไว้ท่อนต้น

อนึ่ง ที่ว่าเนื้อปอดไม่สดใส เพราะถูกไอร้อนเกิดแต่กรรมนั้น อย่างไรอยู่ ทำไมกรรมจะไปทำแต่ปอดอย่างเดียวเล่า ถ้าว่าเป็นกรรมแล้วก็น่าจะเป็นหมดทั่วทั้งเนื้อตัวนั่นแหละ และที่ว่าปอดมันซีดเผือดเพราะภายในมันไม่มีข้าวและน้ำนั้น ก็อย่างไรอีก ธรรมดาสร้างปอดไว้ทำหน้าที่อย่างอื่น ไม่ใช่หน้าที่รับข้าวน้ำ แล้วจะยกเรื่องนั้นมาอ้างอย่างไรได้

๓๒ ศอก ของผู้หญิงยาวประมาณ ๒๘ ศอก ขดไปมา ๒๑ ทบ[๑] ไส้ใหญ่นี้นั้น โดยสี ขาวดังสีก้อนกรวด (ขาว) หรือปูนขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังงูหัวขาดที่คนวางขนไว้ในรางเลือด โดยทิศ เกินในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในร่างกาย มีปลายอยู่ที่คอหอย (ข้าง ๑) และที่ทวารหนัก (ข้าง ๑) เพราะข้างบนมันติดอยู่ที่คอหอย[๒] และข้างล่างติดอยู่ที่ทวารหนัก โดยตัดตอนก็กำหนดตัดด้วยส่วนของไส้ใหญ่เอง นี้เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งไส้ใหญ่นั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ไส้น้อย]

คำว่า **อนฺตคุณํ**-ไส้น้อย คือไส้อันเป็นสายพันอยู่ตามขนดไส้ใหญ่ ไส้น้อยนั้น โดยสี ขาวดังสีรากจงกลนี โดยสัณฐาน ก็สัณฐานดังรากจงกลนีนั่นแหละ โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันยึดขนดไส้ใหญ่ให้เป็นมัดอยู่ด้วยกัน ดุจเชือกยนต์ยึดแป้นยนต์ไว้ในเวลาที่พวกช่างผู้ทำงานต่าง ๆ มีงานขุดเจาะเป็นต้นชักยนต์ (มัน) อยู่ในระหว่างแห่งขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ทบ เหมือนเชือก (เล็ก) ที่เย็บ

๑. ท่านน่าจะเผลอ ศัพท์ที่เป็นวิเสสนะ ๒ ข้างต้น คือ ทวตฺตึสหตฺถํ กับ อฏฺฐวีสติหตฺถํ เป็น นุํป. อีกศัพท์หนึ่งคือ โอภคฺคา เป็น อิต. เห็นได้ว่า... หตฺถํ นั้น มุ่งให้เป็นวิเสสนะของ อนฺตํ น่าแก้เป็น ... หตฺถา จะได้มีลิงค์เสมอกับบทลิงคัตถะ คือ อนฺตวฏฺฏิ

๒. ถ้าอย่างนี้ ก็เป็นอันรวมกระเพาะอาหารเข้าด้วย

ร้อยไปตามหว่างแห่งขดเชือกสำหรับเช็ดเท้าฉะนั้น[๑] โดยตัดตอน ก็กำหนดตัดด้วยส่วนของไส้น้อยเอง นี้เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งไส้น้อยนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[อาหารใหม่]

สิ่งที่มีอยู่ในอุทร ชื่อ **อุทริยํ** - อาหารใหม่ หมายเอาสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม เข้าไป[๒] อุทริยะนั้น โดยสี มีสีดังสีอาหารที่กลืนเข้าไป โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังข้าวสารที่บรรจุหลวม ๆ ในผ้ากรอง (ที่ทำเป็นถุง) โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่ในอุทร

[อุทร]

อวัยวะที่หุ้มไส้ (ป่อง) คล้ายโปงผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียกน้ำที่คนรวบ (ชาย) ทั้ง ๒ ข้าเข้า ชื่อว่า อุทร ข้างนอกเกลี้ยง ข้างในเป็นดังผ้าซับระดูที่เปื้อนแล้ว เขาห่อเศษเนื้อไว้ แม้นจะกล่าว

๑. ได้ความตรงนี้ว่าขดเชือกสำหรับเช็ดเท้านั้น รู้จักทำใช้กันมานานแล้ว มหาฎีกาว่าตรงนี้ความตอนเดียว แต่มีอุปมาเป็น ๒ ท่อน ท่อนหน้าแสดงหน้าที่ไส้น้อย ท่อนหลังอาการที่มันอยู่อย่างไร อนึ่ง ปาฐะว่า----อนฺตรา ตํ สิพฺพิตฺวา----นั้นเข้าใจว่าคลาดเคลื่อน สอบปรมัตถโชติกาแล้ว เป็น----อนฺตรา สํสิพฺพิตฺวา ได้แปลตามนี้

๒. มหาฎีกาว่า ของกิน เช่นข้าว เรียกอสิตะ ของดื่ม เช่นปานะ เรียก ปีตะ ของแข็งกรอบต้องขบ เช่นแป้งทอดผลไม้ เรียกขาทิตะ ของลิ้ม เช่นมะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เรียก สายิตะ.

ว่า ข้างในอุทรนั้นเป็นดังข้างในของผลขนุนละมุด[๑] ดังนี้ก็ชอบ มันเป็นที่ที่หมู่หนอน (ตัวพยาธิ) อันมีแตกต่างกันถึง ๓๒ ตระกูล มี ชนิดตักโกฏกะ (พยาธิปากขอ) ชนิดคัณฑุปปาทกะ (พยาธิตัวกลม) ชนิดตาลหีรกะ (พยาธิเสี้ยนตาล) ชนิดสูจิมุขกะ (พยาธิตัวจี๊ด) ชนิดปฏตันตุ (พยาธิตัวแบน) ชนิดสุตตกะ (พยาธิเส้นด้าย) อย่างนี้เป็นต้น อาศัยอยู่กันคลาคล่ำเป็นกลุ่ม ๆ ไป ซึ่งเมื่อของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้น ไม่มีอยู่ (ในอุทร) มันก็จะพลุ่งพล่านกันให้ระงมไป พากันตรงเข้าเล่นงานเนื้อหัวใจ[๒] และเมื่อเวลาที่คนกลืนอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้นลงไป มันจะพากันชูปากตะลีตะลานเข้าแย่งอาหารที่คนกลืนลงไปแรก ๆ ๒-๓ คำ อุทรไรเล่า เป็นดุจเรือนคลอด วัจกุฏิ โรงพยาบาลและสุสานของหนอนเหล่านั้น ในอุทรไรเล่า ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้น มีประการต่าง ๆ ที่แหลกด้วยสากคือฟัน คลุก

๑. มํส----กิลิฏฺฐํ ปาวารปุปฺผกสทิสํ ในปรมัตถโชติกาเป็นบทเดียวว่า มํสกสมฺพุปลิเวฏฺ-ฐิตกิลิฏฺฐปาวารปุปฺผกสทิสํ และ กฏฺจิตปนสตจสฺส ในปรมัตถโชติกา เป็น----ผลสฺส ในที่นี้แปลตามปาฐะปรมัตถโชติกา ด้วยเห็นว่าแปลได้ความดี

๒. วิรวนฺตา จะแปลว่า 'ร้อง' ไปตรง ๆ ก็อย่างไรอยู่ เพราะไม่มีใครเคยได้ยอนหนอนหรือตัวพยาธิร้อง ถ้ามันร้องได้จริง ก็ทีจะต้องมีทิพโสตจึงจะได้ยิน เทียบเรื่องเล็นร้องในอรรถกถาธรรมบท ที่ว่าพระพุทธเจ้าทรงได้ยินด้วยพระทิพโสต ในที่นี้ จึงเลี่ยงว่า 'ระงม' วิรวนฺตา นี้ ได้พบในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์ ตอนนิเทศแห่งสติปัฏฐานวิภังค์ เป็น วิจรนฺตา-อุลฺลงฺฆิตฺวา วิจรนฺตา ถ้าเช่นนี้ก็แปลว่า 'เที่ยวพลุ่งพล่านไป' ดูจะแนบเนียนกว่า----วิรวนฺตา กระมัง

อภิหรนฺติ ในปรมัตถโชติกาเป็น----หนนฺติ พวกหนอนหรือตัวพยาธิส่วนมากอยู่ในลำไส้ จึงกินยาถ่ายพยาธิออกมาได้ แล้วอย่างไร มันจึงจะเจาะลำไส้ออกไปแทะเนื้อหัวใจได้ ?

ด้วยมือคือลิ้น เคล้าด้วยน้ำย่อยคือเขฬะแล้ว ทันทีนั้น มัน (กลาย) เป็นของปราศจากความถึงพร้อมแห่งสี กลิ่น และรสเป็นต้นไป ดูประหนึ่งข้าวลงด้ายของช่างหูกและรากสุนัข* (กลืน) ลงไปแล้ว น้ำดีเสมหะและลม (ออกมา) กลั้วเป็นไอขึ้นด้วยกำลังสันดาปแห่งไฟ (ธาตุ) ในอุทร อากูลไปด้วยหมู่หนอน ปล่อยฟองและต่อมขึ้นข้างบนเรื่อย ถึงซึ่งความเป็นขยะ (ที่จะต้องทิ้ง) เป็นของเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ตั้งอยู่ (ในอุทร) อุปมาเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาตกลงมาในหน้าแล้ง ซากชนิดต่าง ๆ จับแต่ปัสสาวะอุจจาระ ท่อนหนัง ท่อนกระดูก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูลและเลือด ที่น้ำ (ฝน) พัดพามาตกลงในแอ่งโสโครกข้างประตูหมู่บ้านพวกจัณฑาลแล้ว ประสมเข้ากับน้ำโคลน (ในแอ่ง) ๒-๓ วัน ก็มีหมู่หนอนเกิดแล้ว เป็นไอขึ้นด้วยกำลังสันดาปแห่งแสงแดด ปล่อยฟองและต่อมขึ้นข้างบนเรื่อยสีเขียวคล้ำเหม็นจัดน่าเกลียด ถึงซึ่งความเป็นรูปไม่น่าเข้าใกล้ไม่น่าดูเลยตั้งอยู่ จะกล่าวไยถึงความเป็นสิ่งน่าดมหรือน่าลิ้มเล่า ฉะนั้น แม้เพราะได้ฟังเรื่องอุทรไรเล่า ความเป็นสิ่งไม่น่าพอใจของกินทั้งหลาย

* ข้าวลงด้าย คือข้าวต้นข้น ๆ สำหรับลงด้ายที่จะทอผ้า เมื่อขยำด้ายไป สีที่ย้อมด้ายไว้ก็จะออก ทำให้ข้าวและน้ำข้น ๆ นั้น ดูน่าเกลียดไป

รากสุนัข แปลจากศัพท์สุวานวมถุ แต่ในปรมัตถโชติกาและสัมโมหวิโนทนี ตอนนิเทศแห่งธาตุวิภังค์ มีศัพท์สุวานโทณิยํ เรียงไว้ข้างหน้า สุวานวมถุ ถ้าเช่นนี้ สุวานวมถุ จะไม่ใช่รากสุนัขเสียแล้ว เป็น 'ข้าวสุนัข' กระมัง มันจึงอยู่ใน 'รางสุนัข' แม้เป็น 'ข้างสุนัข' ถ้าเป็นอย่างในพื้นบ้านเรานี้ ก็ดูน่าเกลียดจริง เพราะเป็นเศษข้าวปนเศษแกงกับสารพัด เขาเทลงในรางสำหรับขุนสุนัข ท่านใช้ศัพท์วมถุ เพราะมันคล้ายรากกระมัง ?

มีน้ำและข้าวเป็นต้น ก็เกิดได้ จะกล่าวไยถึงความไม่น่าพอใจในของกินอันเกิดขึ้น เพราะได้พิจารณาดูด้วยปัญญาจักษุแล้วเล่า อนึ่ง ในอุทรไรเล่า ของกินมีน้ำและข้าวเป็นอาทิที่ตกลงไปแล้ว ย่อมถึงความจำแนกออกเป็น ๕ ส่วน คือตัวสัตว์ (พยาธิ) กินเสียส่วนหนึ่ง ไฟ (ธาตุ) ในอุทรเผาไปเสียส่วนหนึ่ง ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งถึงซึ่งความเป็น (โอชา) รสไปเพิ่มพูนโกฏฐาสแห่งร่างกายมีเลือดและเนื้อเป็นต้น

โดยตัดตอน อุทริยะนั้น กำหนดตัดด้วยกระพุ้งอุทรและด้วยส่วนของอุทริยะเองด้วย นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งอุทริยะนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตนก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[อาหารเก่า]

คำว่า **กรีสํ**-อาหารเก่านั้น ได้แก่อุจจาระ กรีสนั้น โดยสีก็มีสีดังอาหารที่กลืนเข้าไปนั่นแหละโดยมาก โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องล่าง โดยโอกาส มันตั้งอยู่ในปักกาสยะ (ที่พักของสุก คือกระเพาะอุจจาระ)

อันปักกาสยะ (นั้น) เป็นเหมือนกระบอกไม้ไผ่นี่เอง สูงประมาณ ๘ องคุลี อยู่ที่ปลายไส้ใหญ่ ในระหว่างนาภีตอนล่างกับโคนกระดูกสันหลัง ซึ่งเป็นที่ ๆ ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นทุกชนิดที่ตกลงไปในอามาสยะ (ที่พักของดิบ คือกระเพราะอาหาร) แล้วเดือดเป็น

ฟองด้วยไฟ (ธาตุ) ในอุทร สุกไป ๆ จนแหลกราวกะบดด้วยหินบด แล้วเลื่อนลงไปตามโพรงไส้ใหญ่ ไปตกทับถมกันอยู่ คล้ายดินสีเหลือง ที่คนขยี้บรรจุลงไปในกระบอกไม้ไผ่ อุปมาเหมือนน้ำฝนอันตกลง ในภาคพื้นข้างบน ย่อมไหลลงมาทำให้ภาคพื้นข้างล่างเต็มแล้วขังอยู่ ฉะนั้น

โดยตัดตอน กรีสนั้น กำหนดตัดด้วยกระพุ้งกระเพาะอุจจาระ และด้วยส่วนของอุจจาระเองด้วย นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอน ด้วยส่วนของตนแห่งกรีสนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนส่วน ที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[มันในสมอง]

คำว่า **มตฺถลุงฺคํ**-มันในสมอง คือกองเยื่อ อันตั้งอยู่ภายใน กะโหลกศีรษะ มันในสมองนั้น โดยสี ขาวดังสีดอกเห็ด แม้จะ ว่าสีดังนมสดที่ไม่สดแล้ว แต่ยังไม่ถึงเป็นนมส้ม ดังนี้ก็ควร โดย สัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ มันเกิดใน ทิศเบื้องบน โดยโอกาส มันอาศัยแนวประสาน ๔ แฉก ตั้งชุมกัน อยู่ภายในกะโหลกศีรษะ คล้ายก้อนแป้ง ๔ ก้อน ที่คนวางชุมกันไว้ ฉะนั้น โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยพื้นภายในกะโหลกศีรษะและด้วย ส่วนของมันสมองเองด้วย นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วน ของตนแห่งมันสมองนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วย ส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[น้ำดี]

คำว่า **ปิตฺตํ**-น้ำดีนั้น มีพรรณนาว่า ดีมี ๒ คือ ดีติดที่ (มีฝัก) ๑ ดีไม่ติดที่ (ไม่มีฝัก) ๑ ในดี ๒ อย่างนั้น ดีติดที่ โดยที่ มีสี (เขียว) ดังน้ำมันมะซางข้น ๆ ดีไม่ติดที่ มีสี (เหลืองหม่น ?) ดังดอกพิกุลแห้ง โดยสัณฐาน ดีทั้ง ๒ อย่าง มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ ดีติดที่เกิดในทิศเบื้องบน ดีอีกอย่างเกิดในทิศทั้ง ๒

โดยโอกาส ดีไม่ติดที่ ยกเว้นแห่งที่พ้นจากเนื้อของผม ขน ฟัน เล็บ[๑] และหนังที่กระด้างที่แห้งเสียแล้ว (มัน) เอิบอาบไปทั่วร่างที่เหลือตั้งอยู่ ดุจหยาดน้ำมัน (ที่ตกลงไปบนน้ำ) อาบแผ่ไปทั่วน้ำฉะนั้น ซึ่งเมื่อมันกำเริบ (เป็นโรคดีซ่าน) ดวงตาของสัตว์ทั้งหลายจะเหลืองวิเวียนไป ตัวก็จะอักเสบเป็นผื่นคัน ดีติดที่ ขังอยู่ในฝักน้ำดี[๒] ซึ่งคล้ายกับรังบวบใหญ่ อยู่ติดเนื้อต่ำในระหว่างหัวใจกับปอด ซึ่งเมื่อมันกำเริบ (เป็นดีเดือด) สัตว์ทั้งหลายจะเป็นบ้าขึ้นจิตวิปลาสไป ละเลยหิริโอตตัปปะ ที่ไม่น่าทำก็ทำได้ ที่ไม่น่าพูดก็พูดได้ ที่ไม่น่าคิดก็คิดไปได้

โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของดีเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งดีนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑. เกสโลมทนฺตนขานํ น่าจะเรียงลำดับผิด ในปรมัตถโชติกาเป็น เกสโลมนขทนฺตานํ ถูกลำดับ
๒. เดี๋ยวนี้มักเรียกกันว่า ถุงน้ำดี

[เสมหะ]

คำว่า **เสมฺหํ**-คือเสลด อันมีประมาณเต็มบาตรหนึ่ง* อยู่ภายในร่างกาย เสมหะนั้น โดยสี ขาวดังสีน้ำใบแตงหนู โดยสัณฐานมีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยโอกาส ตั้งอยู่ในกระพุ้งอุทร ซึ่งในเวลาที่กลืนอาหาร มีน้ำและข้าวเป็นต้น เมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นตกลงไป มันแยกออกจากกันเป็น ๒ ส่วนแล้วหุ้มเข้าตามเดิม เหมือนแหนในน้ำ เมื่อไม้หรือกระเบื้องตกลงไป มันจะแยกออกจากกันเป็น ๒ ข้าง แล้วหุ้มเข้าตามเดิมฉะนั้น อนึ่ง เมื่อมันมีบางไป อุทรจะ (ส่งกลิ่นออกมา) เป็นกลิ่นซากสัตว์น่าเกลียดนัก ดุจผีแตกและดุจฟองไก่เน่ามีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดฉะนั้น และเพราะกลิ่นที่ขึ้นมาแต่อุทรนั้น แม้ลมเรอ แม้ปากก็ (พลอย) เหม็นเป็นเช่นกลิ่นซากสัตว์เน่าไปด้วย และคนผู้ (เรอเหม็นปากเหม็น) นั้น จะถึงกับถูกเขาไล่เอาว่า "ไป แกส่งกลิ่นเหม็น" แต่มันเพิ่มมากขึ้นจนหนาแล้ว ก็ปิดกั้นกลิ่นซากสัตว์ไว้แต่ข้างในกระพุ้งอุทรอยู่ได้ ดุจแผ่นกระดานปิดวัจกุฏิฉะนั้น

โดยตัดตอน กำหนดตัดส่วนของเสมหะเอง นี่เป็น (สภาค-บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเสมหะเอง ส่วน (วิสภาค-บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

* ถ้าเป็นบาตร ก็คงเป็นบาตรย่อม ๆ ในฉบับพม่าเป็น----ปตฺถ----ปัตถะ เป็นมาตราตวง แปลว่า แล่ง คือประมาณกอบหนึ่ง ๒ ปัตถะเป็น ๑ นาฬี (คือทะนาน) เอาความว่ามีสมหะอยู่ในร่างกายประมาณกอบหนึ่ง

[ปุพโพ-น้ำเหลือง-หนอง]

คำว่า **ปุพฺโพ** มีอธิบายว่า บุพโพนั้น (โดยสีปกติ) มีสี (เหลืองอ่อน) ดังสีใบไม้เหลือง แต่ในร่างคนตาย (กลาย) เป็นมีสี (ขาวหม่น) ดังสีน้ำข้าวบูดข้น ๆ ไป[๑] โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โลยทิศ มันเกิดทั้ง ๒ ทิศ โดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสของบุพโพ ซึ่งเป็นที่ ๆ มันจะพึงขังอยู่เป็นประจำ หามีไม่ เป็นแต่ในตำแหน่งร่างกายแห่งใด ๆ ที่ถูกตอ หนาม เครื่องประหาร และเปลวไฟเป็นต้นโดนเอา โลหิตห้อไหม้ไป หรือว่าฝีและต่อมเป็นต้นเกิดขึ้น มันจึง (มา) อยู่แห่งนั้น ๆ โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของบุพโพเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งบุพโพนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[โลหิตํ-โลหิต]

คำว่า **โลหิตํ** มีอธิบายว่า โลหิตมี ๒ คือสันนิจิตโลหิต (โลหิตขัง) ๑ สังสรณโลหิต (โลหิตไหลเวียน) ๑ ในโลหิต ๒ อย่างนั้น สันนิจิตโลหิต โดยสี มีสีดังสีน้ำครั่งข้นที่แก่ไฟ สังสรณโลหิตสีดังน้ำครั่งใส[๒] โดยสัณฐาน โลหิตทั้ง ๒ อย่างมีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ สันนิจิตโลหิตเกิดในทิศเบื้องบน โลหิตอีกอย่าง

๑. เพราะฉะนั้น ปุพฺโพ จึงแปลว่า น้ำเหลืองบ้าง น้ำหนองบ้าง
๒. สันนิจิตโลหิต จะตรงกับที่เรียกว่า โลหิตดำ ส่วนสังสรณโลหิต จะตรงกับโลหิตแดง กระมัง ?

เกิดทั้ง ๒ ทิศ โดยโอกาส สังสรณโลหิตเว้นแห่งที่พ้นจากเนื้อของ ผม ขน ฟัน เล็บ และหนังที่กระด้างที่แห้งเสียแล้ว (มัน) แผ่ไปทั่วร่างกายที่มีใจครองทั้งสิ้น ตามสายข่ายเส้น (เลือด) อยู่เสมอ สันนิจิตโลหิต (ขังอยู่) เต็มส่วนใต้ที่ตั้งของตับ มีประมาณเต็มบาตรหนึ่ง[๑] ค่อย ๆ ซึมไปบนไต หัวใจ ตับ[๒]และปอด ทำไตหัวใจตับและปอดให้ชุ่มอยู่เสมอ เพราะว่าเมื่อมันไม่ทำไตและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายจะเกิดระหายขึ้น โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของโลหิตเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งโลหิตนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[เสโท-เหงื่อ]

คำว่า **เสโท**-เหงื่อ ได้แก่อาโปธาตุที่ไหลออกตามช่องในร่างกายมีช่องขุมขนเป็น เสโทนั้น โดยสี สีสีดังสีน้ำมันงาใส โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ เกิดทั้ง ๒ ทิศ โดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสประจำของเสโท ซึ่งเป็นที่ ๆ มันจะพึงตั้งอยู่ทุกเมื่อเหมือนดัง (สันนิจิต) โลหิตหามีไม่ ต่อเมื่อใด ร่างกายร้อน

๑. ก็คงจะบาตรย่อม ๆ อีกนั่นแหละ

๒. เนื่องจากน่าจะมีปัญหาว่าตับ (ยกนะ) นั้นก็ว่ามีเลือกขังแช่อยู่แล้ว ไฉนจึงยกมากกล่าวในตอนนี้อีกเล่า มหาฎีกาจึงไขความไว้ว่า ๐ขอให้เข้าใจว่า ตับ (ยกนะ) นั้นชุ่มด้วยเลือดที่ขังอยู่นั่นแหละ นอกนั้นชุ่มด้วยเลือดที่ซึมไป"

ขึ้นด้วยเหตุต่าง ๆ เช่นร้อนไฟ ร้อนแดด และความผันแปรแห่งฤดู เมื่อนั้นมันจึงไหลออกตามช่องขุมผมและขนทั้งปวง ดุจกำสายบัวที่พอคนถอนขึ้นจากน้ำ มีเง่าและรากขาดไม่เสมอกัน (น้ำไหลออกไม่เสมอกัน) ฉะนั้น[๑] เพราะฉะนั้น แม้สัณฐานของเสโทนั้น ก็พึงเข้าใจว่าเป็นตามช่องขุมผมและขนนั่นแล พระโยคีผู้จะกำหนดเอาเสโท (เป็นอารมณ์) เล่า ก็พึงมนสิการเสโท ตามที่มันขังอยู่ในช่องขุมผมและขนเหมือนกัน โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของเสโทเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเสโทนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[เมโท-มันข้น]

คำว่า **เมโท**-คือมันข้น[๒] มันข้นนั้น โดยมี มีสีดังขมิ้นแตกหน่อ (เหลืองอ่อน ?) โดยสัณฐาน ว่าสำหรับคนอ้วนก่อน มีสัณฐานดังผ้าทุกูลเก่าสีขมิ้นที่แทรกไว้ในระหว่างหนังกับเนื้อ สำหรับคนผอม มีสัณฐานดังผ้าทุกูลเก่าสีขมิ้นที่ซ้อนกัน ๒-๓ ชั้น แนบติดเนื้อเหล่านี้ คือ เนื้อแข้ง (น่อง) เนื้อขาอ่อน เนื้อหลังที่ติดกระดูกสันหลัง เนื้อช่องท้อง โดยทิศ มันเกิดทั้ง ๒ ทิศ โดยโอกาส มันแผ่ไปทั่วร่างของคนอ้วน ติดเนื้อต่าง ๆ เช่นเนื้อน่องของคนผอมอยู่ ซึ่งแม้ถึงนับ

๑. คือเหงื่อไหลออกจากที่สูงคือศีรษะก็มี จากที่ต่ำคือเท้าก็มี จากตัวทั่ว ๆ ไปไม่ว่าที่ไหนก็มี ดังกำสายบัวที่คนรวบถอนขึ้นมา มันขาดไม่เสมอกัน พอยกขึ้นพ้นน้ำ น้ำไหลลงจากที่ต่าง ๆ กัน ตามที่มันขาดสั้นบ้างยาวบ้างฉะนั้น

๒. ถีนสิเนโห ในสัมโมหวิโนทนี เป็น ปตฺถินฺนสิเสโห

ว่าเป็นมัน (แต่) เพราะมันเป็นของน่าเกลียดนัก คนทั้งหลายจึงไม่ถือเอาใช้เป็นน้ำมันทา (ผม) ที่ศีรษะ ไม่ถือเอาใช้เป็นน้ำมันอย่างอื่น ๆ มีเป็นน้ำมันสำหรับ (นัตถุ์ทาง) จมูกเป็นต้น โดยตัดตอน เบื้องล่างกำหนดตัดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดตัดด้วยหนัง[๑] เบื้องขวางกำหนดตัดด้วยส่วนของมันข้นเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งมันข้นนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[อสฺสุ - น้ำตา]

คำว่า **อสฺสุ**-น้ำตา ได้แก่อาโปธาตุที่ไหลออกทางดวงตา น้ำตานั้น โดยสี มีสีดังสีน้ำมันงาใส โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ มันเกิดในทิศเบื้อบน โดยโอกาส มันอยู่ในเบ้าตา แต่ว่ามันมิได้ขังอยู่ทุกเมื่อในบ้าตา ดังน้ำดีขังอยู่ในฝักน้ำดีฉะนั้นดอก ต่อเมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดความดีใจหัวเราะเสียใหญ่ เกิดความเสียใจร้องไห้คร่ำครวญ หรือว่ากินอาหารแสลง (ตา) อย่างนั้นเข้าไป[๒] อนึ่ง เมื่อใดดวงตาของสัตว์เหล่านั้น ถูกสิ่งที่จะทำให้น้ำตาไหล มีควันละออกและผงเป็นต้นกระทบเอาก็ดี เมื่อนั้น มัน

๑. เพราะเนื้ออยู่ล่าง หนังอยู่บน ส่วนมันข้นอยู่กลาง

๒. ตถารูป ในที่นี้มิได้เพ่งข้อความอะไรที่กล่าวมาแล้ว แต่เพ่งความที่มุ่งหมายจะกล่าวคือน้ำตาไหล 'อย่างนั้น' คืออย่างที่จะทำให้น้ำตาไหล

จึงเกิดขึ้น เพราะความดีใจ ความเสียใจ อาหารและฤดูที่แสลง[๑] (ตา) เหล่านั้น (อย่างใดอย่างหนึ่ง) แล้วเอ่ออยู่เต็มเบ้าตาบ้าง ไหลออกมาบ้าง ก็พระโยคีผู้จะกำหนดเอาน้ำตา (เป็นอารมณ์) ก็พึงกำหนดเอาตามที่มันเอ่ออยู่เต็มเบ้าตานั่นแหละ โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของน้ำตาเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วนส่วนของตนแห่งน้ำตานั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับคนก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[วสา-มันเหลว]

คำว่า **วสา** แปลว่ามันเหลว มันเหลวนั้น โดยสี มีสีดังสีน้ำมันมะพร้าว แม้จะกล่าวว่า มีสีดังน้ำมันที่ราดลงไปในน้ำข้าวก็ควร โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังหยาดน้ำมัน ที่ซ่านไปลอดคว้างอยู่เหนือน้ำอันใสในเวลาล้าง[๒] (มัน) โดยทิศ มันเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันอยู่ในฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจะงอยบ่าโดยมาก แต่ว่ามันหาได้ละลายอยู่ในโอกาสเหล่านี้ทุกเมื่อไม่ ต่อเมื่อใดตำแหน่งเหล่านั้นเกิดอบขึ้นเพราะร้อนไฟ ร้อนแดด ผิดอากาศ

๑. ฤดู ไม่ได้พูดถึงมาก่อน มาโผล่แถมขึ้นอย่างไรอยู่ วิสภาคาหารนั้นข้างต้นเป็นวิสมาหาร แต่ในปรมัตถโชติการ เป็น โสมนสฺสโทมนสฺสวิสมาหาราทีหิ ตรงกับที่ว่ามาข้างต้น อย่างไรก็ดี บทเหล่านี้ว่าไว้ในประโยค ยทา แล้ว ไม่น่ากล่าวซ้ำอีกในประโยค ตทา พอขึ้นประโยค ตทา ก็น่าจะกล่าวผลเลยทีเดียว ความถึงจะสนิท

๒. นฺหานกาเล ถ้าจะแปลว่าในเวลา (คน) อาบน้ำ ก็มีปัญหาว่า น้ำมันอะไรในตัวเอง ไหลซ่านออไปอย่างนั้น จึงคิดว่า นฺหานศัพท์นี้จะต้องแปลว่า 'ล้าง' คือล้างน้ำมันทีติดอะไรอยู่ก็ตาม น้ำมันจึงซ่านออกไปลอยอย่างนั้น

และธาตุพิการ เมื่อนั้น มันจึงจะกระจายไปทางโน้นทางนี้ในที่เหล่านั้น ดังหยาดน้ำมันที่ซ่านไปบนน้ำใสในเวลาล้าง (มัน) ฉะนั้น โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของมันเหลวเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอน ด้วยส่วนของตนแห่งมันเหลวนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอน ด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[เขโฬ - น้ำลาย]

คำว่า **เขโฬ** - น้ำลาย คืออาโปธาตุที่ประสมขึ้นเป็นฟองภายใน ปาก น้ำลายนั้น โดยสี ขาวดังสีฟองน้ำ โดยสัณฐาน มีสัณฐาน ตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) แม้จะว่าสัณฐานดังฟองน้ำก็ได้ โดย ทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส มันลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้าง มาอยู่ที่ลิ้น แต่ว่ามันมิได้ขังอยู่ที่นั่นทุกเมื่อดอก ต่อเมื่อใด สัตว์ ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหารอย่างนั้น (คืออย่างที่ชวนน้ำลายออก) เข้าก็ดี วางอาหารมีรสร้อน ขม เผ็ด เค็ม เปรี้ยว อะไร ๆ ลงไป ในปากก็ดี หรือว่า เมื่อใด หัวใจของสัตว์เหล่านั้นละเหี่ยไปก็ดี ความ สะอิดสะเอียนเกิดขึ้นในอะไร ๆ ก็ดี เมื่อนั้น น้ำลายจึงเกิดขึ้นลงจาก กระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างมาอยู่ที่ลิ้น อนึ่ง น้ำลายนั้นที่ลิ้นทางปลายมี น้อย ที่ลิ้นทางโคนมีมาก และมันไม่รู้จักสิ้นไปเลย ดังน้ำในบ่อที่ขุด ไว้ในหาดทรายไม่รู้จักสิ้นฉะนั้น สามารถจะยังข้าวเม่าหรือข้าวสารหรือ ของขบเคี้ยว (ที่ดูดน้ำลาย ?) อะไร ๆ อื่นก็ตาม ที่ใส่เข้าไปในปาก ให้เปียกชุ่มได้ โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของน้ำลายเอง นี่

เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งน้ำลายนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[สิงฺฆาณิกา - น้ำมูก]

คำว่า **สิงฺฆาณิกา** - น้ำมูก ได้แก่น้ำไม่สะอาดที่ไหลออกจากมันในสมอง น้ำมูกนั้น โดยสี มีสีดังเยื่อในเม็ดตาลอ่อน โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส มันอยู่เต็มโพรงจมูก แต่ว่ามันมิได้ขังอยู่ที่นั่นทุกเมื่อดอก โดยที่แท้ เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ก็ดี เป็นผู้มีความกำเริบแห่งธราตุ อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอาหารแสลง และฤดูสำแลงก็ดี เมื่อนั้น มันในสมองที่กลายเป็นเสมหะเสีย จึงเลื่อนจากภายในศีรษะลงมาตามช่วงเพดานจนเต็มโพรงจมูกอยู่บ้าง ไหลออกมาบ้าง เปรียบเหมือนคนห่อนมส้มไว้ในใบปทุม แล้วพึงใช้หนามแทงข้างล่าง ทีนี้น้ำใสแห่งนมส้ม ก็จะพึงหยดออกทางช่องนั้น ตกไปข้าวนอกฉะนั้น ก็แลพระโยคีผู้จะกำหนดเอาน้ำมูก (เป็นอารมณ์) ก็พึงกำหนดเอาตามที่มันเต็มโพรงจมูกอยู่นั่นแล โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของน้ำมูกเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งน้ำมูกนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ลสิกา - ไขข้อ]

คำว่า **ลสิกา** ไขข้อ ได้แก่ไขมีกลิ่นสาง ภายในข้อต่อใน

ร่างกาย ไขข้อนั้น โดยสี มีสีดังยางดอกกรรณิการ์ โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันอยู่ภายในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง คอยทำหน้าที่ทาข้อต่อกระดูกทั้งหลาย ก็แลไขข้อนั้น ของผู้ใดมีน้อย เมื่อผู้นั้นลุก นั่ง ก้าวถอย คู้ เหยียด กระดูกทั้งหลายจะลั่นดังกฎะกฎะ คล้ายคนเที่ยวทำเสียงดีดมือไปฉะนั้น เมื่อเขาเดินทางแม้สัก ๑ โยชน์ ๒ โยชน์ วาโยธาตุจะกำเริบ ตัวจะระบม แต่ว่าของผู้ใดมีมาก กระดูกทั้งหลายของผู้นั้นจะไม่ลั่นดังกฎะกฎะในเพราะความเคลื่อนไหวมีลุกนั่นเป็นต้น เมื่อเขาเดินทางแม้ไกล วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ ตัวก็ไม่ระบม

โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของไขข้อเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งไขข้อนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[มุตฺตํ - มูตร]

วินิจฉัย คำว่า **มุตฺตํ** - มูตร มูตรนั้น โดยสี มีสีดังน้ำด่างถั่วมาส โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังน้ำอยู่ภายในหม้อน้ำที่เขาตั้งคว่ำปากไว้ โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องล่าง โดยโอกาส มันอยู่ภายในหัวไส้กระเพาะเบา ท่านเรียกชื่อว่าหัวไส้ ซึ่งเป็นที่ที่น้ำมูตรแต่สรีระ (ซึม) เข้าไป แต่ว่าทางเข้าไปของมันไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ทางออก เหมือนน้ำครำ (ซึม) เข้าไปในหม้อเนื้อหยาบไม่มีปาก ที่เขาวาง (แช่) ไว้ในแอ่งน้ำครำได้ แต่ทางเข้าไปของมันไม่ปรากฏฉะนั้น อนึ่ง เมื่อ

กระเพาะไรเล่า เต็มด้วยน้ำมูตรแล้ว ความขวนขวายว่า เราจะถ่ายปัสสาวะ ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลาย โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยด้านในของกระเพาะเบา และด้วยส่วนของน้ำมูตรเอาด้วย นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งน้ำมูตรนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[สรูป]

ก็แล เมื่อพระโยคาวจรกำหนดโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นอาทิ โดยสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และตัดตอนอย่างนี้แล้ว มนสิการว่าปฏิกูล ๆ โดยประการ ๕ ทางสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส โดยนัย (มนสิการโกศลวิธี) มีโดยลำดับ โดยไม่เร่งนักเป็นต้นอยู่ ในที่สุดแห่งมนสิการตอนล่วงเสียซึ่งบัญญัติ พิจารณาดูกายนี้อยู่ว่า **'อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา-** ผมทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ เป็นอาทิ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น* ย่อมจะปรากฏดังว่าไม่ก่อนไม่หลังกัน อุปมาเหมือนเมื่อบุรุษตาดีมองดูพวงมาลาที่ร้อยดอกไม้ ๓๒ สีไว้ด้วยด้ายเส้นเดียวกัน ดอกไม้ทั้งปวง (ในพวงนั้น) ย่อมจะปรากฏ ดังว่าไม่ก่อนไม่หลังกันฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในตอนว่าด้วยมนสิการโกศลว่า "ก็เมื่อพระอาทิกัมมิกะมนสิการ (โดยอนุโลม เริ่ม) ว่า **เกสา** มนสิการก็ดำเนินไปจนสุดจุโกฏฐาสปลาย คือ มุตฺตํ นี้ทีเดียว" ดังนี้ ก็ถ้าว่าพระโยคาวจรนั้น จะนำ (ปฏิกูล) มนสิการออกไปนอกตัวบ้างไซร้ ครั้นโกฏฐาสทั้งปวงปรากฏชัดอย่างนั้นแล้ว

* มหาฎีกาว่า ธรรมทั้งหลาย คือโกฏฐาสที่ปรากฏโดยอาการปฏิกูล

ทีนี้ สัตว์หลายมีมนุษย์และดิรัจฉานเป็นต้นที่เดินไปมาอยู่ ก็จะละอาการของสัตว์ปรากฏแก่เธอโดยเป็นกองโกฏฐาสไปหมด อาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้น ที่สัตว์เหล่านั้นกลืนกินลงไปเล่า ก็ปรากฏดุจของที่เขาใส่ลงไปในกองโกฏฐาส* (ไปสิ้น)

[นิมิตและอัปปนา]

ในลำดับนั้น เมื่อเธอมนสิการเนือง ๆ ว่า 'ปฏิกูล ๆ' ตามมนสิการโกศลวิธีต่อไปมีวิธีปล่อยลำดับเป็นต้น อัปปนาจะเกิดขึ้นโดยลำดับ ในการเกิดขึ้นแก่งอัปปนานั้น บัณฑิตพึงทราบว่าความปรากฏแห่งโกฏฐาสมีผมเป็นต้นด้วยอำนาจแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และตัดตอน เป็นอุคคหนิมิต ความปรากฏ (แห่งโกฏฐาสเหล่านั้น) ด้วยอำนาจแห่งความปฏิกูลโดยอาการทั้งปวง เป็นปฏิภาคนิมิต เมื่อส้องเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นไป อัปปนาจะเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งปฐมฌาน (คือได้เพียงปฐมฌาน) ดุจอัปปนาในอสุภกรรมฐานโดยนัยที่กล่าวแล้ว พระโยคาวจรใด มีโกฏฐานปรากฏแต่อย่างเดียว หรือว่าพระโยคาวจรใด ได้บรรลุอัปปนาในโกฏฐาสอย่าหนึ่งแล้ว ไม่ทำความเพียรในโกฏฐาสอื่นต่อไปก็ดี อัปปนานั้นก็ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นแต่ดวงเดียว ส่วนพระโยคาวจรใดมีโกฏฐาสหลายอย่างปรากฏ หรือว่าพระโยคาวจรใดได้บรรลุฌานในโกฏฐาสอย่างหนึ่งแล้ว ยังทำความเพียร แม้ในโกฏฐาสอย่างอื่นต่อไปอีกก็ดี ปฐมฌานหลาย

* มหาฎีกาว่า นี่เป็นภาวนาพิเศษของพระโยคี คล้ายวิธีขยายกสิณ

ดวงตามจำนวนโกฏฐาส ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรนั้นได้ ดุจปฐมฌาน หลายดวงเกิดแก่พระมาลกเถระฉะนั้น

ได้ยินว่า ท่านผู้นั้นจับมือพระอภัยเถระผู้เป็นทีฆภาณกาจารย์ (ผู้บอกพระสูตรทีฆนิกาย) กล่าวว่า "แน่ะอาวุโสอภัย แต่นี้ไป ท่านจงเรียนปัญหานี้ก่อนเถิด" แล้วบอกว่า "พระเถระผู้เฒ่า (รูปหนึ่ง) เป็นผู้ได้ปฐมฌาน ๓๒ ดวงในโกฏฐาส ๓๒ อย่าง ถ้าเข้ากลางคืนฌาน ๑ กลางวันฌาน ๑ ท่านจะเชื่อมฌานนั้นได้โดยเวลากึ่งเดือนกว่า ๆ แต่ถ้าเข้าวันละฌาน ท่านจะเชื่อมได้โดยเวลาเดือนกว่า ๆ"

[เหตุที่เรียกกายคตาสติ]

ก็กรรมฐานนี้ แม้ว่าสำเร็จด้วยอำนาจปฐมฌาน (คือได้เพียงปฐมฌานเหมือนอสุภกรรมฐานที่กล่าวมาแล้ว) แต่เพราะสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงแห่งสติ (อันเป็นไป) ในโกฏฐาสทั้งหลาย อันมีลักษณะต่าง ๆ มีสีและสัณฐานเป็นต้น จึงเรียกว่า กายคตาสติ* (ไม่เรียกอสุภ ?)

[อานิสงส์เจริญกายคตาสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบโดยสมควรซึ่งกายคตาสตินี้แล้ว (๑) ย่อม

* ข้อสำคัญที่ต่างกันนั้น คืออสุภ พิจารณาร่างคนอื่นที่ตายแล้ว ส่วนกายคตาสติ พิจารณาร่างของตนที่ยังเป็นอยู่

เป็นผู้ข่มได้ทั้งความไม่ยินดีและความยินดี[๑] อันความไม่ยินดีหาข่มเธอได้ไม่ (แต่) เธอข่มเสียได้ครอบงำเสียได้ ซึ่งความไม่ยินดีที่เกิดขึ้น[๒]อยู่ (๒) เป็นผู้ข่มความกลัวภัยได้ อันความกลัวภัยหาข่มเธอได้ไม่ (แต่) เธอข่มเสียได้ครอบงำเสียได้ ซึ่งความกลัวภัยที่เกิดขึ้นอยู่ (๓) เป็นผู้ทนต่อความหนาวร้อน ฯ ล ฯ (๔) เป็นคนชนิดที่อดกลั้นต่อทุกขเวทนากล้า... ขนาดจะคร่าชีวิตได[๓] (๕) ได้อาศัยสีต่าง ๆ แห่งโกฏฐาสทั้งหลามีผมเป็นต้น จะเป็นผู้ได้ฌานทั้ง ๔ ตลอดไปถึงอภิญญา ๖ (ก็ได้)[๔]

เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้มีปัญญาพึงเป็นผู้ไม่ประมาท บำเพ็ญกายคตาสตินี้อันมีอานิสงส์เป็นอเนกดังกล่าวมาฉะนี้เทอญ

นี่เป็นกถามุขโดยพิสดาร
ในกายคติสติ

๑. มหาฎีกาว่า "อรติ คือไม่ยินดีในเสนาสนะสงัด และในกุศลธรรมอันยิ่ง ส่วนรติได้แก่ยินดีในกามคุณ" แต่คำทั้ง ๒ นี้กล่าวเป็นคู่กัน น่าจะมีความหมายที่ตรงกันข้ามเพ่ง รติ ที่ว่ายินดีในกามคุณ อรติ ก็น่าจะหมายความตรงกันข้าม คือ ไม่ยินดีในพรหมจรรย์หรือเนกขัม

๒. บทตั้งคือ อรติรติสโห มีทั้งอรติ และรติ แต่ตอนขยายความ กล่าวแต่อรติ น่าจะตกรติไป

๓. ปาฐะที่เปยยาลไว้นี้ มรในจตุกกังคุตตระหน้า ๑๕๘ ความเต็มว่า ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส ชิฆจฺฉาย ปิปาสาย ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺสานํ ทุรุตฺตานํ ทุราคตานํ วจนปถานํ อุปฺปนฺนานํ สารีริกานํ เวทนานํ ทุกฺขานํ ติพฺพานํ ขรานํ กฏุกานํ อสาตานํ อมนาปานํ ปาณหรานํ อธิวาสกชาติโก โหติ

๔. ที่เป็นได้ดังนี้ ด้วยอาศัยสี หมายความว่ากลายเป็นวัณณกสิณไป

[อานาปานสติ]

อานาปานสติกรรมฐานนั้นใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้แล บุคคลทำให้มีทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมละเมียดแท้ด้วย[๑] ประณีตแท้ด้วย เป็นธรรมเครื่องพักอยู่อันละมุนละไมและเป็นสุขด้วย ยังธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลาย ที่เกิด ๆ ขึ้นให้หายลับรำงับไปโดยพลันด้วย[๒] ดังนี้แล้วตรัสจำแนกให้เป็นกรรมฐานมีวัตถุ (ลูกข้อ) ๑๖ อย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อานาปานสติสมาธิ บุคคลทำให้มีอย่างไร ทำให้มากอย่างไร จึงเป็นธรรมละเมียดแท้ด้วย ประณีตแท้ด้วย เป็นเครื่องพักอยู่อันละมุนละไม และเป็นสุขด้วย ยังธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลายที่เกิด ๆ ขึ้นให้หายลับรำงับไปโดยพลันด้วย ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า หรือโคนไม้ หรือเรือนว่างก็ตาม นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอคงมีสติหายใจออก คงมีสติหายใจเข้า (มีวัตถุ ๑๖ คือ)

๑. เคยได้รับอาจริยกะว่า สนฺตะ ที่มาคู่กับ ปณีตะ เช่นในที่นี้ ให้แปลว่า 'ละเอียด' แต่ดูตอนท่านแก้ (หน้า ๕๓) แล้วไม่มีเค้าจะให้แปลอย่างนั้นได้ เพราะท่านแก้ไว้ว่า สนฺโต วูปสนฺโต นิพฺพุโต อันชวนให้แปลว่า "สงบ คือ รำงับดับเย็น" แต่อาจริยกะที่กล่าวนั้น ท่านนำสืบกับมานาน จะทิ้งเสียทีเดียว ก็น่าเสียดาย ในที่นี้จึงคิดแปลใหม่เป็น

ละเมียด ในที่หมายความว่าเรียบราบ เรียบร้อยหรือเรียบสนิท จะตีความว่า สงบก็ได้ เช่นทะเลราบ ก็คือคลื่นลมสงบ บ้านเมืองราบคาบ ก็คือโจรผู้ร้ายสงบ จะตีความว่า ละเอียดก็ได้ เพราะถ้าหยาบคายขรุขระ จะเรียกว่าละเมียดกระไรได้

๒. สํ. มหาวาร. ๑๙/๔๐๗

[จตุกกะที่ ๑]

(๑) เธอหายใจออกยาวอยู่ ก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว

หรือหายใจเข้ายาวอยู่ ก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว

(๒) เธอหายใจออกยาวอยู่ ก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น

หรือหายใจออกสั้นอยู่ ก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น

(๓) เธอสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจเข้า

(๔) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออก สำเหนียกว่า เราจัดเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจเข้า

[จตุกกะที่ ๒]

(๕) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งปีติหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งปีติหายใจเข้า

(๖) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งสุขหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งสุขหายใจเข้า

(๗) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิตตสังขารหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิตตสังขารหายใจเข้า

(๘) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ระงับจิตตสังขารหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ระงับจิตตสังขารหายใจเข้า

[จตุกกะที่ ๓]

(๙) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้จิตหายใจออก

สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้จิตหายใจเข้า

(๑๐) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ยังจิตให้บันเทิงยิ่งหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ยังจิตให้บันเทิงยิ่งหายใจเข้า

(๑๑) สำเหนียกว่า เราจักตั้งจิตมั่นหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักตั้งจิตมั่นหายใจเข้า

(๑๒) สำเหนียกว่า เราจักเปลื้องจิตหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเปลื้องจิตหายใจเข้า

[จตุกกะที่ ๔]

(๑๓) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยวหายใจเข้า

(๑๔) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความคลายไปหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความคลายไปหายใจเข้า

(๑๕) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความดับไปหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้า

(๑๖) สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละทิ้งหายใจออก สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละทิ้งหายใจเข้า"* ดังนี้

บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญอานาปานสติกรรมฐานนั้น มาถึงแล้วโดยลำดับ แต่เพราะนิเทศนั้น เมื่อกล่าวไปตามแนวคำบาลีนั่นแล

* สํ. มหาวาร. ๑๙/๔๐๗

จึงจะบริบูรณ์อาการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น นิเทศในอานาปาน-
สติกรรมฐานนั้น (ต่อไป) นี้ จึงเป็นนิเทศยึดคำบาลีเป็นเบื้องหน้า

[ขยายความบาลีคำถาม]

บัณฑิตพึงทราบนิเทศ (ขยายความ) แห่งบาลีคำถามว่า "**กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ** ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อานาปานสติสมาธิ บุคคลทำให้มีอย่างไร" เป็นต้นนี้ก่อน คำว่า 'กถํ' เป็นพระปุจฉาด้วยความเป็นผู้ทรงใคร่จะตรัสการเจริญอานาปานสติสมาธิ ให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ คำต่อไปว่า '**ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานา-ปานสฺสติสมาธิ**' เป็นคำทรงชี้ธรรมที่ได้ตรัสถามไว้ ด้วยความเป็นผู้ทรงใคร่จะตรัสให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ แม้ในคำว่า '**กถํ พหุลี-กโต ฯ เป ฯ วูปสเมติ**' นั้นก็นัยนี้เหมือนกัน

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ภาวิโต**-ทำให้มี นั้นคือ ทำให้เกิดขึ้น หรือเจริญขึ้น บทว่า **อานาปานสฺสติสมาธิ** แปลว่า สมาธิที่สัมปยุตกับสติ อันกำหนดเอาลมหายใจออกและลมหายใจเข้า (เป็นอารมณ์) นัยหนึ่ง สมาธิในอานาปานสติ ชื่อว่า อานาปานสติสมาธิ บทว่า พหุลีกโต-ทำให้มาก คือทำบ่อย ๆ

[แก้ สนฺโต ปณีโต]

สองบทว่า **สนฺโต เจว ปณีโต จ** นั้น พึงประกอบว่า **สนฺโต เจว ปณีโต เจว**-ละเมียดแท้ด้วย ประณีตแท้ด้วย พึงทราบว่า การจำกัดความด้วยเอวศัพท์ ย่อมมีทั้ง ๒ บท ถามว่า พระพุทธาธิบายมีอยู่

อย่างไร ? เฉลยว่า พระพุทธาธิบายมีอยู่ว่า "อันอานาปานสติสมาธินี้ จะได้เป็นธรรมไม่ละเมียดหรือไม่ประณีตโดยปริยายไร ๆ เหมือนอย่าง อสุภกรรมฐาน ซึ่งละเมียดและประณีตแต่โดยปฏิเวธอย่างเดียว แต่ไม่ ละเมียดไม่ประณีตทางอารมณ์เลย เพราะมีอารมณ์หยาบ และมีสิ่งปฏิกูล เป็นอารมณ์ (เช่นนั้น) หามิได้ ที่แท้เป็นธรรมชื่อว่าละเมียด คือ เรียบ ราบดับเย็น เพราะทั้งละเมียดโดยอารมณ์ เพราะทั้งละเมียดโดยองค์ที่ นับว่าปฏิเวธ ชื่อว่าประณีต คือ ไม่ทำให้เบื่อ เพราะทั้งประณีตโดย อารมณ์ เพราะทั้งประณีตโดยองค์" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า "(อานาปานสติสมาธิ) เป็นธรรมละเมียดแท้ด้วย ประณีตแท้ด้วย"

[แก้ อเสจนโก]

ส่วนในคำว่า "**อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร** เป็นธรรมเครื่อง พักอยู่อันละมุนละไมและเป็นสุขด้วย" นั้น มีอรรถาธิบายว่า **เสจนะ** (ความเปียก) ไม่มีแก่อานาปานสติสมาธินั้น เหตุนั้น อานาปานสติ- สมาธินั้นจึงชื่อว่า **อเสจนโก**-ละมุนละไม (เหมือนข้าวสวย) คือ ไม่เปรอะ ไม่ปน แยกเป็นหนึ่งได้จำเพาะตัว หมายความว่า ความ ละเมียดในอานาปานสติสมาธินี้ หามีโดยบริกรรมหรือโดยอุปจารก็ตาม ไม่ อานาปานสติสมาธินี้ เป็นธรรมละเมียดด้วย ประณีตด้วย โดย สภาวะของตนแท้ จำเดิมแต่อาทิสมันนาหาร (การเริ่มต้นประมวลจิต เข้าทำกรรมฐาน) ไป ส่วนอาจารย์ลางเหล่า*กล่าวว่า บทว่า

* มหาฎีกาว่า เกจิอาจารย์ที่ว่านี้ หมายถึงอาจารย์วัดอุตตรวิหาร (วัดเหนือ ?) อยู่ที่ไหน ไม่บอก

'อเสจนโก' ความว่า ไม่ต้องเติมอะไร เป็น (ดุจ) สิ่งมีรสดีอร่อยโดยสภาพเอง บัณฑิตพึงทราบว่า อานาปานสติสมาธินี้ เป็นอเสจนกะอย่างนี้แหละ จึงเป็นสุขวิหารด้วย เพราะเป็นไปเพื่อได้กายกสุขและเจตสิกสุข ทุกขณะที่ถึงอัปปนา[๑]

คำว่า ที่เกิด ๆ ขึ้น หมายความว่าที่ยังมิได้ข่ม ๆ ลง คำว่า บาป คือชั่ว คำว่า ธรรมอันเป็นอกุศล คือธรรมอันเกิดแต่ความไม่ฉลาด คำว่า ให้หายไปโดยพลัน หมายความว่าให้ลับไป คือข่มลงได้โดยทันทีทีเดียว คำว่า ให้รำงับไป คือให้สงบไปอย่างดี นัยหนึ่ง เธอถึงความเจริญแห่งอริยมรรคโดยลำดับ ย่อมตัดขาดได้ อธิบายว่า ให้สงบราบคาบไปได้ เพราะอานาปานสติสมาธิเป็นนิพเพธภาคิยธรรม[๒]

ก็ในพระบาลีคำถามนี้ มีความสังเขป (ดังต่อไป) นี้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิ บุคคลทำให้มีด้วยประการไร ด้วยอาการไร ด้วยวิธีไร ทำให้มากด้วยประการไร... จึงเป็นธรรมละเมียดแท้ด้วย ฯลฯ ให้รำงับไปโดยพลันด้วย

[ขยายความแห่งบาลีคำเฉลย]

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงยังความข้อนั้นให้พิสดาร จึง

๑. มหาฎีกาขยายความว่า ที่ว่าได้กายิกสุขด้วยนั้น ก็โดยที่ร่างกายของผู้เข้าฌานซาบซ่านด้วยประณีตรูปที่เกิดแต่ฌาน จะรู้สึกเป็นสุขเมื่อออกจากฌานแล้ว

๒. มหาฎีกาว่า การบำเพ็ญฌานของศาสนิกชน ส่วนมากก็เป็นนิพเพธภาคิยะ แต่สำหรับพระพุทธเจ้าแล้วเป็นนิพเพธภาคิยะโดยส่วนเดียวแท้ เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเจริญกรรมฐานนี้เองจึงได้ทรงบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ

ส่วนบท อนุปุพฺเพน อริยมคฺควุฑฺฒิปฺปตฺโต ท่านอธิบายว่า สมาธินี้เป็นบาทแห่งอริยมรรคเจริญไปโดยลำดับย่อมเป็นดุจเข้าถึงความเป็นอริยมรรค

ตรัสคำว่า **อิธ ภิกฺขเว** เป็นต้น

[แก้ อิธศัพท์]

ในคำเหล่านั้น คำว่า **อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ** แปลว่า 'ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้' เพราะอิธศัพท์ในพระบาลีนั้นนี้เป็นศัพท์แสดงถึงศาสนา อันเป็นที่ก่อเกิดแห่งบุคคลผู้ทำอานาปานสติสมาธิทุกประการ[๑]ให้เกิดขึ้น และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น สมพระพุทธพจน์นี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ วาทะ[๒] (ลัทธิ) อื่น ๆ ว่างเปล่าจากสมณะทุกจำพวก" เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงแก้ (อิธ ภิกฺขุ) ว่า **อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ** -ภิกษุในศาสนานี้

[เหตุที่ตรัส อรญฺญคโต ฯ เป ฯ นัยที่ ๑]

คำว่า 'ไปสู่ป่าหรือโคนไม้หรือเรือนว่างก็ตาม' นี้เป็นคำแสดงถึงการกำหนดคือเอาเสนาสนะ อันเหมาะแก่การบำเพ็ญอานาปานสติ-สมาธิแห่งโยคาวจรภิกษุนั้น เพราะจิตของภิกษุนี้ (เคย) เพ่นพ่านไปตามอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณ์เป็นต้นมาเสียนาน ไม่ใคร่จะขึ้นสู่

๑. มหาฎีกาว่า คำว่าทุกประการนี้หมายถึง ๑๖ ประการนั่นเอง

๒. สมเณภิ อญฺญาหิ ในจตุกกังคุตตระหน้า ๓๒๓ อันเป็นที่มาแห่งพระบาลีนี้ พิมพ์ไว้เป็น สมเณภิ อญฺเญหิ แต่จะเป็นอย่างไหนก็ยากในการแปลทั้งนั้น

อญฺญาหิ รูปเป็นอิตถีลิงค์ เป็นวิเสสนะของ สมเณหิ ไม่ได้ อญฺญา แปลว่า อรหัตผลได้ แต่อญฺญา ในอรรถนี้ไม่เคยมีรูปเป็นพหุวจนะ จึงเป็นอันตกไป

อญฺเญหิ เป็นวิเสสนะของ สมเณภิ ได้ แต่ถ้าแปลไปตรง ๆ ว่า 'เหล่าอื่น' ความไม่เป็นภาษา-ลัทธิอื่นว่างจากสมณะเหล่าอื่น - เช่นนี้จึงยักเยื้องแปลว่า 'ทุกจำพวก' คือจะเป็นสมณะจำพวกที่ ๑ (โสดาบัน) จำพวกที่ ๒ (สกทาคามี) จำพวกที่ ๓ (อนาคามี) จำพวกที่ ๔ (อรหันต์) ก็ว่างทั้งนั้น

อารมณ์แห่งอานาปานสติสมาธิได้ คอยแต่จะเล่นไปนอกทาง เหมือนรถที่เทียมด้วยโคโกง แล่นออกนอกทางไปฉะนั้น เพราะฉะนั้น นายโคบาลใคร่จะฝึกลุกโคโกงซึ่งดื่มน้ำนมแม้โคโกง* (หมอ) จนเติบใหญ่แล้วพึงพราก (มัน) ไปเสียจากแม่ ฝังหลักใหญ่เข้าข้างหนึ่ง ผูก (มัน) ด้วยเชือกไว้ที่หลักนั้น ทีนี้เจ้าลูกโคของเขาตัวนั้นจะดิ้นไปดิ้นมา (แต่) ไม่อาจหนีไปได้ (เหนื่อยเข้าหมดพยศ) ก็จะพึงหมอบอิง หรือนอนอิงหลักนั้นอยู่นั่นเองฉันใดก็ดี แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ใคร่จะทรมานจิตร้าย อันเติบขึ้นด้วยการดื่มรสอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้นมาเสียนาน ก็พึงพราก (มัน) เสียจากอารมณ์มีรูปเป็นอาทิ เข้าไปสู่ป่าหรือโคนไม้หรือเรือนว่างก็ตาม แล้วผูก (มัน) ไว้ที่หลักคือลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั้นด้วยเชือกคือสติ เมื่อถูกผูกไว้อย่างนั้น จิตของเธอนั้นแม้จะดิ้นรนไปมา ก็ไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินมา (แต่) ไม่อาจตัดเชือกคือสติหนีไปได้ ก็ย่อมจะหมอบและนอนอิงอารมณ์ (กรรมฐาน) นั้นเอง โดย (ถึงความเป็น) อุปจารและอัปปนา เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า

คนจะฝึกลูกโดค พึงผูก (มัน) ไว้ที่หลักฉันใด
พระโยคาวจรในศาสนานี้ ก็พึงผูกจิตของตน
ไว้ที่อารมณ์ (กรรมฐาน) ให้มั่นด้วยสติ
ฉันนั้นเถิด

* มหาฎีกาอธิบายว่า โคโกงนั้นคือโคฝึกยาก ส่วนแม่โคโกง หมายเอาแม่โคที่ขยักน้ำนมไว้ในเต้าได้ รีดก็ไม่ยอมปล่อยให้ไหลออกหมด !

เสนาสนะ (ที่กล่าวมา) นั่น เป็นที่เหมาะแก่การภาวนาแห่งพระโยคาวจรนั้นด้วยประการฉะนี้ เหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า คำนี้เป็นคำแสดงถึงการกำหนดถือเอาเสนาสนะ อันเหมาะแก่การบำเพ็ญอานาปานสติสมาธิแห่งโยคาวจรภิกษุนั้น ดังนี้

[เหตุที่ตรัส อรญฺญคโต ฯเปฯ นัยที่ ๒]

อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่อานาปานสติกรรมฐานอันเป็นยอดในประเภทกรรมฐาน เป็นปทัฏฐานแห่งการบรรลุธรรมวิเศษและทิฏฐธรรมสุขวิหาร ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธ และพุทธสาวกทั้งปวงนี้ มิใช่เป็นการง่ายที่จะไม่สละแดนบ้านอันอึงไปด้วยเสียงต่าง ๆ เช่นเสียงผู้หญิง เสียงผู้ชาย เสียงช้าง เสียงม้า แล้วบำเพ็ญขึ้นได้ เพราะฌานมีเสียงเป็นข้าศึก แต่ในที่มิใช่แดนบ้านคือในป่า (ละก็) เป็นการง่ายที่พระโยคาวจรจะถือกรรมฐานนี้ ยังอานาปานจตุตถฌานให้เกิดแล้วทำฌานนั้นแหละให้เป็นบาท พิจารณากองสังขารจนบรรลุพระอรหัตอันเป็นผลสุดยอดได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะแก่พระโยคาวจรนั้น จึงตรัสคำว่า **อรญฺญคโต วา** ดังนี้เป็นอาทิ

[เหตุที่ตรัส อรญฺญคโต ฯ เป ฯ นัยที่ ๓]

แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นดุจวัตถุวิชาจารย์ (อาจารย์วิชาชี้ที่) วัตถุวิชาจารย์พบภูมิอันควรจะสร้างเมืองเข้า ตรวจดู

ตลอดแล้ว จึงชี้บอกว่า "ท่านทั้งหลายจงสร้างเมืองในที่นี้เถิด" ก็แลครั้นเมืองสำเร็จโดยสวัสดีแล้ว ย่อมได้รับสักการะใหญ่แต่ราชสกุล ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทรงตรวจดูเสนาสนะอันเหมาะแก่พระโยคาวจรแล้วจึงทรงชี้บอกว่า "กรรมฐานควรประกอบในสถานที่นี้" แต่นั้น ครั้นพระอรหัตผล อันพระโยคีผู้ประกอบกรรมฐาน ณ ที่นั้นได้บรรลุโดยลำดับแล้ว ย่อมทรงได้รับสักการะใหญ่ (โดยสรรเสริญพระคุณ) ว่า "พระผู้พระเจ้านั้นเป็นพระสัมมาสัมพุทธะหนอ" ดังนี้ ส่วนว่าภิกษุ (โยคี) นี้ท่านกล่าวว่าเป็นดุจเสือเหลือง พึงทราบอธิบายว่า เหมือนอย่างพญาเสือเหลืองใหญ่อาศัยพงหญ้าหรือป่ารกหรือดงเข้าในป่าซุ่มอยู่ จึงจับสัตว์ป่าทั้งหลายมีกระบือป่า กวาง และสุกรป่าเป็นต้นได้ ฉันใด ภิกษุผู้ประกอบกรรมฐานอยู่ในเสนาสนะอันเหมาะทั้งหลาย มีป่าเป็นอาทินี้ก็ย่อมคว้าเอาโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตมรรค และอริยผลตามลำดับได้ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

> **อุปมาดังเสือเหลืองซุ่มตัวอยู่ จึงจับสัตว์ป่าได้**
> **ฉันใดก็ดี พระพุทธบุตรประกอบความเพียร**
> **บำเพ็ญวิปัสสนานี้ก็ฉันนั้นแล (ต้อง) เข้าป่า**
> **จึงคว้าเอาอุดมผลได้**

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่าอันเป็นโยคภูมิ (ที่ทำความเพียร) แห่งผู้มีความบากบั่นและความว่องไว

(ในการภาวนา) แก่โยคาวจรภิกษุนั้น จึงตรัสคำว่า **อรญฺญคโต** วา เป็นอาทิ

[แก้อรรถบทต่าง ๆ แห่งบาลีคำเฉลย]

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อรญฺญคโต** ความว่า ในบรรดาป่าอันมีลักษณะที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ชื่อว่าป่า คือที่นอกเสาอินทขีลออกไปนั่นจัดเป็นป่าทั้งสิ้น"[๑] ดังนี้ก็ดี ว่า "เสนาสนะอันมีในที่ประมาณ ๕๐๐ ชั่วธนู (แต่แดนบ้าน) เป็นอย่างต่ำ ชื่อว่าเสนาสนะป่า"[๒] ดังนี้ก็ดี ภิกษุไปสู่ป่าอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นที่สงัดเป็นสุข บทว่า **รุกฺขมูลคโต** คือไปสู่ที่ใกล้ต้นไม้[๓] บทว่า **สุญฺญาคารคโต** หมายความว่าไปสู่โอกาสอันว่างคือสงัด และในบาลีบทนี้ เว้นที่เป็นป่าและรุกขมูลเสีย แม้ไปสู่เสนาสนะที่เหลืออีก ๗ อย่าง[๔] ก็ควรเรียกว่า **สุญฺญาคารคโต** ได้[๕]

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงชี้เสนาสนะอันเหมาะแก่การบำเพ็ญ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒๖๔

๒. วิ. มหา. ๒/๑๔๖

๓. หมายความว่า คำว่า รุกขมูล นั้น มิได้จำกัดเอาที่ตรงโคนไม้เท่านั้น เพราะฉะนั้น มหาฎีกาจึงชักเอาคำอธิบายมากล่าวไว้ว่า "ในเวลาเที่ยง เงาไม้แผ่ออกไปเท่าใด ในเวลาไม่มีลม ใบไม้หล่นลงในที่เพียงใด ที่เท่านนเพียงนั้นเรียกว่า รุกขมูล"

๔. เสนาสนะที่เหลืออีก ๗ มหาฎีกาชักเอามาบอกไว้ว่า คือภูเขา ๑ ซอกเขา ๑ ถ้ำในเขา ๑ ป่าช้า ๑ ป่าดง ๑ ที่แจ้ง ๑ กองฟาง ๑

๕. ถ้าอธิบายอย่างนี้ถูก สุญญาคาร ก็จะต้องแปลว่า 'ที่ว่างจากเรือน' ไม่ใช่ 'เรือนว่าง' อย่างที่เคยแปลกัน เคยอ่านพบที่ไหนแห่งหนึ่งว่า สุญญาคารนั้น ได้แก่เรือนที่เขาปลูกไว้ตามทางสำหรับคนเดินทางพักอาศัย เรียกว่า สุญญาคาร เพราะไม่มีเจ้าของ ไม่มีผู้ถือสิทธิครอบครอง เมื่อไม่มีใครพัก ภิกษุก็ไปพักทำกรรมฐานได้

อานาปานสติอนุกูลแก่ฤดูทั้ง ๓ และอนุกูแก่ธาตุและจริยาด้วย อย่างนี้แล้ว[๑] จงทรงชี้อิริยาบถอันสงบ ไม่เป็นไปข้างหู่และไม่เป็นข้างฟุ้งแก่พระโยคาวจรภิกษุนั้น (ต่อไป) จึงตรัสคำว่า 'นั่ง'[๒] ต่อนั้นเมื่อจะทรงแสดงความมั่นคงแห่งการนั่ง ความเป็นไปสะดวกแห่งลมหายใจออกเข้า และอุบายในการกำหนดถือเอาอารมณ์ด้วย[๓] จึงตรัสคำว่า 'คู้บัลลังก์' เป็นอาทิ

ในบทเหล่านั้น บทว่า บัลลังก์ ได้แก่นั่งคู้เขาเข้าโดยรอบ บทว่า คู้ คือขดเข้า คำว่า ตั้งกายตรง คือตั้งสรีระส่วนบทให้ตรงให้ปลายกับปลายกระดูกสันหลัง ๑๘ ข้อจดกัน เพราะเมื่อพระโยคาวจรนั่งอย่างนี้ หนังเนื้อและเอ็นย่อมไม่ขด เมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนาเหล่าใดจะพึงเกิดขึ้นในขณะ ๆ เพราะความขดแห่งหนังเนื้อและเอ็นนั้นเป็นปัจจัย เวทนาเหล่านั้นก็จะไม่เกิดขึ้นแก่เธอ ครั้นเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็จะมีอารมณ์เป็นหนึ่ง กรรมฐานไม่ตก เข้าถึงความ

๑. มหาฎีกาช่วยขยายความว่า อนุกูลแก่ฤดู คือป่าอนุกูลในฤดูร้อน รุกขมูลอนุกูลในฤดูหนาว สุญญาคารอนุกูลในฤดูฝน (นี่แสดงว่า สุญญาคาร เป็นเรือนมีเครื่องมุงบังกันฝนได้)

อนุกูลแก่ธาตุ คือป่าอนุกูลแก่คนเสมหธาตุ (มีเสมหะมาก ?) รุกขมูลอนุกูลแก่คนปิตตธาตุ (ตีพิการ อาหารไม่ค่อยย่อย ?) สุญญาคารอนุกูลแก่คนวาตธาตุ (มักเป็นลมวิงเวียน ?)

อนุกูลแก่จริยา คือป่าอนุกูลแก่คนโมหจริต รุกขมูลอนุกูลแก่คนโทสตริต สุญญาคารอนุกูลแก่คนราคจริต

๒. มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า อิริยาบถนอนไปข้างโกสัชชะ ยืนและเดินไปข้างอุทธัจจะ ส่วนอิริยาบถนั่งหาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านจึงว่าเป็นอิริยาบถสงบ

๓. มหาฎีกาช่วยไขความว่า ทรงแสดงความมั่นคงแห่งการนั่งด้วยการคู้บัลลังก์ ทรงแสดงความเป็นไปสะดอกแห่งลมหายใจ ด้วยการตั้งกายส่วนบนนั้นให้ตรง ทรงแสดงอุบายในการกำหนดถือเอาอารมณ์ด้วยการดำรงสติไว้เฉพาะหน้า

เจริญงอกงามขึ้น คำว่า ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า คือตั้งสติให้มุ่งหน้าต่อกรรมฐาน อีกนัยหนึ่ง อรรถาธิบายในคำนี้พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาอย่างนี้ว่า "ศัพท์ว่า ปริ มี ปริคฺคห (ความกำหนดถือเอาเป็นอรรถ ศัพท์ว่า มุข มี นิยฺยาน (ความออกไป) เป็นอรรถ ศัพท์ว่า สติ มี อุปฏฺฐาน (ความเข้าไปตั้งอยู่ ไม่ลืมเลือนป เป็นอรรถ เหตุนั้น จึงตรัสว่า ปริมุขํ สรี" ดังนี้ก็ได้ นี่เป็นอธิบายสังเขปในคำนั้น คือ "ทำสติให้มีความออก (จากปฏิปักขธรรม) อันกำหนดถือเอาแล้ว"[๑]

[สโตการี]

คำว่า "เธอคงมีสติหายใจเข้า" เป็นต้น ความว่า ภิกษุนั้นนั่งอย่างนี้และตั้งสติไว้มั่นอย่างนี้แล้ว ไม่ละสตินั้นอยู่ ชื่อว่าคงมีสติหายใจออก คงที่สติหายใจเข้า[๒] มีคำอธิบายว่า เป็นสโตการี (ผู้มีสติทำ)

บัดนี้ พระโยคาวจรเป็นสโตการีด้วยอาการเหล่าใด เพื่อจะทรงแสดงอาการเหล่านั้น จึงตรัสคำว่า ทีฆํ วา อสฺสนฺโต เป็นอาทิ จริงอยู่ ในปฏิสัมภิทาท่านก็กล่าวคำ (ต่อไป) นี้ไว้ในวิภังค์แห่งปาฐะว่า 'โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสติ' นั้นนั่นแหละว่า "โยคาวจรภิกษุย่อมเป็นสโตการีด้วยอาการ ๓๒ คือ (๑) เมื่อเธอรู้

๑. มหาฎีกาช่วยให้ความตรงนี้ว่า ทำสติให้มีความไม่หลงลืมอันถือเอาได้แล้ว คือว่าสละความหลงลืมทิ้งเสียแล้ว
๒. มหาฎีกาแนะให้ประกอบ เอว ศัพท์ ในสโตทั้ง ๒ บท

ความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปมาแห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งการหายใจออกยาวอยู่ สติย่อมตั้งมั่น (ในอารมณ์นั้น) เธอก็เป็นสโตการีด้วยสตินั้น ด้วยความรู้นั้น (๒) เมื่อเธอรู้ความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปมาแห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งการหายใจเข้ายาวอยู่ สติย่อมตั้งมั่น (ในอารมณ์นั้น) เธอก็เป็นสโตการีด้วยสตินั้นด้วยความรู้นั้น ฯ เป ฯ (๓๑) เมื่อเธอรู้ความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปมาแห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละละทิ้ง หายใจออกอยู่----(๓๒) ----ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละละทิ้งหายใจเข้าอยู่ สติย่อมตั้งมั่น (ในอารมณ์นั้น) เธอก็เป็นสโตการีด้วยสตินั้นด้วยความรู้นั้น"[๑] ดังนี้

[แก้ศัพท์ อัสสาสะปัสสาสะ]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต คือยังอัสสาสะยาวให้เป็นไป หรือ ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า ลมออกข้างนอกชื่ออัสสาสะ ลมเข้าข้างในชื่อปัสสาสะ แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลายมากลับกัน (กับคำอรรถกถาวินัย) ในลม ๒ อย่างนั้น เวลาที่ครรภไสยกสัตว์ทั้งปวงออกจากท้องมารดา ลมข้างในออกมาข้างนอกก่อน ลมข้างนอกพาเอาธุลีละเอียดเข้าข้างในทีหลัง พอถึงเพดานปากก็ดับ[๒] พึงทราบเรื่องลมอัสสาสะและปัสสาสะอย่างนี้ก่อน

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒๖๔

๒. มหาฎีกาเสริมความว่า "เพราะอย่างนี้เอง เขาจึงว่าเด็กแรกคลอดมันไอออกมา" คงหมายความว่าเพราะไอออกมาปะทะเสีย ลมเข้าครั้งแรกจึงตับแค่เพดานปาก เช่นนั้นกระมัง

ส่วนความยาวและสั้นของลมทั้ง ๒ นั้นอันใด ความยาวและสั้นนั้นพึงทราบ (ว่าเป็น) ด้วยอำนาจอัทธานะ (คือระยะที่ และระยะกาล)[๑] เหมือนอย่างน้ำหรือทรายก็ดี ที่แผ่ไปตลอดอัทธานะคือที่ (ยาวหรือสั้น) เขาก็เรียก (ลำ) น้ำยาว (หาด) ทรายยาว (ลำ) น้ำสั้น (หาด) ทรายสั้น ฉันใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่แม้เป็นของละเอียดยิ่งนัก (แต่มันเข้าไป) ทำอัทธานะ (คือที่) อันยาว ในร่างกายช้างและในร่างกายงู กล่าวคือลำตัวของมันให้เต็มช้า ๆ แล้วออกช้า ๆ เหมือนกัน เพราะฉะนั้น เขาจึงว่าลมหายใจ (ของช้างและงู) ยาว ลมนั้น (เข้าไป) ทำอัทธานะ (คือที่) อันสั้น กล่าวคือลำตัวของสัตว์ (ตัวเล็กและตัวสั้น) มีสุนัขและกระต่ายเป็นต้นให้เต็มโดยเร็วแล้วออกเร็วเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เขาจึงว่าลมหายใจ (ของสัตว์เล็ก) สั้น[๒] ส่วนในพวกมนุษย์ ว่าโดยอัทธานะคือกาล บางเหล่าก็หายใจออกและหายใจเข้ายาว ดังสัตว์ (ตัวใหญ่และตัวยาว) มีช้างและงูเป็นต้น บางเหล่าก็หายใจออกและหายใจเข้าสั้น ดังสัตว์ (ตัวเล็กและตัวสั้น) มีสุนัขและกระต่ายเป็นอาทิ[๓] เพราะเหตุนั้น ลมหายใจของพวกมนุษย์นั้น เมื่อออกก็ดี เข้าก็ดี กินระยะเวลานาน ก็พึงทราบว่ายาว เมื่อออกก็ดี เข้าก็ดี กินระยะเวลานิดหน่อย ก็พึงทราบว่าสั้น โดยเนื่องด้วยกาล

๑. มหาฎีกาว่า อัทธานศัพท์ บอก กาละ ก็ได้ เทสะ ก็ได้ ดังความอุทาหรณ์ต่อไปนั้น อัทธานะหมายเอา เทสะ ทั้งนั้น ส่วนตอนว่าถึงความยาวสั้นของลมหายใจ หมายเอากาละ

๒. อธิบายอย่างนี้ก็ต้องเข้าใจว่าลมหายใจแล่นเข้าไปตลอดลำตัว ไม่ใช่เป็นเรื่องของปอด (?)

๓. ท่านเปรียบน่ากลัว !

[อานาปานสติเป็นกายานุปัสนาสติปัฏฐาน]

ในการหายใจออกและเข้ายาวสั้นนั้น ภิกษุ (โยคาวจร) นี้ เมื่อหายใจออกก็ดี หายใจเข้าก็ดียาว ย่อมรู้ว่าเราหายใจออกหายใจเข้ายาว ด้วยอาการ ๙ และเมื่อเธอรู้อยู่อย่างนั้น พึงทราบว่าสติปัฏฐาน-ภาวนาส่วนกายานุปัสนา ย่อมสำเร็จโดยอาการอันหนึ่ง ดังท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่า "ถามว่า ภิกษุโยคาวจรเมื่อหายใจออกยาวก็รู้ว่าหายใจออกยาว[๑] เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว ด้วยอาการอย่างไร" แก้ว่า "(๑) ภิกษุระบายลมออกเป็นลมหายใจออกยาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว (๒) สูดลมเข้าเป็นลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว (๓) ทั้งระบายลมออก ทั้งสูดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว[๒]

เมื่อเธอทั้งระบายลมออกทั้งสูดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาวอยู่ ฉันทะเกิดขึ้น (๔) ด้วยอำนาจฉันทะ เธอระบายลมออก เป็นลมหายใจออกยาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดกว่าก่อนนั้น (๕) ด้วย

๑. ตรงนี้ปาฐะตก ทีฆํ ในระหว่าง อสฺสสนฺโต กับ อสฺสสามีติ

๒. มหาฎีกาว่า พระโยคาวจรลางรูปกำหนดลมหายใจออกได้ชัด ลางรูปก็กำหนดลมหายใจเข้าได้ชัด ลางรูปก็กำหนดได้ชัดทั้ง ๒ อย่าง ท่านจึงแจกเป็นอาการ ๓ และอาการนี้แล เมื่อฉันทะและปราโมชเกิด ก็แจกออกไปด้วยอำนาจฉันทะ ๓ ด้วยอำนาจปราโมช ๓ จึงเป็น ๙ ดังกล่าวต่อไปนั้น

อำนาจฉันทะ เธอสูดลมเข้าเป็นลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดกว่าก่อนนั้น (๖) ด้วยอำนาจฉันทะ เธอทั้งระบายลมออกทั้งสูดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดกว่าก่อนนั้น

เมื่อเธอทั้งระบายลมออกทั้งสูดลมเข้าเป็นลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดกว่าก่อนนั้นด้วยอำนาจฉันทะอยู่ ปราโมชเกิดขึ้น (๗) ด้วยอำนาจปราโมช เธอระบายลมออก เป็นลมหายใจออกยาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดยิ่งกว่านั้นไปอีก (๘) ด้วยอำนาจปราโมช เธอสูดลมเข้า เป็นลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดยิ่งกว่านั้นไปอีก (๙) ด้วยอำนาจปราโมช เธอทั้งระบายลมออกทั้งสูดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดยิ่งกว่านั้นไปอีก*

เมื่อเธอทั้งระบายลมออกทั้งสูดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดยิ่งกว่านั้นไปอีก ด้วยอำนาจปราโมชอยู่ จิตก็ผละจากกลมหายใจออกและลม

* มหาฎีกาว่า ฉันทะนี้ได้แก่กัตตุกามตาฉันทะ (ความพอใจอันมีลักษณะใคร่จะทำ) เกิดขึ้นเพราะได้อัสสาทะในภาวนา ส่วนปราโมชได้แก่ปีติอ่อน ๆ เกิดเพราะอารมณ์กรรมฐานละเมียดเข้าเพราะลมหายใจละเอียดยิ่งขึ้น

หายใจเข้ายาว (นั้น) อุเบกขาก็ตั้งขึ้น[๑]

ลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว (ที่เป็นไป) โดยอาการ ๙ นี้นับเป็นกาย สิ่งที่เข้าไป (ทำกายนั้นเป็นอารมณ์) ตั้งอยู่ เป็นตัวสติ อนุปัสนา (ความตามกำหนดดูกายให้รู้ตามที่มันเป็น) เป็นตัวญาณ กาย เป็นที่เข้าไปตั้งอยู่ (แห่งสติ) มิใช่ตัวสติ สติ เป็นทั้งสิ่งที่เข้าไปตั้งอยู่ และเป็นตัวระลึกด้วย พระโยคาวจรตามกำหนดดูกายนั้น ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้นแล เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า "การตามกำหนดดูกายในกาย เป็นการบำเพ็ญสติปัฏฐาน" ดังนี้[๒]

นัยแม้ในรัสสบท (บทว่าด้วยลมหายใจสั้น) ก็ดุจนัยนี้ แต่นี่เป็นความแปลกกัน คือคำว่า ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต (เป็นลมหายใจออกยา ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว) ที่ท่านกล่าวในทีฆบท (บทว่าด้วยลมหายใจยาว) นั้นฉันใด ในรัสสบทนี้ คำนั้นก็มา (เป็น) ว่า รสฺสํ อสฺสาสํ อิตฺตรสงฺขาเต อสฺสสติ (ระบายลมออกเป็นลมหายใจสั้น ในเพราะกาลที่นับว่าระยะสั้น) ฉันนั้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบคำเข้าโดยใช้รัสสศัพท์ (แทนทีฆศัพท์) ไปจนถึงคำว่า เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนา (เพราะเหตุนั้นจึงตรัสว่า การตามกำหนดดูกายในกาย

๑. มหาฎีกาว่า ลางอาจารย์ว่า "เพราะลมหายใจละเอียดเข้าโดยลำดับจนไม่ปรากฏว่ามีหรือไม่มี จิต (ซึ่งตามกำหนดดูลมนั้น) จึงได้ผละคือเลิกกำหนด" แต่ส่วนมติของท่านว่าเมื่อลมหายใจละเอียดหนักเข้าด้วยกำลังภาวนา ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว จิตจึงผละจากลมหายใจปกติ (มาอยู่ที่ปฏิภาคนิมิต ?) อนึ่ง เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดได้สมาธิแล้ว จิตก็วางเฉยเพราะไม่ต้องพยายามที่จะทำฌานให้เกิดอีก จึงว่าอุเบกขาตั้งขึ้น

๒. ปาฐะในฎีกาเรียงติดกันเป็น----กายานุปสฺสนาสติหฏฺฐานภาวนา

เป็นการบำเพ็ญสติปัฏฐาน) ฉะนี้เถิด

พระโยคาวจรนี้ เมื่อรู้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าตามอาการเหล่านี้ ทั้งโดยกาลระยะยาวและโดยกาลระยะสั้นอยู่อย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เธอได้ชื่อว่า เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว หรือเมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกสั้นก็รู้ว่าหายใจออกสั้น หรือเมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ว่าหายใจเข้าสั้น (ดังที่กล่าวในบาลี) ก็แลเมื่อภิกษุนั้นรู้อยู่อย่างนี้

ลม ๔ อย่าง[๑] คือลมหายใจออกยาวและสั้น แม้ลม
หายใจเข้าเล่าก็อย่างนั้น ย่อมเป็นไป (คือรู้สึก ?)
อยู่ที่ปลายจมูก[๒] ของภิกษุนั่นแล

[แก้ สพฺพกายปฏิสํเวที]

ข้อว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออก----หายใจเข้า" นั้น คือเธอใส่ใจว่าเราจักทำต้น กลาง ปลายแห่งกายคือลมหายใจทั้งสิ้นให้เป็นสิ่งที่เรารู้ คือทำ (ลมหายใจนั้น) ให้เป็นสิ่งที่เห็นชัดหายใจออก ใส่ใจว่าจักทำต้นกลางปลายแห่งกายคือลมหายใจทั้งสิ้นให้เป็นสิ่งที่เรารู้ คือทำ (ลมหายใจนั้น) ให้เป็นสิ่งที่เห็นชัดหายใจเข้า เมื่อทำ (ลมหายใจ) ให้เป็นสิ่งที่ตนรู้ คือทำ

๑. วณฺณ แปลว่า อย่าง ชนิด ก็ได้

๒. ว ที่นาสิกคฺเคว นี้ มหาฎีกาท่านว่าเป็นวา รัสสะให้ได้คาถา และว่า วา ศัพท์นี้มีอรรถเป็นอนิยม เพราะฉะนั้น จึงรวมเอาริมฝีปากบนเข้าด้วย

รู้สึกว่าท่านคิดมากไป แม้จะเป็น ว อวธารณะ แต่นาสิกคฺเค ก็คงมิได้หมายเอาตรงจะงอยจมูกเท่านั้น แต่หมายถึงบริเวณนั้น ซึ่งมันก็ถึงริมฝีปากบนด้วยอยู่เอง ต่างว่าเป็น วา อย่างท่านว่าแล้วจะแปลอย่างไร

(ลมหายใจ) ให้เป็นสิ่งที่เห็นชัดอย่างนั้น ก็ชื่อว่าเธอหายใจออกและหายใจเข้าด้วยทั้งจิตอันประกอบด้วยญาณ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจัก----หายใจออก----หายใจเข้า" ดังนี้

จริงอยู่ สำหรับภิกษุลางรูป ต้นลมในกองลมหายใจออกก็ดี ในกองลมหายใจเข้าก็ดี ที่แล่น (ออกเข้า) อยู่อย่างละเอียด (นั้น) ชัด (แต่) กลางลมและปลายลมไม่ชัด เธอก็อาจกำหนดถือเอาได้แต่ต้นลม ยุ่งยากอยู่ในตอนกลางลมและปลายลม สำหรับลางรูป กลางลมชัด (แต่) ต้นและปลายไม่ชัด (เธอก็อาจกำหนดถือเอาได้แต่กลางลม ยุ่งยากอยู่ในตอนต้นและปลาย*) สำหรับลางรูป ปลายลมชัด (แต่) ต้นและกลางไม่ชัด เธอก็อาจกำหนดลือเอาได้แต่ปลายลม ยุ่งยากอยู่ในตอนต้นและกลาง สำหรับลางรูปชัดหมดทุกตอน เธอก็อาจกำหนดถือเอาได้หมด ไม่ยุ่งยากเลยสักตอน พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงความว่า อันพระโยคาวจรควรเป็นเช่น (รูปที่ ๔) นั้น จึงตรัส (ข้อนี้) ว่า "ภิกษุสำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออก----หายใจเข้า" ดังนี้

ในบทเหล่านั้น บทว่า สำเหนียก คือเพียรพยายาม (ทำมนสิการเพื่อรู้) อย่างนั้น อีกนัยหนึ่ง อรรถาธิบายในบทนี้ บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า ความสำรวมแห่งภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น (คือผู้เจริญอานาปานสติ) อันใด ความสำรวมนี้จัดเป็นอธิสีลสิกขาในที่นี้ ความ

* ความที่วงเล็บไว้นี้น่าจะมี เพราะต้นก็มีปลายก็มี แต่ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคไม่มี จึงเติมและวงเล็บไว้

ตั้งจิตมั่นแห่งภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด คามตั้งจิตมั่นนี้จัดเป็นอธิจิตต-สิกขาในที่นี้ ความรู้ทั่วถึงแห่งภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด ความรู้ทั่วถึงนี้จัดเป็นอธิปัญญาสิกขาในที่นี้ ภิกษุสำหนียก คือส้องเสพ เจริญทำให้มากซึ่งสิกขา ๓ ตามที่กล่าวมานี้ในอารมณ์นั้น ด้วยสตินั้น ด้วยมนสิการนั้น ดังนี้

ในจตุกกะที่ ๑ นั้น เพราะเหตุที่ในนัยแรก พระโยคาวจรพึงหายใจออกหายใจเข้าอย่างเดียวเท่านั้น และไม่พึงทำกิจอะไร ๆ อื่น* แต่ว่าต่อนี้ไปควรทำความเพียรในอาการทั้งหลายมีการยังญาณให้เกิดเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระบาลีโดยเป็นวัตตมานกาลว่า----**อสฺสสามีติ ปชานาติ----ปสฺสสามีติ ปชา-นาติ** (----รู้ว่าเราหายใจออก----รู้ว่าเราหายใจเข้า) ดังนี้ในนัยแรกนั้นแล้ว จึงทรงยกพระบาลีเป็นคำแสดงอนาคตกาล โดยนัยว่า **สพฺพ-กายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ** (----เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออก) ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะทรงแสดงอาการมีการทำญาณให้เกิดเป็นต้น อันควรทำต่อแต่นัยแรกนี้ไป

[แก้ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ]

ข้อว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจออก----หายใจเข้า" นั้น คือเธอใส่ใจว่าเราจักเป็นผู้ระงับ คือทำกาย-สังขารที่หยาบให้ค่อย ๆ เบาลง ให้ดับไปให้สงบไปหายใจเข้าหายใจออก

ความหยาบและละเอียดก็ดี ความระงับก็ดี ในข้อนั้น พึงทราบ

* นัยแรกหมายถึงวัตถุหมายเลข ๑ และ ๒ ในจตุกกะที่ ๑

ดังนี้ ก็กายและจิตของภิกษุนี้ ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (อานาปานสติกรรมฐานนั้น) เป็นกายจิตที่ยังมีความกระวนกระวาย (นับว่า) ยังหยาบ ครั้นความหยาบแห่งกายจิตยังไม่สงบ แม้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าก็เป็นลมหยาบ คือเป็นไปแรงมาก จมูกไม่พอยืนหายใจทั้งออกทั้งเข้าทางปาก ต่อเมื่อใด ทั้งกายทั้งจิตของเธอถูกกำหนดถือเอา (เป็นที่ตั้งกรรมฐาน) แล้ว[1] เมื่อนั้นมันก็ละเมียดเข้า (จน) สงบไป ครั้นกายจิตนั้นสงบแล้ว ลมหายใจออกและเข้าก็เป็นไปละเอียดลง (จน) ถึงซึ่งอาการคือความที่ต้องวิจัยว่ามีอยู่หรือไม่มีหนอ อุปมาเหมือนลมหายใจออกและเข้าของคนที่วิ่งลงมาจากภูเขาหรือปลงของหนักมากลงจากศีรษะแล้วยืนอยู่ ย่อมเป็นลมหยาบ จมูกไม่พอ ยืนหายใจทั้งออกทั้งเข้าทางปากอยู่ ต่อเมื่อใดเขาบรรเทาความเหนื่อยนั้นแล้ว ได้อาบและดื่มน้ำแล้ว ทำ (คือประทับ) ผ้าเปียกไว้ตรงที่หัวใจ[2] นอน (พัก) เสียที่ร่มอันเย็น ที่นี้ลมหายใจออกเข้าของเขานั้นก็ละเอียดลง (จน) ถึงซึ่งอาการคือความที่ต้องวิจัยว่ามีอยู่หรือไม่มีหนอ[3]" ฉันใดก็ดี กายและจิตของภิกษุนี้ ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (อานาปานสติกรรมฐานนั้น) ฯลฯ ถึงซึ่งอาการคือ ความที่ต้องวิจัยว่ามีอยู่หรือไม่มีอยู่หนอ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

๑. มหาฎีกาไขความว่า กิริยาที่นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง เป็นกายปริคหะ กิริยาที่ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เป็นจิตตปริคหะ

๒. เพิ่งทราบนี่เองว่า การใช้ผ้าเปียกประทับอก ช่วยทำให้หายเหนื่อยได้

๓. ท่านพรรณนาเพลินไปกระมัง การนอนพักเช่นนั้น ลมหายใจจะละเอียดถึงต้องวิจัยเทียวหรือ ถ้ายิ่งหลับกรนฟู่ ๆ ก็ยิ่งไม่ต้องวิจัยเลย

ถามว่า ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะเป็นความจริงว่า ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (พระกรมฐานนั้น) ความคำนึง ความรวมใจ ความใส่ใจ ความไตร่ตรอง ว่าเราจะระงับกาย-สังขารหยาบ ๆ หามีแก่เธอไม่ ต่อในกาลที่กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) แล้วจึงมี เพราะเหตุนั้น กายสังขารของเธอในกาลที่ได้กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) แล้ว จึงละเอียดกว่า (กายสังขารใน) กาลที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

เมื่อกายละจิตกระสับกระส่าย กายสังขารย่อม
เป็นไปหยาบแล ครั้นกายและจิตไม่กระสับ
กระส่ายแล้ว กายสังขารย่อมเป็นไปละเอียด

[ลมหยาบและละเอียดเป็นชั้น ๆ]

[นัยทางสมถะ]

"แม้ในชั้นกำหด กายสังขารก็นับว่ายังหยาบ ในชั้นอุปจารแห่งปฐมฌานจึงละเอียด ในชั้นอุปจารปฐมฌานนั้นเล่า ก็นับว่ายังหยาบ ในชั้นตัวปฐมฌานจึงละเอียด ในชั้นปฐมฌานและชั้นอุปจารแห่งทุติฌานก็นับว่ายังหยาบ ในชั้นตัวทุติยฌานจึงละเอียด ในชั้นทุติยฌานและอุปจารแห่งตติยฌานก็นับว่ายังหยาบ ในชั้นตัวตติยฌานจึงละเอียด ในชั้นตติยฌานและอุปจารแห่งจุตตถฌาน ก็นับว่ายังหยาบ ต่อชั้นจตุตถฌานจึงละเอียดยิ่ง (จน) ถึงซึ่งความไม่เป็นไป

ทีเดียว" คำที่กล่าวมานี้เป็นมติของพระทีฆภาณกะ (ผู้กล่าวคัมภีร์ทีฆนิกาย) และพระสังยุตตภาณกะ (ผู้กล่าวคัมภีร์สังยุตนิกาย) ก่อน ฝ่ายพระมัชฌิมภาณกะ (ผู้กล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกาย) ทั้งหลาย ประสงค์เอาว่าแม้ในอุปจารแห่งฌานชันสูง ๆ ก็ละเอียดกว่าตัวฌานชั้นต่ำ ๆ (โดยลำดับกัน) เช่นว่า "ในปฐมฌานก็ยังหยาบ ในอุปจารแห่งทุติยฌานจึงละเอียด" ดังนี้ (เป็นตัวอย่าง)* แต่ว่าโดยมติของอาจารย์ทั้งหมดด้วยกัน คงได้ความว่า กายสังขารอันเป็นไปในกาลที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) ไประงับลงในกาลที่กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) แล้ว กายสังขารอันเป็นไปในกาลที่กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) ก็ไประงับลงในอุปจารแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขารอันเป็นไปในอุปจรแห่งจตุตถฌาน ก็ไประงับลงในจตุตถฌาน" ดังนี้แล นี่เป็นนัยทางสมถะ เป็นอันดับแรก

[นัยทางวิปัสนา]

ส่วนในทางวิปัสนา กายสังขารอันเป็นไปในตอนที่ยังมิได้กำหนดก็ยังหยาบ ในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปเข้าจึงละเอียดลง แม้กายสังขารในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปนั้น ก็นับว่ายังหยาบอยู่ ต่อตอนที่กำหนดอุปาทารูปจึงละเอียดเข้า กายสังขารในตอนที่กำหนดอุปาทารูปนั้นเล่าก็นับว่ายังหยาบอยู่ ถึงตอนที่กำหนดสกลรูปนั้น

* คือมติแรกท่านถือว่าตัวฌานชั้นต่ำกับอุปจารชั้นต่อไปนั้นเท่ากัน ส่วนมติหลังถือว่าอุปจารฌานชั้นสูงย่อมสุขุมกว่าตัวฌานชั้นต่ำ ไม่เท่ากัน

เล่า ก็นับว่ายังหยาบ ต่อตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งอรูปจึงละเอียดเข้า แม้กายสังขารในตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งอรูปนั้นก็นับว่ายังหยาบ ในตอนที่กำหนดปัจจัย (ของนามรูป) จึงละเอียดเข้า การสังขารในตอนที่กำหนดปัจจัยนั้นเล่าก็นับว่ายังหยาบ ต่อตอนที่เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยจึงละเอียดเข้า แม้กายสังขารในตอนที่เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยนั้นก็นับว่ายังหยาบ ถึงตอนที่เป็นวิปัสนา อันมี (ไตร) ลักษณ์เป็นอารมณ์ จึงละเอียดเข้า[๑] ในทุรพลวิปัสนา (วิปัสนากำลังอ่อน) ก็นับว่ายังหยาบ ในพลววิปัสนา[๒] (วิปัสนากำลังกล้า) จึงละเอียดเข้า

ในวิปัสนานั้น ความระงับแห่งกายสังขารอันเป็นไปในกาลตอนแรก ๆ ด้วยกาลตอนหลัง ๆ (โดยลำดับ) บัณฑิตก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั้นเถิด[๓]

ความหยาบและละเอียดก็ดี ความระงับก็ดี (แห่งกายสังขาร) ในข้อ **ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ----ปสฺสสิสฺสามิ** นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยประการดังกล่าวมาฉะนี้เทอญ

[อรรถาธิบายในปฏิสัมภิทามรรค]

ส่วนในปฏิสัมภิทา ท่านกล่าวความแห่งข้อนี้ พร้อมทั้งคำท้วง

๑. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ครั้งที่ ๓ ลงหัวตาปูคั่นประโยคไว้หลัง โอฬาริโก ทุกแห่งนั้นคลาดเคลื่อนไป ที่ถูกควรลงคั่นหลัง สุขุโม เพราะประโยคความสุดลงที่ สุขุโม ทุกแห่ง

๒. มหาฎีกาว่า ตอนพิจารณากลาปเป็นลักขณารัมมณิกวิปัสนา ตั้งแต่นิพพิทานุปัสนาไป จัดเป็นพลววิปัสนา หย่อนกว่านั้นเป็นทุรพลวิปัสนา

๓. คือให้ประกอบความเช่นเดียวกับที่กล่าวในสมถนัย เช่นว่ากายสังขารอันเป็นไปในตอนที่ยังมิได้กำหนด มาระงับลงในตอนกำหนดมหาภูตรูป กายสังขารอันเป็นไปในตอนกำหนดหมาภูตรูป มาระงับลงในตอนอุปาทารูป----ดังนี้เป็นต้น

และคำเฉลยไว้ดังนี้ว่า "ถามว่า 'ภิกษุสำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออก----หายใจเข้า อย่างไร อะไรชื่อกายสังขาร' เฉลยว่า 'ธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ในกาย คือลมหายใจออกหายใจเข้ายาว อันเป็นธรรมเนื่องด้วยกาย นี้ชื่อกายสังขาร ภิกษุทำกายสังขารทั้งหลายนั้นให้รำงับ คือให้ดับสงบลง สำเหนียกไป ฯ ล ฯ (คือ) สำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขาร (หยาบ) ที่เป็นเหตุให้กายโยกโคลงโอนเอนส่ายสั่นหวั่นไหวไปมาเสีย หายใจออก สำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขาร (หยาบ)--- หายใจเข้า สำเหนียกว่าเราจักระงับกายสังขารอันสงบอันละเอียด ที่เป็นเหตุให้กายไม่โยกไม่โคลงไม่โอนไม่เอนไม่ส่ายไม่สั่นไม่หวั่นไม่ไหว หายใจออก----หายใจเข้า

มีคำท้วง (สอดเข้ามา) ว่า หากว่าอย่างนั้น ชื่อว่า ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ปสฺสมภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ละก็ เมื่อเป็นอย่างนั้น (คือแม้กายสังขารที่ละเอียดยิ่งก็ให้ระงับเสียอีก เช่นนั้น ?) การทำวาตุปลัทธิ (ความกำหนดรู้ลม ?) ให้เกิดต่อไปก็ไม่มีละ การยังลมหายใจออกหายใจเข้าให้เป็นไปก็ไม่มี (เพราะทั้งหยาบทั้งละเอียดระงับไปหมดแล้ว ?) การเจริญอานาปานสติต่อไปก็ไม่มี (เพราะลมหายใจไม่มี ?) การบำเพ็ญอานาปานสติสมาธิต่อไปก็ไม่มี (เพราะไม่มีลมเป็นอารมณ์ ?) และบัณฑิตทั้งหลายก็เป็นอันไม่ได้เข้าสมาบัตินั้น ทั้งก็ไม่ได้ออกจากสมาบัตินั้นด้วยละซิ ?

มีคำเฉลยว่า ถึงว่าอย่างนั้น ชื่อว่า ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ

เมื่อเป็นเช่นนั้น (คือเมื่อกายสังขารระงับไปอย่างนั้น ?) การทำวาตุปลัทธิให้เกิดต่อไปก็ยังมีได้ การยังลมหายใจออกและลมหายใจเข้าให้เป็นไปก็มีได้ การเจริญอานาปานสติต่อไปก็มีได้ การบำเพ็ญอาหาปานสติสมาธิต่อไปก็มีได้ และบัณฑิตทั้งหลายเข้าสมาบัตินั้นก็ได้ ออกจากสมาบัตินั้นก็ได้อยู่[๑] ตามที่กล่าวมานี้มีอุปมาอย่างไร ? อุปมาเหมือนเมื่อกังสดาลถูกเคาะแล้ว เสียงหยาบย่อมเป็นไปก่อน จิต (ความรู้สึกของคน ?) ก็เป็นไปได้ เพราะถือเอานิมิต[๒] แห่งเสียงหยาบได้ง่าย เพราะทำนิมิตแห่งเสียงหยาบไว้ในใจได้ง่าย เพราะจดจำนิมิตแห่งเสียงหยาบได้ง่าย แม้เมื่อเสียงหยาบดับแล้ว หลังนั้นถัดไปเสียงละเอียดก็ยังเป็นไป จิตก็ยังเป็นไปได้ เพราะยังถือเอานิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดี เพราะยังทำนิมิตแห่งเสียงละเอียดไว้ในใจได้ดี เพราะยังจดจำนิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดี ครั้นเมื่อเสียงละเอียดดับแล้วเล่า หลังนั้นไป จิตก็ยังเป็นไปได้แม้เพราะมีนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์ ฉันใดก็ดี อุปไมยก็ฉันนั้น ลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบย่อมเป็นไปก่อน จิตก็ไม่ส่ายไป เพราะถือเอานิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบได้ง่าย เพราะทำนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบไว้ในใจได้ง่าย เพราะ

๑. นัยมหาฎีกาอธิบายว่า เพราะกายสังขารหยาบ ๆ ระงับไป แต่ที่ละเอียด ๆ ยังมีอยู่ เมื่อละเอียดถึงที่สุดโดยลำดับแล้ว นิมิตเกิด ก็ถือนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ เจริญอานาปานสติ และอานาปานสติสมาธิต่อไปได้

บาลีปฏิสัมภิทานี้ท่านใช้สำนวนลึกเต็มที โดยเฉพาะประโยค อิติ กิร นั้นลับลี้มาก ได้อาศัยนัยมหาฎีกาท่านจึงทราบว่า ประโยค อิติ กิร ข้างหน้าเป็นประโยคโจทนา คือคำท้วง ส่วน อิติ กิร หลัง เป็นประโยคโสธนาคือคำเฉลย จึงพอจับเค้าแปลให้เป็นภาษาได้ดังนั้น

๒. นิมิตฺตํ มหาฎีกาว่าเป็นทุติยาวิภัติในอรรถแห่งฉัฏฐีวิภัติ เท่ากับ นิมิตฺตสฺส หมายความว่าเป็นภาวาทิสัมพันธ์ในบทหลัง ?

สังเกตนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบได้ง่าย แม้เมื่อลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบดับแล้ว หลังนั้น ลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดก็ยังเป็นไป จิตก็ยังไม่ส่ายไปได้ เพราะยังถือเอานิมิตแห่งลม----ละเอียดได้ดี ยังทำนิมิตแห่งลม----ละเอียดไว้ในใจได้ดี ยังสังเกตนิมติแห่งลม----ละเอียดได้ดี ครั้นเมื่อลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดดับไปเล่า หลังนั้นไป จิตก็ยังไม่ส่ายไปได้ แม้เพราะยังมีนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อเป็นดังนี้จึงว่าการทำวาตุปลัทธิให้เกิดต่อไปก็ยังมีได้ การยังลมหายใจออกหายใจเข้าให้เป็นไปก็มีได้ การเจริญอานาปานสติต่อไปก็มีได้ การบำเพ็ญอานาปานสติ-สมาธิต่อไปก็มีได้ และบัณฑิตทั้งหลายเข้าสมาบัตินั้นก็ได้ ออกจากสมาบัตินั้นก็ได้อยู่

กองลมที่ระงับกายสังขารหายใจออกหายใจเข้านับเป็นกาย สิ่งที่เข้าไป (ทำกายนั้นเป็นอารมณ์) ตั้งอยู่ เป็นตัวสติ อนุปัสนา (ความตามกำหนดดูกายให้รู้ตามที่มันเป็น) เป็นตัวญาณ กายเป็นที่เข้าไปตั้งอยู่ (แห่งสติ) มิใช่ตัวสติ สติเป็นสิ่งที่เข้าไปตั้งอยู่และเป็นตัวระลึกด้วย โยคาวจรภิกษุตามกำหนดดูกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า การตามกำหนดดูกายในกายเป็นการบำเพ็ญสติปัฏฐาน"

นี่เป็นคำพรรณนาบทตามลำดับแห่งจตุกกะที่ ๑ ที่ตรัสได้เป็นกายานุปัสนา ในอานาปานสตินี้ เป็นอันดับแรก

[วิธีฝึกหัดทำ]

ก็เพราะว่าในจตุกกะทั้ง ๔ นั้น จตุกกะนี้เท่านั้นที่ตรัสโดยเป็นกรรมฐานสำหรับอาทิกัมมิกะ (ผู้เริ่มปฏิบัติ) ส่วนจตุกกะ ๓ นอกนี้ตรัสโดยเป็นเวทนานุปัสนา จิตตานุปัสนา และธัมมานุปัสนา สำหรับผู้ได้ฌานในจตุกกะแรกนี้แล้ว เพราะเหตุนั้น อาทิกัมมิกกุลบุตรผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานนี้แล้ว บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ด้วยวิปัสนาอันมีอานาปานจตุตถฌานเป็นปทัฏฐาน ก็พึงทำกิจทั้งปวงมีการทำศีลให้บริสุทธิ์เป็นอาทิ โดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั้นและ แล้วจึงเรียนเอากรรมฐานอันมีสนธิ ๕* ในสำนับของอาจารย์ผู้มีประการดังกล่าวแล้วเถิด

[ปัญจสนธิ]

นี้สนธิ ๕ ในคำนั้น คือ อุคคหะ ปริปุจฉา อุปัฏฐาน อัปปนาลักขณะ ในสนธิ ๕ นั้น การเรียนเอา (แบบแผน) กรรมฐานชื่อว่าอุคคหะ การไต่ถาม (ข้อความ) กรรมฐาน ชื่อว่าปริปุจฉา ความปรากฏแห่ง (นิมิต) กรรมฐาน ชื่อว่าอุปัฏฐาน ความแน่วแน่แห่งกรรมฐาน ชื่อว่าอัปปนา ความกำหนดกรรมฐานไว้ มีอธิบายว่าจดจำสภาพแห่งกรรมฐานไว้ว่า กรรมฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ ชื่อว่าลักษณะ

พระโยคาวจร เมื่อเรียนเอากรรมฐานมีสนธิ ๕ ดังนี้ ตัวเอง

* ปญฺจสนฺธิกํ มหาฎีกาและให้แปลว่า ปญฺจปพฺพํ - ๕ หมวด ๕ ข้อ หรือ ปญฺจภาคํ - ๕ ส่วน

เล่าก็ไม่ลำบาก ทั้งไม่เบียดเบียนอาจารย์ด้วย เพราะฉะนั้น อานาปานสติกรรมฐานนี้ พระโยคาวจรพึงให้อาจารย์แสดงขึ้นให้แต่ (คราวละ) น้อย ใช้เวลาสาธยายไปนาน ๆ เรียนเอากรรมฐานให้ได้สนธิ ๕ อย่างนั้นแล้ว อยู่ในสำนักของอาจารย์ก็ได้ ในเสนาสนะอื่นมีประการดังกล่าวมาก่อนก็ได้ ตัดปลิโพธเล็กน้อยเสีย ทำภัตกิจ บรรเทาความเมาอาหารแล้วนั่งให้สบาย (คือนั่งตามแบบ) ยังจิตให้ร่าเริงด้วยระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ไม่ลืมแม้สักบทเดียวแต่ที่เรียนจากอาจารย์ มนสิการไปเทอญ

[วิธีมนสิการ]

นี่เป็นวิธีมนสิการในอานาปานสติกรรมฐานนั้น คือ

๑. **คณนา** นับ (ลม)

๒. **อนุพนฺธนา** ติดตา (ลม)

๓. **ผุสนา** ที่ (ลม) กระทบ

๔. **ธปนา** ตั้ง (จิต) มั่น

๕. **สลฺลกฺขณา** กำหนดได้ชัด

๖. **วิวฏฺฏนา** หยุด

๗. **ปาริสุทฺธิ** หมดจด และ

๘. **เตสํ ปฏิปสฺสนา** ย้อนดูวิวฏฺฏนาและปาริสุทฺธินั้น

ในบทเหล่านั้น บทว่า **คณนา** ก็คือนับ (ลม) นั่นเอง บทว่า **อนุพนฺธนา** คือตาม (ลม) ไป บทว่า **ผุสนา** หมายถึงที่ ๆ ลม

กระทบ บทว่า **ธปนา** หมายเอาอัปปนา บทว่า **สลฺลกฺขณา** ได้แก่วิปัสนา บทว่า **วิวฏฺฏนา** ได้แก่มรรค บทว่า **ปาริสุทฺธิ** ได้แก่ผล และบทว่า เตสํ **ปฏิปสฺสนา** ก็คือปัจจเวกขณ์

[คณนา-วิธีนับ]

ในวิธีเหล่านั้น อาทิกัมมิกกุลบุตรนี่ควรมนสิการกรรมฐานนี้ด้วยวิธีนับก่อน ก็แลเมื่อนับ ไม่พึงหยุดได้ ๕ ไม่พึงนำไปเหนือ ๑๐ ไม่พึงแสดงความ (นับ) ขาดในระหว่าง เพราะเมื่อหยุดใต้ ๕ จิตตุบาทจะดิ้นรนอยู่ในโอกาสอับแคบ ดังฝูงโคถูกกั้นไว้ในคอกแคบ ๆ ดิ้นอยู่ฉะนั้น เมื่อนำไปเหนือ ๑๐ เล่า จิตตุบาทก็จะพะวงอยู่ในการนับนั้นเสีย (ไม่พะวงถึงกรรมฐาน) เมื่อแสดงความ (นับ) ขาดในระหว่าง จิตจะหวั่นไป ด้วยคิดท้อ) ว่ากรรมฐานของเราจะถึงที่สุดหรือไม่หนอ ?* เพราะฉะนั้น พึงนับเว้นโทษเหล่านั้นเสีย

[นับช้า]

อันอาทิกัมมิกะผู้จะนับ ควรนับโดยวิธีนับช้าคือนับอย่างคนตวงข้าวเปลือกก่อน จริงอยู่ คนตวงข้าวเปลือกตักเต็มทะทานแล้วร้องว่า '๑' เทลงไป ตักอีก เห็นมูลฝอยอะไร ๆ (ปนอยู่ในข้าว เก็บ) ทิ้งมันไปพลางก็ (เท) ร้องว่า '๑.๑' ไป นัยในการร้อยว่า '๒.๒'

* มหาฎีกาว่า นับขาดนั้นคือนับข้ามเสีย ๑ เช่นว่า ๑. ๓. ๕. เข้าใจว่านับข้าม ๆ ขาด ๆ อย่างนั้น หนักเข้าจิตจะเหนื่อย จึงเกิดท้อใจขึ้น

เป็นต้น ก็ดุจนัยนี้[๑] ฉันใด แม้อาทิกัมมิกกุลบุตรนี้ ก็พึงถือเอาลม อัสสาสะปัสสาสะอันที่ปรากฏ[๒] กำหนดลมซึ่งเป็นไปอยู่เรื่อย ๆ นั่นแหละ นับเริ่มแต่ว่า ๑.๑ จนถึง ๑๐.๑๐ ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่ออกและเข้าอยู่ย่อมปรากฏ[๓]

[นับเร็ว]

ทีนี้ เธอพึงละวิธีนับช้า คือนับอย่างคนตวงข้าวเปลือกนั้นเสียแล้ว นับโดยวิธีนับเร็ว คือนับอย่างโคบาล จริงอยู่ โคบาลผู้ฉลาดพกก้อนกรวด ถือเชือกและไม้ตะพด ไปสู่คอก (โค) แต่เช้าตรู่ (เปิดคอก) หวดโคหลายตัวเข้าที่หลัง แล้ว (ขึ้น) นั่งบนปลายเสาลิ่ม (คอย) นับแม่โคที่ออกมา ๆ ถึงประตูว่า ๑.๒---- (โดย) ซัดกรวดลงที่ละเม็ด (เป็นคะแนน) เรื่อยไป ฝูงโคซึ่งอยู่กันอย่างลำบากในที่แคบมาตลอด ๓ ยามราตรี เมื่อออกก็เบียดเสียดกันออกเป็นกลุ่ม ๆ โดยเร็ว โคบาลนั้นก็นับเร็ว ๆ เหมือนกันว่า ๓.๔.๕.----๑๐ (ฉันใด) แม้เมื่ออาทิกัมมิกกุลบุตรนี้นับอยู่โดยนัยก่อน ลมอัสสาสะปัสสาสะปรากฏแล้วเดินเร็วถี่ขึ้น ต่อนั้น เธอทราบว่าลมเดินถี่แล้วอย่าพึงถือเอาลมข้างในและข้างนอก ถือเอาแต่ที่มันมาถึงช่อง (จมูก) เท่านั้น

๑. ทำไมชาวสีหลจึงใช้ทะนาน (นาฬี) ตวงข้าวเปลือก และทำไมคนตวงข้าวจึงต้องร้องบอกคะแนนเป็นคู่ว่า ๑. ๑, ๒. ๒ ไม่เข้าใจอีกแหละ จะเป็นร้อง ๒ คน คือคนตวงร้องก่อน แล้วคนรับเอาไปเทร้อยซ้ำกระมัง ?

๒. มหาฎีกาว่า นี่หมายถึงผู้ที่ลมอัสสาสะหรือปัสสาสะ ปรากฏแต่อย่างเดียว ลมอย่างใดปรากฏก่อนก็นับลมนั้นไป แต่ผู้ใดลมปรากฏทั้ง ๒ คือทั้งออกทั้งเข้า ก็พึงนับทั้ง ๒

๓. มหาฎีกาว่า ปรากฏเพราะจิตส่ายไปภายนอกไม่ ด้วยอำนาจแห่งการนับหน่วงไว้

นับเร็ว ๆ ว่า

๑. ๒. ๓. ๔. ๕.

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐

ฉันนั้น เพราะว่าในกรรมฐานที่เนื่องด้วยการนับ จิตจะมีอารมณ์เดียวได้ก็ด้วยกำลังแห่งการนับเท่านั้น ดุจความหยุดของเรือในกระแสน้ำเชี่ยว จะมีได้ก็ด้วยอำนาจการค้ำไว้ด้วยถ่อฉะนั้น เมื่อเธอนับเร็ว ๆ อยู่อย่างนั้น กรรมฐานย่อมปรากฏ เป็นดังว่าเป็นไปไม่มีช่องว่าง[๑] ครั้นว่าเธอทราบว่า กรรมฐานเป็นไปไม่มีช่องว่าง ก็อย่ากำหนดลมข้างในและข้างนอก พึงนับเร็ว ๆ โดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั่นเถิด เพราะว่าเมื่อส่งจิตไปพร้อมกับลมที่เข้าข้างใน[๒] จิตจะ (รู้สึก) เป็นเหมือนถูกลมปะทะ และเหมือนเต็มไปด้วยมันข้นอยู่ข้างใน เมื่อปล่อยจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกข้างนอก จิตก็จะแส่ส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภายนอกเสีย ต่อเมื่อตั้งสติไว้ตรงโอกาสที่ลมกระทบภาวนาไปนั่นแล ภาวนาจึงจะสำเร็จได้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงว่า "อย่างกำหนดลม

๑. มหาฎีกาว่า นิรันตรปวัติ (เป็นไปไม่มีช่องว่าง) ก็คือจิตตั้งมั่นอยู่กับลม ไม่ส่ายมาส่ายไปนั่นเอง (?)

๒. วาตพฺภาหตํ เมทปูริตํ วิย โหติ มหาฎีกาแก้เป็น ๒ อุปมาว่า วาเตน ตํ ธานํ อพฺภาหตํ วิย เมเทน ปูริตํ วิย จ โหติ ในที่นี้แปลตามฎีกา

ข้างในและข้างนอก พึงนับเร็ว ๆ โดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั่นเถิด"

ถามว่า ก็ลมนั้นจะต้องนับไปนานเท่าไร ?

ตอบว่า พึงนับไป จนกว่าเว้นนับแล้ว สติก็ยังตั้งแน่อยู่ได้ใน อารมณ์คืออัสสาสะปัสสาสะ ด้วยว่าการนับก็ทำเพื่อตัดความตรึกที่ซ่าน ไปภายนอกเสียแล้วตั้งสติไว้ในอารมณ์คืออัสสาสะปัสสาสะให้ได้นั่นแล

[อนุพนฺธนา - วิธีติดตามลม]

ครั้นมนสิการโดยวิธีนับอย่างนี้แล้ว พึงมนสิการโดยวิธีติดตาม (ต่อไป)

เลิกนับเสีย แล้วใช้สติตามลมอัสสาสะปัสสาสะไปมิให้ขาดระยะ ชื่อว่าอนุพนฺธนา - ติดตาม ก็แลการตามไปนั้น ไม่พึงทำโดยวิธีตาม ไป (กำหนด) ต้น (ลม) กลาง (ลม) และปลาย (ลม) เพราะ ว่าสำหรับลมที่ออกข้างนอก ก็นาภีเป็นต้น หทัยเป็นกลาง นาสิกเป็น ปลาย สำหรับลมเข้าข้างใน ก็ปลายนาสิกเป็นต้น หทัยเป็นกลาง นาภีเป็นปลาย ก็เมื่ออาทิกัมมิกะนั้นตามลมนั้นไป จิตอันแกว่งไปมา จะเป็น (ไป) เพื่อความป่วนปั่นและหวั่นไหวเป็นแท้ ดังท่านกล่าว ไว้ (ในบาลีปฏิสัมภิทา) ว่า "เมื่อภิกษุใช้สติตามลมอัสสาสะไป ทั้งต้น กลาง และปลาย (ก็เป็นอัน) มีจิตแกว่งไปมาอยู่ภายใน ทั้งกายทั้ง จิต (ของเธอ) ย่อมจะป่วนปั่น หวั่นไหวและวุ่นวายไป เมื่อภิกษุ ใช้สติตามลมปัสสาสะไป ทั้งต้น กลาง และปลาย (ก็เป็นอัน) มีจิต แกว่งไปมาอยู่ภายใน ทั้งกายทั้งจิต (ของเธอ) ย่อมจะป่วนปั่นหวั่น

ไหวและวุ่นวาย" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น เมื่อจะมนสิการโดยวิธีอนุ-พันธนา อย่าพึงมนสิการโดย (ตามไปกำหนด) ต้น กลาง ปลาย ที่แท้มนสิการโดยวิธีผุสนาและฐปนานั่นแล

แท้จริง การมนสิการโดยวิธีผุสนาและวิธีฐปนา หาได้มีเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก ดังมนสิการโดยวิธีคณนาและอนุพันธนาไม่ แต่ว่าผู้ที่นับ (ลม) อยู่ตรงที่ ๆ ลมกระทบ ๆ นั่นแหละ ชื่อว่ามนสิการโดยวิธีคณนาด้วย โดยวิธีผุสนาด้วย ผู้ที่เลิกนับแล้วติดตามลมอัสสาสะปัสสาสะนั้นไปด้วยสติ และตั้งจิตไว้ตามทางอัปปนา ในที่ ๆ ลมกระ-ทบ ๆ นั่นแหละ ก็เรียกว่ามนสิการโดยวิธีอนุพันธนาด้วย โดยวิธีผุสนาด้วย โดยวิธีฐปนาด้วย ความข้อนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบโดยอุปมาด้วยคนง่อยและคนรักษาประตู ที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย[๑] และโดยอุปมาด้วยเลื่อย ที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทา

ใน ๓ อุปมานั้น นี่เป็นอุปมาด้วยคนง่อย คือคนง่อยไกวชิงช้าให้แม่ลุกผู้เล่นชิงช้ากัน[๒] นั่งอยู่ที่โคนเสาชิงช้านั้นแหละ ย่อมเห็นปลาย ๒ ข้าง ทั้งตรงกลางด้วย[๓] ของกระดานชิงช้าอัน (แกว่ง) มาและไป อยู่โดยลำดับ แต่ก็มิได้ขวนขวายจุดูปลายทั้ง ๒ ข้าง และกลาง (ของ

๑. ถ้ายอมรับว่า พระพุทธโฆสแต่งวิสุทธิมรรคนี้ก่อนอรรถกถาอื่น ๆ คำว่า 'ในอรรถกถาทั้งหลาย' นี้ ก็ต้องหมายถึงอรรถกถาทั้งหลาย ที่ปราชญ์ชาวสีหลแต่งไว้ก่อน เช่น มหาอรรถกถา (?)

๒. มหาฎีกาว่า คำว่า แม่ลูก (มาตุปุตฺตานํ) หมายถึงภรรยาและบุตรของเขา

๓. มหาฎีกาว่า ที่เห็นว่าปลายกระดานทั้ง ๒ ข้างนั้น คือ เมื่อมันแกว่งมา เห็นปลายหน้า เมื่อมันแกว่งไป เห็นปลายหลัง เช่นนี้เราต้องเข้าใจว่า ท่านหมายถึงเขาไกวให้มันแกว่งไปมาทางปลายกระดาน อย่างชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพฯ ไม่ใช่ไกวให้แกว่งทางหน้ากระดาน อย่างที่เห็นตามสนามเด็กเล่น

กระดานชิงช้า) ฉันใดก็ดี ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ยืนที่โคนเสาอันเป็นที่ผูก (จิต คือปลายจมูก) ด้วยอำนาจแห่งสติ ไกวชิงช้าคือลมอัสสาสะปัสสาสะแล้ว นั่งลงที่นิมิตนั้นแหละด้วยสติ เมื่อติดตามไปด้วยสติ ตั้งจิตไว้ (มั่น) ตรงที่ลมกระทบนั้นนั่นแหละ ย่อมเห็น ต้น กลาง ปลาย ของลมอัสสาสะปัสสาสะ ในที่ ๆ มันมาและไปกระทบอยู่โดยลำดับ แต่ไม่ขวนขวายที่จะดูมัน นี่เป็นอุปมาด้วยคนง่อย

ส่วนความ (ต่อไป) นี้เป็นอุปมาด้วยคนรักษาประตู คือ คนรักษาประตูไม่ (เที่ยว) สอบสวนคน (ที่อยู่) ในเหมือนและนอกเมืองว่าท่านเป็นใคร หรือว่าท่านมาแต่ไหน หรือว่าท่านจะไปไหน หรือว่าอะไรอยู่ในมือท่าน เพราะว่าคนเหล่านั้น มิใช้เป็นภาระของเขา เขาจะสอบสวนแต่คนที่มา ๆ ถึงประตูเข้าเท่านั้น ฉันใจก็ดี ลมเข้าข้าในก็ดี ลมออกข้างนอกก็ดี ไม่เป็นภาระของภิกษุนี้ ลมที่มา ๆ ถึงช่อง (จมูก) เท่านั้นเป็นภาระ ฉันนั้นเหมือนกันและ นี่เป็นอุปมาด้วยคนรักษาประตู

ส่วนอุปมาด้วยเลื่อย พึงทราบตั้งแต่ต้นไป* ดังนี้

ก็และ คำ (ต่อไป) นี้ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า

> **นิมิต ลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุไม่รู้ธรรม ๓ อย่าง (นี้) ภาวนาก็ไม่สำเร็จ นิมิต ลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะมิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียว แต่เมื่อ**

* คือตั้งแต่ความที่เป็นอุปไมยไป

ภิกษุรู้ธรรม ๓ อย่าง (นี้) ภาวนาย่อมสำเร็จ[๑]

มีอธิบายอย่างไร ? มีอธิบายว่า ธรรม ๓ อย่างนี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่ธรรม ๓ นี้ จะเป็นสิ่งที่พระโยคีไม่รู้ก็หามิได้ จิตเล่าก็มิได้ถึงซึ่งความส่ายไป ปธาน (ความเพียร) เล่าก็ปรากฏ และพระโยคีก็ยังประโยคให้สำเร็จบรรลุธรรมวิเศษได้ เปรียบเหมือน (ขอน) ไม้ที่เขาทอดไว้ที่พื้นดินราบ[๒]แล้ว บุรุษพึงตัดมันด้วยเลื่อย บุรุษ (นั้น) ตั้งสติไว้ตรงที่ฟันเลื่อยกระทบไม้ หาใส่ใจฟันเลื่อยที่มาหรือไปก็ตามไม่ แต่ว่าฟันเรื่อยที่มาหรือไปก็ไม่ใช่เขาไม่รู้ ปธาน (คือความเพียรเลื่อยไม้) เล่าก็ปรากฏอยู่ และขายังประโยค (คือกิริยาเลื่อยไม้) ให้สำเร็จ ได้รับประโยชน์อันเยี่ยม ฉันใดก็ดี อุป-นิพันธนานิมิต[๓] (ที่หมายสำหรับผูกจิต คือปลายจมูกหรือริมฝีปากบน) ก็เหมือน (ขอน) ไม้ที่เขาทอดไว้ที่พื้นดินราบ ลมอัสสาสะปัสสาสะเหมือนฟันเลื่อย ภิกษุนั่งตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือมุขนิมิต[๔] (ที่หมายริมฝีปากบน) ไม่ใส่ใจถึงลมอัสสาสะปัสสาสะ ที่มาหรือไปก็ตาม แต่ลมอัสสาสะปัสสาสะที่มาก็ดีไปก็ดี จะเป็นสิ่งทีเธอไม่รู้ก็หามิได้ ปธาน-เล่าก็ปรากฏ และเธอยังประโยคให้สำเร็จ บรรลุธรรมวิเศษได้ ก็

๑. ที่ว่าไม่รู้ธรรม ๓ อย่าง หมายความว่าไม่ได้ทำธรรม ๓ อย่างนั้นให้เป็นอารมณ์ รู้ ก็คือได้ทำให้เป็นอารมณ์

๒. ที่ท่านประกอบคำว่า 'ราบ' ไว้ด้วยนี้ ก็เพราะว่าถ้าพื้นไม่ราบ ขอนไม้ก็กระโดกกระเดกเลื่อยยาก

๓. เป็นอุปนิพนฺธน...ก็มี

๔. มหาฎีกาว่า คนจมูกยาว ใช้ปลายจมูกเป็นที่หมาย คนจมูกสั้นใช้ริมฝีปากบน ซึ่งเรียกว่ามุขนิมิต (เพราะคนจมูกสั้น ลมถูกริมฝีปากบนชัด ?)

เหมือนบุรุษ (นั้น) ตั้งสติไว้ตรงที่ฟันเลื่อยกระทบไม้ ไม่ใส่ใจถึงฟันเลื่อยมาหรือไป แต่ว่าฟันเลื่อยที่มาหรือไปก็มิใช่เขาไม่รู้ ปธาน (คือ ความเพียรเลื่อยไม้) เล่าก็ปรากฏอยู่ และเขายังประโยค (คือกิริยาเลื่อยไม้) ให้สำเร็จ ก็ได้รับประโยชน์อันเยี่ยมฉะนั้น

พึงทราบอรรถาธิบายแห่งคำว่า ปธาน เป็นต้น ถามว่า ปธานเป็นไฉน ? แก้ว่า ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุผู้ปรารภความเพียร เป็น (กัมมนิยะ) ควรแก่การ (ภาวนา ด้วยความเพียรใด ความเพียรอันเป็นเหตุควรแก่การแห่งกายและจิต) นี้ เรียกว่า ปธาน[๑]

ถามว่า ประโยคเป็นไฉน ? แก้ว่า อุปกิเลสทั้งหลาย ภิกษุผู้ปรารภความเพียรละได้ วิตกทั้งหลาย (ของเธอ) รำงับไป (ด้วยภาวนานุโยคใด ภาวนานุโยคอันเป็นเหตุละอุปกิเลสรำงับวิตก) นี้เรียกว่า ประโยค[๒]

ถามว่า ธรรมวิเศษเป็นไฉน ? แก้ว่า สังโยชน์ทั้งหลาย ภิกษุผู้ปรารภความเพียรละได้ อนุสัยทั้งหลายสุดสิ้นไป (ด้วยธรรมใด ธรรมอันเป็นเหตุละสังโยชน์ เป็นเหตุสิ้นอนุสัย) นี้เรียกว่าธรรมวิเศษ

ธรรม ๓ อย่างนี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่ธรรม ๓ อย่างนี้ จะเป็นสิ่งที่พระโยคีไม่รู้ก็หามิได้ จิตเล่าก็มิได้ถึงซึ่งความส่ายไป ปธาน (ความเพียร) เล่าก็ปรากฏ และพระโยคีนั้นก็ยัง

๑. พูดอย่างนี้ ท่านเรียกว่า ผเลน เหตุทัสสนะ (แสดงเหตุด้วยผล)

๒. มหาฎีกาว่า อุปกิเลส ในที่นี้หมายเอานีวรณ์ ละโดยวิกขัมภนปหาน วิตก หมายถึงมิจฉาวิตก มีกามวิตกเป็นต้น

ประโยคให้สำเร็จ บรรลุธรรมวิเศษได้ ด้วยประการฉะนี้

อานาปานสติ อันภิกษุใดลำเพ็ญดีเต็มที่แล้ว
สั่งสม (ทำให้ช่ำชอง) โดยลำดับ ตามที่
พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ภิกษุนั้น ย่อมยัง
โลกนี้ให้สว่าง ดุจดวงจันทร์พ้นจากหมอก
ส่องแสงอยู่ฉะนั้น* แล

นี่เป็นอุปมาด้วยเลื่อย ก็การที่พระโยคีไม่ต้องใส่ใจไปตามลมที่มาและไปอย่างเดียวเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นประโยชน์ (ที่ต้องการ) ในข้อนี้

สำหรับผู้มนสิการกรรมฐานนี้ลางท่าน นิมิตจะเกิด และ ฐปนา กล่าวคืออัปปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือ จะสำเร็จไม่ช้าเลย แต่สำหรับลางท่าน เมื่อความกระสับกระส่ายทางกายรำงับลงด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะที่หยาบโดยลำดับ จับแต่กาลที่มนสิการโดยวิธีนับ ทั้งกายทั้งจิตย่อมเบา สรีระเป็นประหนึ่งถึงซึ่งอาการลอยอยู่ในอากาศ เมื่อคนมีกายกระสับกระส่าย นั่งบนเตียงหรือตั่งก็ตาม เตียงตั่งย่อมโยกย่อมลั่น เครื่องลาดย่อมยับ แต่เมื่อคนมีกายไม่กระสับกระส่ายนั่ง เตียงตั่งก็ไม่โยกไม่ลั่นเลย เครื่องลาดก็ไม่ยับ เตียงตั่งเป็นดังว่ายัดนุ่น เพราะอะไร เพราะกายที่ไม่กระสับกระส่ายย่อมเบา ฉันใด เมื่อความกระสับกระส่ายทางกายรำงับลงด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะที่หยาบโดยลำดับ จับแต่กาลที่

* ข. ป. ๓๑/๒๕๘

มนสิการโดยวิธีนับ ทั้งกายทั้งจิตย่อมเบา สรีระเป็นประหนึ่งถึงซึ่งอาการลอยออยู่ในอากาศ ฉันนั้นเหมือนกัน ครั้งลมอัสสาสะปัสสาสะหยาบดับไปแล้ว จิตของพระโยคีนั้นก็ยังมีนิมิตแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะละเอียดเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ แม้นิมิตนั้นดัง จิตดวงต่อ ๆ ไปก็ยังมีนิมิตแห่งลมที่ละเอียดยิ่งกว่านั้นเป็นอารมณ์ต่อไปอยู่นั่น ถามว่า เป็นไปอย่างไร ? เฉลยว่า บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นเหมือนบุรุษเคาะกังสดาลด้วยแท่นโลหะ เสียงอันดังพึงเกิดขึ้นฉับพลัน จิตของเขาพึงมีเสียงหยาบเป็นอารมณ์เป็นไป ครั้งเสียงหยาบดับแล้ว หลังนั้นไปจิตของเขาก็มีนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์---- แม้เมื่อนิมิตนั้นดับจิตดวงต่อ ๆ ไปของเขา ก็ยังมีนิมิตแห่งเสียงละเอียดยิ่งกว่านั้นเป็นอารมณ์ต่อไปได้ ฉะนั้น จริงอยู่ แม้พระสารีบุตรก็ได้กล่าวข้อนี้ไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "เมื่อกังส (ดาล) ถูกเคาะแล้ว---- แม้ฉันใด" ดังนี้ เป็นต้น ความพิสดาร บัณฑิตพึงกล่าว (ตามแนวปฏิสัมภิทามรรคนั้น) เถิด

[ลักษณะที่ต่างจากกรรมฐานอื่น]

กรรมฐานนี้ หาเป็นอย่างกรรมฐานอื่น ๆ ซึ่ง (เมื่อเจริญไป) ยิ่งชัดแจ้งยิ่งขึ้นไม่ ส่วนกรรมฐานนี้ เมื่อเจริญยิ่งขึ้นไป (กลับ) ถึงซึ่งความละเอียดลงจนถึง (ลม) ไม่ปรากฏไปเลย แต่เมื่อกรรมฐาน (ลม) นั้นไม่ปรากฏไปอย่างนั้น ภิกษุนั้นก็อย่าเพ่อลุกจากที่นั่งสลัดจัมขัณฑ์ไปเสีย ถามว่า จะพึงทำอย่างไรเล่า ? เฉลยว่า อย่า

พึงคิดว่าจักไปถามอาจารย์ หรือ เข้าใจว่า บัดนี้ กรรมฐานของเรา เสื่อมเสียแล้ว ลุกไปเสีย เพราะเมื่อเปลี่ยนอิริยาบถไป กรรมฐาน ก็กลายเป็นงานใหม่ไปใหม่เสียเท่านั้น เพราะฉะนั้น เธอนั่งอยู่ตามเดิม นั่นแหละ พึงนำ (ลม) มาจากตำแหน่ง (แห่งที่มันกระทบ) เถิด

[อุบายนำลมคืน]

(ต่อไป) นี้ เป็นอุบายนำ (ลมคืน) มา ในคำนั้น ภิกษุ นั้นรู้ภาวะคือความไม่ปรากฏแห่งกรรมฐานแล้ว พึงคิดดูเองดังนี้ว่า "อันลมอัสสาสะปัสสาสะนี้มีอยู่ที่ไหน ไม่มีที่ไหน มีแก่ใคร หรือ ไม่มีแก่ใคร" ทีนี้ เมื่อเธอคิดดูไปอย่างนั้น ก็จะทราบได้ว่า "ลม อัสสาสะปัสสาสะนี้ ไม่มีอยู่ภายในท้องของมารดา (๑) ไม่มีแก่พวก คนที่ดำลงในน้ำ (๑) อย่างเดียวกัน คือไม่มีแก่พวกคนที่สลบ (๑) คนตายแล้ว (๑) ผู้เข้าจตุตถฌาน (๑) ผู้ประกอบด้วยรูปภพและ อรูปภพ (๑) ผู้เข้านิโรธ (๑)" ฉะนี้แล้วพึงตักเตือนตนด้วยตนเอง ดังนี้ว่า "นี่แน่ะพ่อบัณฑิต ตัวเจ้ามิใช่ผู้อยู่ในท้องของมารดา มิใช่ผู้ดำ ลงในน้ำมิใช่ผู้สลบ มิใช่ผู้ตายแล้ว มิใช่ผู้เข้าจตุตถฌาน มิใช่ผู้ประกอบ ด้วยรูปภพและอรูปภพ มิใช่ผู้เข้านิโรธ มิใช่หรือ ลมอัสสาสะปัสสาสะ ของข้ามีอยู่แท้ แต่เจ้าไม่อาจกำหนดได้ เพราะความที่เจ้าเป็นคนมี ปัญญาอ่อนดอก" ต่อนั้น เธอพึงตั้งจิตไว้ตามที่ ๆ ลมกระทบโดยปกติ ยังมนสิการให้เป็นไปเถิด ก็ลมอัสสาสะปัสสาสะนี้ สำหรับคนจมูกยาว กระทบกระพุ้งจมูกเป็นไป สำหรับคนจมูกสั้น กระทบริมฝีปากบน เป็นไป เพราะฉะนั้น เธอพึงตั้งที่หมายไว้ว่า ลมกระทบที่ตรงนี้

แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยอำนาจประโยชน์ (คือเหตุ) นี้แล จึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติภาวนา แก่คนที่หลงลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ*" ดังนี้

อันกรรมฐานทุกอย่าง ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีสติสัมปชัญญะเท่านั้น ก็จริงแล แต่ทว่ากรรมฐานอื่นจากนี้ เมื่อภิกษุมนสิการไป ๆ (ยิ่ง) เห็นชัด ส่วนอานาปานสติกรรมฐานนี้หนัก การภาวนาก็หนัก เป็นภูมิมนสิการแห่งพระพุทธ พระปัจเจกพุทธ และพระพุทธบุตรทั้งหลายผู้เป็นมหาบุรุษเท่านั้น ไม่ใช่การนิดหน่อย และไม่ใช่การที่สัตว์เล็กน้อยจะส้องเสพได้ มนสิการไปด้วยประการใด ๆ ก็ย่อมสงบและสุขุมไปด้วยประการนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ในกรรมฐานข้อนี้ จำปรารถนาสติและปัญญาอันกล้าแข็ง เหมือนในเวลาชุมผ้าเนื้อเกลี้ยง (ละเอียด) แม้เข็มก็ต้องใช้เข็มเล็ก ทั้งปัญญาอันสัมปยุตด้วยสตินั้น ที่เปรียบด้วยด้ายร้อยห่วงเข็มอันกล้าแข็ง ฉันนั้นเหมือนกัน

ก็แลภิกษุผู้ประกอบด้วยสติปัญญานั้น อย่าพึงแสวงหาลมอัสสาสะปัสสาสะในที่อื่นจากที่ ๆ ลมกระทบตามปกติ เหมือนชาวนาไถนาแล้วปล่อยโคพลิพัท (โคงานตัวผู้) ทำให้มันบ่ายหน้าสู่ที่หากิน แล้วพึงนั่งพักอยู่ในร่ม ครั้นแล้ว โคพลิพัทเหล่านั้นของเขา ก็เข้าดงไป (หากิน) โดยเร็ว ชาวนาผู้ที่เป็นคนฉลาด ใคร่จะจับมันมาเทียม (ไถ)

* ม. อุ. ๑๔/๑๕๖

อีก จะไม่ตามรอยมันเที่ยวดั้นดง (ไปจับ) แต่เขาถือเชือกและปฏัก

ตรงไปท่าที่มันลง (น้ำ) ทีเดียว นั่งหรือนอน (คอย) อยู่ ทีนี้เขาเห็นโคเหล่านั้นที่มันเที่ยว (หากิน) ตอนกลางวันแล้วลงสู่ท่าน้ำ แช่[๑] และดื่มน้ำแล้วขึ้นมายืนอยู่ จึงผูกด้วยเชือก ทิ่มด้วยปฏัก จูงมาเทียม (ไถ) ทำงานอีก ฉันใด ภิกษุนั้นก็ไม่พึงแสวงหาลมอัสสาสะปัสสาสะนั้นในที่อื่น จากที่ ๆ ลมกระทบตามปกติ แต่พึงถือเชือกคือสติ และปฏักคือปัญญา ตั้งจิตไว้ ณ ที่ ๆ ลมกระทบตามปกติ ลมนั้นจะปรากฏไม่นานเลย ดุจโคทั้งหลายปรากฏตัวที่ท่าลงน้ำฉะนั้น แต่นั้นเธอพึงผูกไว้ด้วยเชือกคือสติ เทียมไว้ที่ตรงนั้นแหละ แทงด้วยปฏักคือปัญญา ประกอบกรรมฐานไว้ร่ำไปเถิด เมื่อเธอประกอบไปอย่างนั้นไม่ช้านิมิต[๒]ก็จะปรากฏ

[นิมิตปรากฏต่าง ๆ กัน]

ก็แล อาจารย์ลางเหล่ากล่าวว่า นิมิตนี้นั้นหาเป็นเช่นเดียวกันแก่พระโยคาวจรทั้งปวงไม่ แต่ว่ามันปรากฏแก่ลางท่านเป็นเหมือนปุยนุ่นก็มี เหมือนปุยฝ้ายก็มี เหมือนสายลมก็มี ที่ยังสุขสัมผัสให้เกิด

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นวินิจฉัยในอรรถกถาทั้งหลาย

ก็นิมิตนี้ สำหรับลางท่าน ปรากฏเป็นเหมือนดวงดาว เหมือนเม็ดมณี และเหมือนเม็ดไข่มุกก็มี ลางท่าน ปรากฏเป็นสิ่งมีสัมผัส

๑. โคเมืองไทย ดูเหมือนไม่ใคร่ชอบแช่น้ำ
๒. มหาฎีกาว่า นิมิต นี้ คือ อุคคหนิมิต หรือปฏิภาคนิมิต

หยาบ เหมือนเม็ดฝ้ายและเหมือนเสี้ยนไม้แก่นก็มี ลางท่านเหมือนสายสังวาลยาว เหมือนพวงดอกไม้และเหมือนเปลวควันก็มี ลางท่านเหมือนใยแมลงมุมที่ขึงแล้ว เหมือนแผ่นเมฆ เหมือนดอกปทุม เหมือนล้อรถ เหมือนวงดวงจันทร์ และเหมือนวงดวงอาทิตย์ก็มี ก็แลกรรมฐานนี้นั้นก็อย่างเดียวนั่นแล (แต่นิมิต) ปรากฏต่าง ๆ กัน[๑] ก็เพราะความที่พระโยคาวจรมีสัญญาต่าง ๆ กัน เปรียบเหมือนเมื่อภิกษุหลายรูปนั่งสาธยายพระสูตร (สูตรหนึ่ง) กันอยู่ ครั้นภิกษุรูปหนึ่งกล่าว (ถาม) ขึ้นว่า สูตรนี้ปรากฏแก่ท่านทั้งหลายเป็นเช่นอะไร ภิกษุรูปหนึ่งก็บอกว่า ปรากฏแก่ข้าพเจ้าเป็นเหมือนลำน้ำใหญ่ที่ไหลลงจากภูเขา อีกรูปหนึ่งบอกว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนแนวป่าอันหนึ่ง (ซึ่งสะพรั่งด้วยไม้เป็นแนวไป ?) รูปหนึ่งบอกว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนต้นไม้ที่เต็มไปด้วยพวงผล เพรียบพร้อมไปด้วยกิ่งก้านมีร่มเงาเย็น อันที่จริง พระสูตรนั้นก็สูตรเดียวนั่นแหละ (แต่) ปรากฏแก่เธอทั้งหลายต่าง ๆ กัน เพราะความที่เธอทั้งหลายมีสัญญาต่างกัน ฉะนั้น[๒]

๑. มหาฎีกาว่า อุปมาทั้งหลาย มีเม็ดมณีเป็นต้นไป ควรจะเป็นปฏิภาคนิมิต

๒. เรื่องอุปมาด้วยภิกษุหลายรูปสาธยายพระสูตรเดียวกัน ปรากฏความรู้สึกต่าง ๆ กันนี้เข้าใจยากอยู่ มหาฎีกาท่านจึงช่วยอธิบายเพิ่มเติมให้ว่า ที่พระสูตรปรากฏเหมือนสายน้ำ ใหญ่ไหลลงจากภูเขานั้น หมายถึงสวดได้คล่อง เจื้อยไม่ขาดสาย ราวกะสายน้ำไหลพลั่ง ๆ ลงจากภูเขา

ที่ว่าเหมือนแนวป่าหมายถึงพระสูตรนั้นมีความงามด้วยอรรถ และพยัญชนะ เป็นถ่องแถวไปแต่ต้นจนจบ ราวกะหมู่ไม้ในป่าต้นฤดูฝน ผลิตอกออกใบงามสะพรั่งเป็นแนวเนื่องไปทั้งป่า

ที่ว่าเหมือนไม้ออกผล... มีเงาร่มเย็น หมายถึงพระสูตรนั้น มีอนุสนธิหลายตอนมีนัยต่าง ๆ ละเอียด แสดงกรรมฐานหลายอย่างต่างวิธี พอที่คนผู้มีความประสงค์จะอาศัยศึกษาเป็นแนวทางปฏิบัติได้อย่างดี ราวกะต้นไม้มีผลดก...ร่มเงาเย็น เป็นที่อาศัยของคนและสัตว์ ที่ต้องการผลก็เข้าเก็บกิน ที่ต้องการร่มเงาก็เข้าจับเข้าพัก

เพราะกรรมฐานนี้เกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นเหตุ มีสัญญาเป็นแดนเกิด เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ย่อมปรากฏได้ต่าง ๆ กัน เพราะมีสัญญาต่างกัน

[ย้ำเรื่องธรรม ๓ ข้อ]

ก็ในกรรมฐานนี้ จิตที่มีลมอัสสาสะเป็นอารมณ์ เป็นจิตดวงหนึ่ง จิตที่มีลมปัสสาสะเป็นอารมณ์ ก็เป็นจิตดวงหนึ่ง จิตที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ ก็เป็นจิตดวงหนึ่งแท้ อันธรรม ๓ ข้อนี้ ของผู้ใดไม่มี กรรมฐานของผู้นั้นย่อมไม่ถึงอัปปนา ไม่ถึงอุปจารเลยทีเดียว* แต่ธรรม ๓ ข้อนี้ของผู้ใดมีอยู่ กรรมฐานของผู้นั้นแหละ ย่อมถึงอุปจารด้วย อัปปนาด้วย จริงอยู่ คำนี้ ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า

นิมิต ลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะ มิได้เป็น
อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุไม่รู้
ธรรม ๓ อย่าง (นี้) ภาวนาก็ไม่สำเร็จนิมิต
ลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะ มิได้เป็นอารมณ์
ของจิตดวงเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุรู้ธรรม ๓
อย่าง (นี้) ภาวนาย่อมสำเร็จ

* ปาฐะในวิสุทธิมรรคว่า เนว อปฺปนํ น อุปจารํ ปาปุณาติ เรียงอัปปนาไว้ก่อนอุปจาร ผิดลำดับอย่างไรอยู่ ไม่เห็นมีความจำเป็นอย่างไรเลยที่จะเรียงอย่างนั้น ปาฐะต่อไปบรรทัดล่างก็มีว่า... อุปจารญฺจ อปฺปนญฺจ ปาปุณาติ ถูกลำดับดี ตรงนี้มหาฎีกาแก้ไว้ว่า "น อุปจารนฺติ อุปาจารมฺปิ น ปาปุณาติ ปเคว อปฺปนนฺติ อธิปฺปาโย-คำว่าไม่ถึงอุปจาร อธิบายว่า แม้อุปจารก็ยังไม่ถึง จะกล่าวอะไรถึงอัปปนาเล่า" ดังนี้ น่าจะเข้าใจว่า ตรงนี้มีแต่ น อุปจารํ ส่วน เนว อปฺปนํ เกิน ถ้าตัด เนว อปปนํ ออก ความจะสนิทดีกว่า

[นิมิตปรากฏแล้วทำอย่างไร]

พระทีฆภาณกาจารย์ทั้งหลาย กล่าวอย่างนี้ก่อนว่า "ก็เมื่อนิมิตปรากฏแล้วดังนี้ ภิกษุนั้นพึงไปหาอาจารย์แล้วเรียนว่า 'ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อารมณ์รูปอย่างนี้ปรากฏแก่ข้าพเจ้า' ฝ่ายอาจารย์อย่าเพิ่งบอกว่านั่นคือนิมิต หรือว่า ไม่ใช่นิมิต พึงกล่าวว่า "มันย่อมเป็นอย่างนั้นแหละ อาวุโส (สำหรับผู้ประกอบภาวนา)" แล้วกล่าว (กำชับ) ว่า "เธอจงมนสิการอย่างนั้นบ่อย ๆ เข้าเถิด" เพราะว่า เมื่ออาจารย์บอกว่า เป็นนิมิตเข้า เธอจะหยุดพักเสีย ครั้นบอกว่า ไม่ใช่นิมิต เธอก็จะหมดหวังท้อเสีย เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควรบอกทั้ง ๒ อย่าง เป็นแต่กำชับในการมนสิการเท่านั้น

ฝ่ายพระมัชฌิมภาณกาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "โยคาวจรภิกษุนั้นเป็นผู้ที่อาจารย์ควรบอก (ตรง ๆ) ว่า 'นี่ นิมิตละ อาวุโส เธอจงมนสิการกรรมฐานบ่อย ๆ เข้าเถิด สัตบุรุษ"*

ลำดับนั้น โยคาวจรภิกษุนั้นพึงตั้งจิตไว้ในนิมิตนั้นแหละ (ให้

* โดยนัยมหาฎีกา มติของอาจารย์ทั้ง ๒ ฝ่าย ก็มีทางเป็นได้ด้วยกัน คือ มติของพระทีฆภาณ-กาจารย์ ที่ว่า ถ้าบอกว่าเป็นนิมิตเข้า เธอจะหยุดพักเสียนั้น ก็อาจเป็นได้ว่าเมื่อเธอรู้ว่าได้นิมิตแล้วก็จะคิดว่า "อันนิมิตนี้ยากที่จะทำให้เกิดขึ้น บัดนี้ นิมิตนั้นเราก็ได้แล้ว เอาละ เราจะต้องบรรลุธรรมวิเศษ เมื่อใดก็เมื่อนั้นแหละ" ดังนี้แล้วก็จะหย่อนความเพียรพักเสียบ้าง ครั้นบอกว่าไม่ใช่นิมิต ก็จะคิดว่า "เราอุตส่าห์บำเพ็ญภาวนามานานถึงเพียงนี้แล้ว แม้แต่นิมิตก็ไม่เกิด เราจะเป็นคนอาภัพต่อธรรมวิเศษเสียละกระมัง" ดังนี้แล้วก็ท้อเสีย

ส่วนมติของมัชฌิมภาณกาจารย์ที่ให้บอกตรง ๆ นั้น ก็เป็นได้ว่า เมื่อพระโยคาวจรปฏิบัติด้วยความมั่นใจว่า เธอจะต้องพ้นจากชรามรณะได้ด้วยปฏิปทาอันนี้ ครั้นทราบแน่ว่า นิมิตเกิดแล้ว ที่ไหนจะหย่อนเพียรเสีย มีแต่จะทำความอุตสาหะยิ่งขึ้นไปเสียอีก

มั่น) โดย (การตั้งภาวนาจิตไว้ในปฏิภาคนิมิต มี) ประการดังกล่าว ภาวนาของเธอนี้ จำเดิมแต่ (เกิดปฏิภาคนิมิตขึ้น) นี้ไป จึงเป็นภาวนาเนื่องด้วยวิธีฐปนา สมดังคำพระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

พระโยคาวจรผู้มีปัญญาตั้งจิตไว้ใน (ปฏิภาค)
นิมิต ยังอาการต่าง ๆ ในลมอัสสาสะ ปัสสาสะ
ให้หายไป ย่อมผูกจิตของตนไว้ (ให้เป็น
อัปปนา) ได้[๑]

ตั้งแต่ปรากฏนิมิตอย่างนั้นไป นีวรณ์ทั้งหลายก็เป็นโทษที่เธอข่มได้แน่ กิเลสทั้งหลายระงับเงียบไป สติมั่นคง จิตดำรงมั่นโดยอุปจารสมาธิเป็นแท้

ลำดับต่อไป นิมิตนั้น เธออย่าพึงใส่ใจโดยสี อย่าพึงกำหนดโดยลักษณะเลยทีเดียว[๒] แต่ว่าพึงเป็นผู้เว้นอสัปปายะ ๗ มีอาวาส (ที่เป็นอสัปปายะ) เป็นต้น แล้วเสพสัปปายะ ๗ มีอาวาส (ที่เป็น

๑. นานาการํ - อาการต่าง ๆ หมายถึงที่เรียกว่า 'จตฺตาโร วณฺณา' คือ หายใจออกสั้น - ยาว หายใจเข้าสั้น - ยาว เป็นอาการ ๔ อย่าง

วิภาวยํ ท่านแก้เป็น ๒ นัย ๆ แรก แปลว่า 'ทำให้หายไป' คือให้อันตรธานไป หมายความว่า ตั้งแต่ปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว พระโยคาวจรมิได้ใส่ใจถึงลม อาการเหล่านั้นจึงเท่ากับอันตรธานไป

อีกนัยหนึ่ง ลางท่านแปล วิภาวยํ ว่า 'ทำให้มี - ให้ปรากฏ' ถ้าแปลอย่างนี้ต้องยกขึ้นแปลก่อน ธปยํ ดังนี้ 'พระโยคีผู้มีปัญญายังอาการต่าง ๆ ในลมอัสสาสะปัสสาสะให้ปรากฏ คือ รู้ลมเหล่านั้นโดยอาการต่าง ๆ ---นิมิตใดในลมนั้นเกิดขึ้น ตั้งจิตไว้ในนิมิตนั้น ย่อมผูกจิตของตนไว้ได้ คือทำให้เป็นอัปปนาได้โดยลำดับ' ในที่นี้แปลตามนัยแรก

๒. ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ นี้ ในมหาฎีกาเป็น ลกฺขิตพฺพํ ดูจะเข้าทีกล่าเพราะเข้ารูปกับ ลกฺขณโต สนิท

สัปปายะ) เป็นต้นเหล่านั้นแหละ รักษาไว้ให้ดี ดังพระขัตติยมเหสี รักษาพระครรภ์ที่เกิดแต่พระเจ้าจักรพรรดิ และชาวนารักษาท้องข้าวสาลี และข้าวเหนียวฉะนั้น ที่นี้ ครั้นเธอรักษานิมิตนั้นไว้อย่างนี้แล้ว พึงทำให้ถึงความเจริญงอกงามโดยวิธีมนสิการบ่อย ๆ ยังอัปปนาโกศล ๑๐ ประการให้ถึงพร้อม ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอไว้เถิด เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนั้น จตุกฌานหรือปัญจาฌานจะเกิดขึ้นในเพราะนิมิตนั้น โดยลำดับที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นแล

[วิธีเจริญวิปัสนาต่อ]

[กำหนดนามรูป]

ก็แล ภิกษุผู้มีจตุกฌานหรือปัญจกฌานเกิดแล้วอย่างนี้ เป็นผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานโดยวิธีสัลลักขณา (คือวิปัสนา) และวิวัฏฏนา (คือมรรค) แล้วบรรลุปาริสุทธิ (คือผล) ในอานาปานสติภาวนานี้ (ต่อไป) ย่อมทำฌานนั้นแลให้ถึงความเป็นวสีด้วยอาการ ๕ แคล่วคล่องแล้ว กำหนดนามรูปเริ่มตั้งวิปัสนา ถามว่า เริ่มตั้งอย่างไร ? ตอบว่า อันโยคาวจรภิกษุนั้นออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่ากรัชกายและจิตด้วย เป็นสมุทัยแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมื่อเตา (สูบ) ของช่างทอง ถูกชักสูบอยู่ ลมอาศัยสูบและความพยายามที่ควรแก่การนั้นของบุรุษ (ประกอบกัน) ย่อมเข้าออกได้ฉันใด ลมอัสสาสะปัสสาสะก็อาศัยกายและจิต (ประกอบกัน)

เข้าออกได้ฉันนั้นเหมือนกันแล* ต่อนั้นเธอย่อมกำหนดลงได้ว่า ลมอัสสาสะปัสสาสะและกายด้วย เป็นรูป จิตและธรรมที่สัมปยุตกับจิตนั้นด้วย เป็นอรูป นี้เป็นความสังเขปในการกำหนดนามรูปนั่น ส่วนการกำหนดนามรูปโดยพิสดารจักมีแจ้งข้างหน้า

ครั้งกำหนดนามรูปได้อย่างนี้แล้วก็หาปัจจัยของมันดู เมื่อหาดูเห็นมันแล้วก็ข้ามความสงสัยปรารภความเป็นไปแห่งนามรูปในกาลทั้ง ๓ เสียได้ ผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยพิจารณาเป็นกลาป ละวิปัสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น อันเกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแห่งอุทยัพพยานุปัสนาเสีย กำหนดเห็นปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่าเป็นทาง ละ (การพิจารณา) ข้างเกิดแล้ว ก็ถึงภังคานุปัสนา (ดูแต่ข้างดับ) แล้วก็เบื่อหน่ายหายรัก ในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นแต่ข้างดับหาระหว่างมิได้ หลุดพ้นไป ถึงอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในอรหัตผล ถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณญาณ ๑๙ ประเภท เป็นอัครทักขิไณยของโลกกับทั้งเทวดา

ก็แล การเจริญอานาปานสติสมาธิแห่งโยคาวจรภิกษุนั้น อันจัดเอาคณนา (วิธีนับ) เป็นเบื้องต้น มีปฏิปัสนา (คือปัจจเวกขณะ) เป็นปริโยสาน ก็เป็นอันจบลงแต่เพียงนี้แล นี้เป็นพรรณนาจตุกกะที่ ๑ (จบ) โดยอาการทั้งปวง ส่วนในจตุกะ ๓ นอกนี้ เพราะไม่จัดว่ามีนัยแห่งการเจริญกรรมฐานอีกแผนกหนึ่ง เพราะฉะนั้น

* มหาฎีกาว่า กรัชกาย เหมือนตา จิต เหมือนความพยายามของคน

เนื้อความแห่งจตุกกะ ๓ นั้น บัณฑิตพึงทราบแต่โดยนัยแห่งการพรรณนาอนุบท (บทย่อย ?) เถิด

[พรรณนาจตุกกะที่ ๒]

ข้อว่า **ปีติปฏิสํเวที----**นั้น ความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า 'เราจักทำปีติให้เป็นสิ่งที่ตนรู้ชัด คือทำให้ปรากฏ หายใจออกหายใจเข้า' ในข้อนั้นมีอรรถาธิบายว่า ปีติเป็นสิ่งที่ภิกษุรู้ชัดโดยอาการ ๒ คือ โดยอารมณ์ ๒ โดยอสัมโมหะ ๑ ถามว่า ปีติเป็นสิ่งที่ภิกษุรู้ชัดโดยอารมณ์อย่างไร ? ตอบว่า ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ (เป็นองค์)[๑] เพราะได้ฌาน (๒ นั้น) ปีติก็เป็นอันภิกษุนั้นรู้ชัดได้โดยอารมณ์ เพราะอารมณ์ (ของฌานนั้น) เป็นสิ่งที่เธอรู้ประจักษ์อยู่ในขณะที่เธอเข้า (ฌาน) อยู่[๒] (นั้น)

ถามว่า ปีติเป็นสิ่งที่ภิกษุรู้ชัดโดยสัมโมหะอย่างไร ? ตอบว่า ครั้นเธอเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ (เป็นองค์) ออกแล้วก็พิจารณาปีติอันสัมปยุตตด้วยฌาน (นั้น) โดยความสิ้นไปเสื่อมไป ปีติก็เป็นอันเธอรู้ชัดได้โดยอสัมโมหะ เพราะรู้แจ้งลักษณะ[๓] ในขณะที่เห็นด้วยวิปัสนา-

๑. หมายถึงเข้าปฐมฌานและทุติยฌานโดยลำดับ

๒. มหาฎีกาแสดงอุปมาว่า เหมือนคนเดินหาจับงู เมื่อพบโพรงที่อาศัยของมันแล้วก็เท่ากับได้พบตัวงู แล้วเขาก็จับมันได้จริง เพราะการจับงูด้วยอำนาจมนต์นั้นทำได้ง่าย ๆ ฉันใด เมื่อภิกษุได้รู้อารมณ์ (ฌาน) อันเป็นที่อาศัยของปีติแล้ว ปีตินั้นก็เป็นอันเธอรู้ด้วยโดยแท้ เพราะกรที่จะกำหนดจับปีตินั้นโดยลักษณะของมัน หรือโดยสามัญลักษณะ ทำได้ง่าย ฉันนั้น

๓. มหาฎีกาว่า หมายถึงลักษณะของปีติเอง และสามัญลักษณะ

ปัญญาอยู่ (นั้น) สมด้วยคำทีกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่า "เมื่อภิกษุรู้อยู่ซึ่งความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ด้วยอำนาจความหายใจออกยาง (เป็นอารมณ์).... สติย่อมตั้งมั่น (อยู่ในอารมณ์นั้น) ปีตินั้นก็เป็นสิ่งที่เธอรู้ได้ชัดด้วยสตินั้นด้วยความรู้นั้น เมื่อภิกษุรู้อยู่ซึ่งความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ด้วยอำนาจความหายใจเข้ายาว (เป็นอารมณ์)---- ด้วยอำนาจความหายใจออกสั้น (เป็นอารมณ์)---- ด้วยอำนาจความหายใจเข้าสั้น (เป็นอารมณ์)----ด้วยอำนาจความเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออกหายใจเข้า (เป็นอารมณ์)---- ด้วยอำนาจความเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออกหายใจเข้า (เป็นอารมณ์) สติย่อมตั้งมั่น (อยู่ในอารมณ์นั้น) ปีตินั้นเป็นสิ่งที่เธอรู้ได้ชัดด้วยสตินั้นด้วยความรู้นั้น เมื่อภิกษุนึกหน่วง (ฌาน) อยู่ ปีตินั้นก็เป็นสิ่งที่เธอรู้ชัดได้ เมื่อภิกษุรู้อยู่----เห็นอยู่----ปัจจเวกขณ์อยู่---- อธิษฐานจิตอยู่* ---- ตัดสินใจด้วยศรัทธาอยู่---- ประคองความเพียรอยู่---- ยังสติให้ตั้งมั่นอยู่---- ตั้งจิตให้แน่วแน่อยู่---- รู้ด้วยปัญญาอยู่---- รู้ยิ่งซึ่งอภิญไญยธรรมอยู่---- กำหนดรู้ซึ่งปริญไญยธรรมอยู่---- ละซึ่งปหาตัพพธรรมอยู่---- เจริญภาเวตัพพธรรมอยู่---- ทำให้แจ้งซึ่งสัจฉิกาตัพพธรรมอยู่ ปีตินั้นก็เป็นสิ่งที่เธอรู้ได้ชัด ปีตินั้นเป็นสิ่งที่ภิกษุรู้ชัดด้วย

* คืออธิฐานฌานจิตว่า จักอยู่ในฌานตลอดเวลาเท่านั้นเท่านี้

ประการฉะนี้"[๑]

แม้บทที่เหลือ (คือ **สุขปฏิสํเวที จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที**) ก็พึงทราบโดยความตามนัยนี้เถิด แต่นี่เป็นความแปลกกกันนิดหน่อยในบทเหล่านั้น คือ สุขปฏิสํเวทิตา (ความที่ภิกษุรู้ชัดซึ่งสุข) พึงเข้าใจว่าเนื่องด้วยฌาน ๓ (ที่มีสุขเป็นองค์) จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวทิตา (ความที่ภิกษุรู้ชัดซึ่งจิตตสังขาร) พึงเข้าใจว่า เนื่องด้วยฌานทั้ง ๔ (ซึ่งมีเวทนาเป็นองค์ตลอด) ขันธ์ ๒ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อจิตตสังขาร ก็ในบทสุขปฏิสํเวทีนั้น ท่านแก้ไว้ในปฏิสัมภิทาว่า คำว่า สุข ได้แก่สุข ๒ คือกายิกสุข ๑ เจตสิกสุข ๑ ดังนี้ เพื่อแสดงวิปัสนาภูมิ[๒]

ข้อว่า **ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ** นั้น ความว่า ระงับ คือดบจตตสังขารที่หยาบ ๆ ความดับจิตตสังขารนั้น พึงทราบโดยนัยที่

๑. มหาฎีกาว่าแบ่งเป็น ๔ ตอน ๆ แรก ๔ อาการ และตอสอง ๕ อาการ (แต่อาวชฺชโต-นึกหน่วง ถึง จิตฺตํ อธิฏฺฐหโต - อธิษฐานจิต) แสดงการรู้ปีติโดยอารมณ์ตอนสี่ (แต่อภิญฺเญยฺยํ อภิชานโต - รู้ยิ่ง ซึ่งอภิญไญยธรรม ถึง สจิฉิกาตพฺพํ สจฺฉิกโรโต - ทำให้แจ้งซึ่งสัจฉิกาตัพพธรรม) แสดงการรู้ปีติโดยอสัมโมหะ ส่วนตอนสาม (สทฺธาย อธิมุจฺจโต - ตัดสินใจด้วยสรัทธา ถึง ปญฺญาย ปชานโต - รู้ด้วยปัญญา) แสดงการรู้ปีติทั้งโดยอารมณ์ทั้งโดยอสัมโมหะ เมื่อว่าโดยสังเขป รู้โดยอารมณ์ ก็ด้วยเป็นสมถะ รู้โดยอสัมโมหะ ก็ด้วยเป็นวิปัสนา

ปาฐะตอนสี่ ในวิสุทธิมรรค เรียงไว้ว่า อภิญฺเญยฺยํ ปริญฺเญยฺยํ ปหาตพฺพํ ภาเวตพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ สจฺฉิกโรโต เมื่อแปลจำต้องเติม อภิชานโต ปริชานโต ปชหโต และภาวยโต ตามลำดับ ท่านไม่เรียงไว้ ด้วยเห็นว่านักเรียนอาจเติมได้เองกระมัง แต่ในมหาฎีกาแก้ไว้ ดูเป็นว่าของท่านเรียงไว้เสร็จ เพราะท่านยกมาเป็นบทตั้งเช่นว่า อภิชานโตติ วิปสฺสนาปญฺญาปพฺพงฺคมาย มคฺคปญฺญาย ชานโต-บทว่ารู้ยิ่งคือรู้ด้วยมรรคปัญญาอันมีวิปัสสนาปัญญาไปหน้า

๒. มหาฎีกาว่า สมเถ กายิกสุขาภาวโต เพราะในสมถะ ไม่มีกายิกสุข

กล่าวแล้วใน (ตอนแก้) กายสังขารโดยพิสดาร[๑] อนึ่ง ในบทเหล่านั้น ในบทปีติ ท่านกล่าวเวทนาโดยแง่ปีติ ในบทสุข กล่าวเวทนา โดยรูปของมันเอง ในบทจิตตสังขาร ๒ บท นับว่ากล่าวเวทนาที่ ประกอบกันกับสัญญา เพราะบาลี (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "สัญญาและเวทนาเป็นเจตสิก ธรรม (๒) นั้นเนื่องกับจิต เป็นจิตต-สังขาร" ดังนี้แล[๒]

บัณฑิตพึงทราบว่าจตุกกะนี้ตรัสโดยนัยแห่งเวทนานุปัสนา ด้วย ประการฉะนี้

[จตุกกะที่ ๓]

แม้ **จิตฺตปฏิสํเวทิตา** (ความกำหนดรู้จิต) ในจตุกกะที่ ๓ ก็พึงทราบว่าเนื่องด้วยฌานทั้ง ๔ ข้อ ข้อว่า **อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ** นั้น ความว่า ภิกษุสำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ยังจิตให้บันเทิง ให้ปลื้ม ให้ร่าเริง ให้เบิกบาน หายใจออกหายใจเข้า ความบันเทิงในข้อนั้น ย่อมมีด้วยอาการ ๒ คือด้วยอำนาจสมาธิ ๑ ด้วยอำนาจวิปัสนา ๑ ถามว่า บันเทิงอำนาจสมาธิอย่างไร ? แก้ว่า ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ (เป็นองค์) เธอยังจิตให้บันเทิงให้ปลื้มด้วยปีติ อันเป็นสัม-

๑. หมายความว่า แก้ความนัยเดียวกัน ต่างกันแต่ที่นั่นเป็นกายสังขาร ที่นี่เป็นจิตตสังขารเท่านั้น
๒. อรรถาธิบายว่า ใน ๓ บทนี้ แสดงเวทนาด้วยกันทั้งนั้น ต่างกันตรงที่ว่า บทปีติแสดงสุขเวทนา ในแง่ปีติ หมายความว่า เวทนานี้สัมปยุตกับปีติ ไม่ใช่เวทนาลุ่น ๆ และไม่ใช่ปีติอิสระ ส่วนใน บทสุขนั่นแหละแสดงเวทนาตรงตัว แต่ในบทจิตตสังขารแสดงเวทนาที่สัมปยุตกับสัญญา

ปยุตธรรม ในขณะที่เข้าฌานอยู่นั้น (อย่างนี้เรียกว่า บันเทิงด้วยอำนาจสมาธิ) ถามว่า บันเทิงด้วยอำนาจวิปัสนาอย่างไร ? แก้ว่า ภิกษุ ครั้นเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ (เป็นองค์) ออกแล้วพิจารณาปีติอันสัมปยุตกับฌาน โดยความสิ้นไปเสื่อมไป เธอทำปีติอันสัมปยุตกับฌานให้เป็นอารมณ์ ยังจิตให้บันเทิง ให้ปลื้มอยู่ในขณะที่เห็นด้วยวิปัสนาอยู่ (นั้น) อย่างนี้

ผู้ปฏิบัติดังนี้เรียกว่า "สำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ยังจิตใช้บันเทิงยิ่ง หายใจออกหายใจเข้า"

ข้อว่า **สมาทหํ จิตฺตํ** นั้น ความว่า ดำรงจิตให้เสมอ คือตั้งจิตให้เสมอ* ในอารมณ์ ด้วยอำนาจฌาน มีปฐมฌานเป็นอาทิ หรืออนึ่ง เมื่อภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้วพิจารณาจิตอันสัมปยุตกับฌานโดยความสิ้นไปเสื่อมไปอยู่ ขณิกจิตเตกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตอันตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง) เกิดขึ้นเพราะความรู้แจ้ง (ไตร) ลักษณะในขณะแห่งวิปัสนา ภิกษุดำรงจิตให้เสมอ คือตั้งจิตให้เสมอในอารมณ์แม้ด้วยอำนาจขณิกจิตเตกัคคตาอันเกิดขึ้นอย่างนั้นก็ดี เรียกว่า "สำเหนียกว่า 'เราจักตั้งจิตมั่นหายใจออกหายใจเข้า"

ข้อว่า **วิโมจยํ จิตฺตํ** นั้น ความว่า ภิกษุเปลื้องปลดจิตจากนีวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน เปลื้องปลดจิตจากวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน เปลื้องปลดจิตจากปีติด้วยตติยฌาน เปลื้องปลดจิตจากสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน หรืออนึ่ง ภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้วพิจารณาจิตที่

* หมายความว่า ตั้งแน่วเป็นอัปปนา ไม่หดหู่ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ยุบไม่ฟู

สัมปยุตกับฌานโดยความสิ้นไปเสื่อมไป ในขณะแห่งวิปัสสนา (นั้น) เธอเปลื้องปลดจิตจากนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสนา เปลื้องปลดจิตจากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสนา---- จากอัตตสัญญญด้วยอนัตตานุปัสนา---- จากนันทิด้วยนิพพิทานุปัสนา---- จากราคะด้วยวิราคานุปัสนา---- จากสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสนา---- จากอาทาน (ความยึดถือ) ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสนา หายใจออกและหายใจเข้า เพราะเหตุนั้นจึงเรียกว่า "สำเหนียกว่า เราจักเปลื้องจิต หายใจออกหายใจเข้า"

พึงทราบว่า จตุกกะนี้ ตรัสโดยเป็นจิตตานุปัสนา ด้วยประการฉะนั้น

[จตุกกะที่ ๔]

[อนิจฺจานุปสฺสี]

ส่วนในจตุกกะที่ ๔ มีพรรณนาว่า ในข้อ **อนิจฺจานุปสฺสี** นั้น บัณฑิตพึงทราบ **อนิจฺจํ** (สิ่งที่ไม่เที่ยง) พึงทราบอนิจจตา (ความไม่เที่ยง) พึงทราบอนิจจานุปัสนา (การพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง) พึงทราบอนิจจานุปัสสี (ผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง) ก่อน

ใน ๔ บทนั้น บทว่า อนิจฺจํ (สิ่งที่ไม่เที่ยง) ได้แก่ปัญจขันธ์ เพราะอะไร เพราะความที่ปัญจขันธ์เหล่านั้นมีความเกิดขึ้นเสื่อมไปและเป็นอื่นไป บทว่า อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ก็ได้แก่ความเกิดขึ้นเสื่อมไปและเป็นอื่นไป หรือความที่มีแล้วก็ไม่มี แห่งปัญจขันธ์เหล่านั้นแหละ อรรถาธิบายว่า อนิจจตา ก็คือความที่ปัญจขันธ์

ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ไม่ตั้งอยู่ตามอาการ (ที่เกิดมา) นั้น สลายไป โดยขณภังคะ (คือดับไปทุกขณะ) ทีเดียว บทว่า อนิจจานุปัสนา คือการพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง ในขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นอาทิ ด้วยอำนาจแห่งอนิจจตา (ที่กล่าวมา) นั้น บทว่า อนิจจานุปัสสี ก็ได้แก่พระโยคาวจรผู้ประกอบด้วยการพิจารณาเห็นนั้น เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นหายใจออกและหายใจเข้าอยู่ พึงทราบว่า ชื่อว่า สำเหนียกว่า 'เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออกหายใจเข้า' ในที่นี้

[วิราคานุปสฺสี นิโรธานุปสฺสี]

ส่วนในบทว่า วิราคานุปสฺสี นี้ วิราคะ (ความคลายไป) มี ๒ คือ ขยวิราคะ (ความคลายโดยสิ้นไป) ๑ อัจจันตวิราคะ (ความคลายสุดยอด) ๑ ในวิราคะ ๒ อย่างนั้น ความสลายไปทุกขณะแห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อขยวิราคะ พระนิพพาน ชื่ออัจจันตวิราคะ วิปัสนาและมรรคอันเป็นไปโดยอนุปัสนา ๒ อย่างนั้น* ชื่อว่าวิราคานุปัสสนา พระโยคาวจรเป็นผู้ประกอบด้วยอนุปัสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจออก และหายใจเข้าอยู่ พึงทราบว่า ชื่อว่า สำเหนียกว่า 'เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความคลายไป หายใจออกหายใจเข้า'

นัยแม้ในบทว่า **นิโรธานุปสฺสี** ก็ดุจนัยนี้

* มหาฎีกาและให้ประกอบความว่า ขยวิราคานุปัสา สำหรับวิปัสนา อัจจันตวิราคานุปัสนา สำหรับมรรค

[ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี]

แม้ในบทว่า **ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี** นี้ ปฏินิสสัคคะก็มี ๒ คือ ปริจจาคปฏินิสสัคคะ (ปฏินิสสัคคะ คือสละเสีย) ๑ ปักขันทนปฏินิสสัคคะ (ปฏินัสสัคคะ คือแล่นเข้าไป) ๑ อนุปัสนา คือปฏินิสสัคคะ ชื่อปฏินิคสัคคานุปัสนา คำนี้เป็นชื่อแห่งวิปัสนาและมรรค แท้จริง วิปัสาย่อมสละเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งขันธ์ (คือวิบาก) และอภิสังขาร (คือกรรม) ด้วยอำนาจตทังคปหาน และย่อมและเข้าไปในพระนิพพานอันตรงกันข้ามกับกิเลสนั้น โดยความที่น้อมโน้มไปทางนั้น เพราะเห็นโทษในสังขตธรรม เพราะเหตุนั้น จึงเรียก (ปฏินิสสัคคะ มี ๒ คือ) ปฏินิสสัคคะคือสละเสีย ๑ ปฏินิสสัคคะคือแล่นเข้าไป ๑ ส่วนมรรคก็สละเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งธันธ์และอภิสังขารด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน และแล่นเข้าไปในพระนิพพาน โดยทำ (พระนิพพาน) ให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า (ปฏินิสสัคคะมี ๒ คือ) ปฏินิสสัคคะคือสละเสีย ๑ ปฏินิสสัคคะคือแล่นเข้าไป ๑ ดังนี้ ก็วิปัสนาญาณและมรรคญาณทั้ง ๒ (นี้) เรียกว่าอนุปัสนา เพราะเห็น (พระนิพพาน) ภายหลังญาณก่อน ๆ* พระโยคาวจรภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจออกและหายใจเข้าอยู่ พึงทราบว่า ชื่อว่าสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้พิจารณา

* มหาฎีกาสนับสนุนว่า จริง แม้มรรคญาณก็เห็นพระนิพพานภายหลังโคตรภูญาณ นี่คือท่านให้แปล อนุ ว่า 'ภายหลัง' ท่านอธิบายแบบนี้ทำให้กระเทือนอนุปัสนาที่อื่น ๆ แล้วก็มีปัญหาว่าปฏินิสสัคคานุปัสสีเล่าจะแปลอย่างไร

เห็นความสละทิ้งหายใจออกหายใจเข้า

จตุกกะที่ ๔ นี้ ตรัสโดยเป็นวิปัสนาล้วน ส่วน ๓ จตุกกะก่อน ตรัสโดยเป็นสมถะและวิปัสนา (เจือกัน)

การเจริญอานาปานสติมีวัตถุ (ลูกข้อ) ๑๖ โดยจัดเป็นจตุกกะ (หมวดละ ๔) ๔ หมวด บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่พรรณนามาฉะนี้ และอานาปานสตินี้ (ที่ภิกษุเจริญแล้ว) ตามวัตถุ ๑๖ อย่างนี้ ย่อม มีผลใหญ่มีอานิสงส์มาก

[อานิสงส์อานาปานสติ]

ในอานิสงส์แห่งอานาปานสตินั้น มีพรรณนาว่า ความที่อานา- ปานสตินั้นมีนิสงส์มาก บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นธรรมที่พระผู้มี พระภาคเจ้าทรงสรรเสริญ มีความเป็นธรรมละเมียดเป็นต้น ตาม พระพุทธพจน์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้แล บุคคล ทำให้มีทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมละเมียดแท้ด้วยประณีตแท้ด้วย"* ดังนี้เป็นต้นบ้าง โดยความเป็นธรรมสามารถในอันตัดเสียซึ่งวิตก (มีกามวิตกเป็นต้น) บ้าง จริงอยู่ อานาปานสติสมาธินี้ เพราะเป็น ธรรมละเมียด ประณีต และเป็นธรรมเครื่องพักอยู่อันละมุนละไมและ เป็นสุข จึงตัดความพล่านไปมาแห่งจิตด้วยอำนาจวิตกทั้งหลายอัน เป็นตัวทำอันตรายแก่สมาธิเสียได้ แล้วทำจิตให้มุ่งหน้าต่ออารมณ์คือ ลมหายใจออกหายใจเข้าเท่านั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง

* สํ. มหาวาร. ๑๙/๔๐๗

ตรัสไว้ว่า "อานาปานสติ ภิกษุพึงบำเพ็ญเพื่อตัดเสียซึ่งวิตก"[๑] ดังนี้

อนึ่ง ความที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก บัณฑิตพึงทราบโดยความเป็นมูลแห่งการทำวิชชาและวิมุติให้บริบูรณ์ก็ได้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชชาและวิมุติให้บริบูรณ์"[๒] ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ความที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก พึงทราบโดยทำความรู้ลมอัสสาสะปัสสาสะที่เป็นจริมกะ (คือครั้งสุดท้าย) ก็ได้ สมคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ในราหุโลวาทสูตร) ว่า "ดูกรราหุล เมื่ออานาปานสติ อันภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล แม้ลมอัสสาสะปัสสาสะอันเป็นจริมกะดับก็รู้ หาดับไม่รู้ไม่"[๓] ดังนี้

ในลมเหล่านั้น ว่าโดยความดับ มีจริมกะ ๓ คือ ภวจริมกะ (สุดด้วยอำนาจภาพ) ฌานจริมกะ (สุดด้วยอำนาจฌาน) จุติจริมกะ (สุดโดยจุติ) ว่าข้างภพ ลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งหลายย่อมเป็นไปในกามภพ หาเป็นไปในรูปภพและอรูปภพไม่ เพราะฉะนั้น ลมเหล่านั้น จึงชื่อภวจริมกะ (สุดด้วยอำนาจภพ) ว่าข้างฌาน ลม

๑. องฺ. นวก. ๒๓/๓๗๑ ๒. ม. อ. ๑๔/๑๙๓ ๓. ม. ม ๑๓/๑๔๒

อัสสาสะปัสสาสะ ย่อมเป็นไปในฌาน ๓ ข้างต้น หาเป็นไปในฌานที่ ๔ ไม่ เพราะฉะนั้น ลมเหล่านั้นจึงชื่อฌานจริมกะ (สุดด้วยอำนาจฌาน) ส่วนลมอัสสาสะปัสสาสะเหล่าใดเกิดขึ้นพร้อมกับจิตขณะที่ ๑๖ เบื้องหน้าแต่จุติจิต[๑] แล้วดับพร้อมกับจุติจิต ลมเหล่านี้ ชื่อ จุติจริมกะ (สุดโดยจุติ) ลมจุติจริมกะนี้ (แล) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาว่าเป็นลมครั้งสุดท้าย ในพระสูตรนี้

ได้ยินว่า เพราะความที่ลมหายใจออกหายใจเข้า อันภิกษุกำหนดเป็นอารมณ์ด้วยดีแล้ว แม้ความเกิดขึ้นแห่งลมเหล่านั้น ก็ปรากฏแก่ภิกษุผู้ประกอบกรรมฐานนี้ เมื่อเธอนึกหน่วงถึงความเกิด (ของมัน) ในขณะที่จิตดวงที่ ๑๖ เกิดเบื้องหน้าแต่จุติจิต แม้ความตั้งอยู่แห่งลมเหล่านั้น ก็ปรากฏ เมื่อเธอนึกหน่วงถึงความตั้งอยู่ (ของมัน) (ของมัน)

แท้จริง ภิกษุผู้เจริญกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง นอกจากกรรมฐานนี้แล้ว ได้บรรลุพระอรหัต ย่อมกำหนดระยะกาลแห่งอายุได้บ้างไม่ได้บ้าง แต่ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ นี้แล้วได้บรรลุพระอรหัต ย่อมกำหนดระยะกาลแห่งอายุได้ทั้งนั้น

ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติได้บรรลุพระอรหัตนั้น ย่อมรู้ว่า 'บัดนี้

๑. ท่านว่า อายุของรูปธรรมนั้น เท่ากับ ๑๖ ขณะจิต เพราะฉะนั้น จึงว่าอัสสาสะปัสสาสะ (ซึ่งเป็นรูปธรรม) เกิดพร้อมกับจิตขณะที่ ๑๖ หลังจุติจิตไป แต่ถ้านับจุติด้วยก็เป็น ๑๗ (?)

อายุสังขารของเราเป็นไปได้เพียงนี้ ไม่เคยนี้ไป' ดังนี้แล้วทำกิจทั้งปวงมีการชำระร่างกายและการนุ่งห่มเป็นต้น ตามธรรมดาของตนนั่นแหละ (เรียบร้อย) แล้วก็หลับตา (ดับไป) ดังพระติสสเถระวัดโกฏิบรรพตวิหาร ดังพระมหาติสสเถระ วัดมหากรัญชนิยวิหาร ดังพระปิณฑปาติกติสสเถระในเทวปุตรัฐ และดังพระเถระสองพี่น้องวัดจิตตลบรรพวิหาร ฉะนั้น

(ต่อไป) นี้เป็นคำแสดงเรื่อง ๆ หนึ่ง ในเรื่องแห่งพระเถระทั้งหลายนั้น

มีเรื่องเล่าว่า ท่านองค์หนึ่ง แห่งพระเถระสองพี่น้อง (นั้น) ลงปาฏิโมกข์ในวันอุโบสถปุณณมีแล้ว มีหมู่ภิกษุแวดล้อมไปสู่ที่อยู่ของตน (ไป) ยืน ณ ที่จงกรม แลดู (ท้องฟ้าและพื้นดินอันสว่างด้วย) แสงจันทร์ ใคร่ครวญดูอายุสังขารของตนแล้ว กล่าวกะหมู่ภิกษุว่า "ท่านทั้งหลายเคยเห็นภิกษุผู้ปรินิพพานด้วยอาการอย่างไรบ้าง" ในภิกษุเหล่านั้น บ้างก็ว่าเคยเห็นนั่งที่อาสานะนั่งเองปรินิพพาน บ้างก็ว่าเคยเห็นนั่นคู้บัลลังก์ในอากาศปรินิพพาน พระเถระจึงว่า "บัดนี้เราจักแสดงภิกษุผู้กำลังจงกรมนั่นเองปรินิพพานให้ท่านทั้งหลาย (ดู)" ว่าแล้วก็ทำรอยขีดไว้ในที่จกรม บอกว่า "เราเดินไปจากปลายที่จลกรมนี้ ถึงปลายที่จงกรมอีกข้างหนึ่งแล้วกลับมา พอถึงรอยนี้จักปรินิพพาน" ดังนี้แล้ว ลงสู่ที่จงกรมไปถึงปลายข้างนอกแล้วกลับมาในขณะเท้าข้างหนึ่งเหยียบรอย (ที่ขีดไว้) ก็ปรินิพพานพอดี*

* ท่านน่าจะเล่าตออีกสักนิดว่า ปรินิพพานแล้ว ก็คงยืนอยู่ท่านั้น หรือว่าล้มลงท่าไร

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงเป็นผู้ไม่ประมาท ประกอบ อานาปานสติ อันมีอานิสงส์เป็นอเนกดังกล่าวมาฉะนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี่เป็นกถามุขโดยพิสดาร

ในอานาปานสติ

[อุปสมานุสติ]

ส่วนว่าโยคาจรภิกษุผู้ใคร่จะเจริญอุปสมานุสติ ซึ่งท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอานาปานสติ ก็พึงไปในที่ลับคน เร้นอยู่แล้วระลึกถึงคุณทั้งหลายแห่งพระนิพพาน ที่นับว่าเป็นที่ระงับแห่งทุกข์ทั้งมวล โดยนัยพระบาลีอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเป็นสังขตะก็ดี อสังขตะก็ดี มีประมาณเพียงใด วิราคธรรม เรากล่าวว่าเป็นเลิศแห่งธรรมเหล่านั้น วิราคธรรมนี้คืออะไร ? วิราคธรรมนี้คือ ธรรมเป็นที่สร่างเมา เป็นที่กำจัดความกระหาย เป็นที่ถอนอาลัยเป็นที่ตัดวัฏฏะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สำรอก (ตัณหา) เป็นที่ดับ (ตัณหา) คือนิพพาน (แดนออกไปแห่งเครื่องร้อยรัด คือตัณหา)"* ดังนี้

[แก้อรรถบาลี]

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า 'มีประมาณเพียงใด' คือ มีประมาณเท่าใด คำว่า 'ธรรมทั้งหลาย' หมายเอาสภาวธรรม คำว่า 'เป็นสังขตะก็ดี อสังขตะก็ดี' นั้น คือ อันปัจจัยทั้งหลายประชุมทำขึ้นก็ดีอันปัจจัยทั้งหลายมิได้ประชุมทำขึ้นก็ดี คำว่า 'วิราคธรรม เรากล่าวว่าเป็นเลิศแห่งธรรมเหล่านั้น' คือว่า วิราคธรรม เรากล่าวว่าเลิศ คือประเสริฐสูงสุด แห่งสังขตธรรม และอสังขตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

* องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๔๔. คำแปลบาลีนี้ แปลตายนัยวิสุทธิมรรค ที่ท่านแก้วไว้ต่อไปนี้

ใช่ว่าเพียงแต่ความไม่มีระคะเท่านั้น ชื่อว่า วิราคธรรมในบาลีนั้น ก็หาไม่ ที่แท้ อสังขตธรรม ที่ได้นามต่าง ๆ มีนามว่า มทนิมฺมทโน เป็นอาทิ ตามบาลีว่า **ยทิทํ มทนิมฺมทโน ฯ เป ฯ นิพฺพานํ** นั้น ก็พึงได้ชื่อว่า วิราคธรรมด้วย แท้จริงวิราคธรรมนั้น ท่านเรียกว่า **มทนิมฺมทนะ** เพราะความเมาทั้งหลายทั้งปวงมีความเมาด้วยอำนาจมานะ และความเมาในความเป็นผู้ชาย เป็นต้น มาถึงวิราคธรรมนั้นเข้า ก็สร่าง คือ หายเมาไป และเรียกว่า **ปิปาสวินยะ** เพราะความกระหายในกามทั้งหลายทั้งปวง มาถึงวิราคธรรมนั้นเข้า ก็ถึงซึ่งความปราศไป คือตกไป อนึ่ง เรียกว่า **อาลยสมุคฺฆาคะ** เพราะอาลัยคือปัญจกามคุณ มาถึงวิราคธรรมนั้นเข้า ก็ถึงซึ่งความถอนขึ้นหมด และเรียกว่า **วฏฺฏูจฺเฉทะ** เพราะวัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ มาถึงวิราคธรรมนั้นเข้าก็ขาด อนึ่ง เรียกว่า **ตณฺหกฺขยะ วิราคะ นิโรธะ** เพราะตัณหามาถึงวิราคธรรมนั้นเข้า ย่อมถึงซึ่งความสิ้นไป สำรอกไป และดับไปโดยประการทั้งปวง อนึ่งเล่า เรียกว่า **นิพฺพานะ** เพราะวิราคธรรมนั้นออกไปคือสลัดตัดไปจากตัณหาอันได้โวหารว่า 'วานะ' เพราะร้อยไว้ผูกไว้เย็บไว้ซึ่งกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ เพื่อความเป็นสืบ ๆ ไปและ อุปสมะ กล่าวคือพระนิพพาน พระโยคาวจรพึงระลึกถึงโดยอำนาจคุณทั้งหลาย มีความเป็นที่สร่างเมาเป็นต้นเหล่านั้น ดังกล่าวมาฉะนี้ หรือหนึ่ง แม้คุณแห่งอุปสมะอื่นใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสูตรต่าง ๆ เช่นสูตรว่า "ดูกรภิกษุ

ทั้งหลาย เราจักแสดงอสังขตธรรม (ธรรมอันปัจจัยมิได้ประชุมทำขึ้น) แก่ท่านทั้งหลายด้วย เราจักแสดงสัจธรรม (ธรรมอันจริงแท้) ด้วย... ปารธรรม (ธรรมอันเป็นฝั่งนอก) ด้วย... สุทุทฺทสธรรม (ธรรมอันเห็นยากนัก) ด้วย... อัชชรธรรม (ธรรมอันไม่มีชรา) ด้วย... ธุวธรรม (ธรรมอันยั่งยืน) ด้วย... นิปฺปปัญจธรรม (ธรรมอันไม่มีสิ่งที่ทำให้เนิ่นช้า) ด้วย... อมตธรรม (ธรรมอันไม่ตาย) ด้วย... สิวธรรม (ธรรมอันปลอดโปร่ง) ด้วย...เขมธรรม)ธรรมอันพ้นภัย) ด้วย... อัพภูตธรรม (ธรรมอันอัศจรรย์) ด้วย... อนีติกธรรม (ธรรมอันไม่มีเสนียด) ด้วย... อัพยาปัชฌธรรม (ธรรมอันไม่มีความเบียดเบียน) ด้วย... วิสุทธิธรรม (ธรรมคือความหมดจด) ด้วย... ทีปธรรม (ธรรมดุจเกาะ) ด้วย... ตามธรรม (ธรรมอันเป็นเครื่องต้านทุกข์) ด้วย... เลณธรรม (ธรรมเป็นที่ลี้ทุกข์) ด้วยแก่ท่านทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น พระโยคาวจรพึงระลึกถึงโดยอำนาจคุณเหล่านั้นก็ได้เหมือนกัน

[อานิสงส์อุปสมานุสติ]

เมื่อเธอระลึกถึงอุปสมะ โดยอำนาจคุณมีความเป็นที่สร่างเมาเป็นต้น อย่างนี้อยู่ ในสมัยนั้น จิต (ของเธอ) ไม่ถูกราคะกลุ้มรุม... ไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม... ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุมเลย ในสมัยนั้น จิตของเธอเป็นจิตดำเนินตรงมุ่งต่ออุปสมะแท้แล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยที่กล่าวแล้วในอนุสติ

ก่อน ๆ มีพุทธานุสติเป็นต้น แต่เพราะความที่อุปสมคุณทั้งหลายเป็นคุณอันลึก หรือว่าเพราะความที่จิตน้อมไปในการระลึกคุณมีประการต่าง ๆ กัน ฌานนี้จึงเป็นฌานไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจารเท่านั้น ฌานนี้นั้น ก็ได้เชื่อว่า อุปสมานุสติ นั่นเอง เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความระลึกถึงคุณแห่งอุปสมะ และแม้อุปสมานุสตินี้ ก็ย่อมสำเร็จแก่พระอริยสาวกเท่านั้น เช่นดังฉอนุสติ (ที่กล่าวแล้ว) ถึงเช่นนั้น แม้ปุถุชนผู้หนักในอุปสมะ ก็ควรใส่ใจด้วย เพราะแม้ด้วยอำนาจการฟัง จิตก็เลื่อมใสในอุปสมะได้

ก็แลภิกษุผู้ประกอบอุปสมานุสตินั้น ย่อมหลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข เป็นผู้มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ ถึงพร้อมด้วยหิริโอตตัปปะ น่าเลื่อมใส มีอัชฌาสัยประณีต เป็นที่เคารพและยกย่องแห่งสพรหมจารีทั้งหลาย อนึ่งเมื่อยังไม่บรรลุคุณที่สูงขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล บัณฑิตผู้เห็นแจ้งพึงเป็นผู้ไม่
ประมาท เจริญความระลึกในอริยอุสมะ อันมี
อานิสงส์เป็นอเนก โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้เทอญ

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดาร

ในอุปสมานุสติ

บริเฉทที่ ๘

ชื่ออนุสสติกัมมฐานนิเทส

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา

ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน

ดั่งนี้

พรหมวิหารนิเทส

เมตตาพรหมวิหาร

ก็แลในพรหมวิหาร ๔ นี้ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่ท่านยกขึ้นแสดงในลำดับอนุสติกัมมฐาน พระอาทิกัมมิกโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญเมตตาพรมหมวิหารเป็นอันดับแรก พึงเป็นผู้ตัดปลิโพธถือเอากรรมฐานแล้ว ทำภัตกิจ บรรเทาความเมาอาหารแล้ว นั่งให้สบลาย (ตามแบบนั่งกรรมฐาน) ณ อาสนะที่จัดไว้อย่างดีในที่สงัด ชั้นแรก พึงพิจารณาให้เห็นโทษในโทสะ และอานิสงส์ในขันติก่อน

ถามว่า เพราะเหตุอะไร ?

ตอบว่า เพราะโทสะจะพึงลงได้ และขันติจะพึงบรรลุได้ ก็ด้วยภาวนานี้ และใคร ๆ จะอาจละโทษที่ตนไม่เห็นสักหน่อย หรือได้อานิสงส์ที่ตนไม่ทราบสักนิดหาดได้ไม่ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงเห็นโทษในโทสะ ตามแนวพระสูตทั้งหลาย เช่นสูตรว่า "ดูกรอาวุโส บุคคลผู้เกิดโทสะแล้ว อันโทสะครอบงำ มีจิตอันโทสะยึดไว้รอบแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้างไ ดังนี้เป็นอาทิ พึงทราบอานิสงส์ในขันติตามแนวพระบาลีทั้งหลายเช่น บาลีว่า

ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา[*]

ขันติ คือความอดกลั้นเป็นบรมตบะ พระพุทธทั้งหลาย กล่าว

[*] ที. มหา. ๑๐/๕๗

นิพพานเป็นบรมธรรม

ขนฺติพลํ พลานีกํ ตนหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ[๒]

เรากล่าวบุคคลนั้น ผู้มีขันติเป็นกำลัง มีกำลังคือขันติเป็นกอบทัพ ว่าเป็นพราหมณ์

ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชติ

ประโยชน์ยิ่งกว่าขันติหามีไม่

ดังนี้เป็นต้นเถิด

ครั้นแล้วพึงเริ่มเมตตาภาวนา เพื่อยังจิตให้สงัดจากโทสะอันมีโทษที่ตนเห็นแล้ว และเพื่อผูกจิตไว้ในขันติ อันมีอานิสงส์ที่ตนทราบแล้วอย่างนี้ (ต่อไป)

[บุคคลที่เป็นโทษแก่ภาวนา ๖]

ก็แล เมื่อจะเริ่ม เบื้องต้นทีเดียว ควรทราบปุคคลโทส (บุคคลที่เป็นโทษแก่ภาวนา) ว่า ในบุคคลเหล่านี้ไม่ควรเจริญเมตตาไปเป็นปฐม ในบุคคลเหล่านี้ไม่ควรเจริญเมตตาไปเลยทีเดียว แท้จริงเมตตานี้ไม่ควรเจริญเป็นปฐม ในบุคคล ๔ นี้ คือในบุคคลที่เกลียดกัน ในบุคคลที่เป็นสหายรักกันมาก ในบุคคลที่เป็นกลาง ๆ กัน ในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน (ส่วน) ในบุคคลที่มีเพศเป็นข้าศึกกัน ไม่ควรเจริญโดยเจาะจง ในบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว ไม่ควรเจริญทีเดียว

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงไม่ควรเจริญไปในบุคคล ๔ ประเภท มีบุคคลที่เกลียดกันเป็นต้นเป็นปฐม ?

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๖๙ ๒. สํ. สํ. ๑๕/๓๒๕

เฉลยว่า เพราะว่าพระโยคาวจร เมื่อ (นึก) ตั้งคนที่เกลียดกันไว้ในฐานะแห่งคนรัก ย่อมลำบาก (ใจ) เมื่อ (นึก) ตั้งสหายที่รักกันมาไว้ในฐานะแห่งคนกลาง ๆ กัน ก็ลำบาก ด้วยเมื่อทุกข์แม้เล็กน้อยเกิดขึ้นแก่เขา เธอจะถึงกับร้องไห้ออกมาก็เป็นได้ เมื่อ (นึก) ตั้งคนกลาง ๆ กันไว้ในฐานะแห่งครูและในฐานะแห่งคนรัก ก็ลำบาก เมื่อระลึกถึงคนที่เป็นศัตรูกัน ความโกรธย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น[๑] จึงไม่ควรเจริญไปในบุคคล ๔ ประเภท มีคนเกลียดกันเป็นต้น เป็นปฐม

ส่วนในบุคคลที่มีเพศเป็นข้าศึกกัน เมื่อเจริญโดยเจาจงถึงผู้มีเพศเป็นข้าศึกกันนั้นเข้า ความกำหนัดย่อมเกิดขึ้น ดังมีเรื่องเล่าว่า บุตรขุนนางผู้ใดผู้หนึ่ง (จะเจริญเมตตา) ถามพระเถระชีต้นว่า "ท่านเจ้าข้า เมตตาควรเจริญในบุคคลไร" พระเถระบอก (โดยไม่มีเงื่อนไข) ว่า "ในบุคคลที่รัก" ก็ภริยาของตนย่อมเป็นที่รักของเขา เขาจึงเจริญเมตตาแก่หล่อน ก็ (ต้อง) ทำการรบกับฝาคืนยังรุ่ง[๒] เพราะฉะนั้น ในคนที่มีเพศเป็นข้าศึกกัน จึงไม่ควรเจริญโดยเจาะจง

ส่วนในคนที่ทำกาลกิริยาแล้ว เจริญไปก็ไม่ถึงอัปปนา ไม่ถึงอุปจารได้เลย มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุหนุ่มรูปใดรูปหนึ่งทำเมตตาภาวนา

๑. ปาฐะในวิสุทธิมรรค พิมพ์ครั้งที่ ๓ (๒๕๐๓) เป็น ตสฺมึ ผิด ที่ถูกเป็น ตสฺมา

๒. รบกับฝา (ภิตฺติยุทฺธ) มหาฎีกาช่วยอธิบายว่า บุตรขุนนางผู้นั้นอธิษฐานศีลแล้วเขานั่งบนเตียงนอนในห้อง ปิดประตูเจริญเมตตาถึงภรรยา ถูกราคะซึ่งมาในหน้าเมตตาทำให้มืดไป ใคร่จะไปหาภรรยา แต่คลำหาประตูไม่เจอ จึงรบกับฝา คือทุบฝาด้วยอยากจะออกไป

ส่วนคำว่า 'คืนยังรุ่ง' (สพฺพรตฺตึ) ซึ่งฟังดูอย่างไรอยู่นั้น ท่านเลยไปเสีย ไม่พูดถึง

ถึงอาจารย์ เมตตาของเราหาดำเนินไปไม่ เธอจึงไปหาพระมหาเถระ (รูปหนึ่ง) เรียนว่า "ท่านผู้เจริญ การเข้าเมตตาฌานของข้าพเจ้าคล่องแคล่วทีเดียว แต่ (เวลานี้) ข้าพเจ้าไม่อาจเข้าเมตตาฌานนั้นได้ เหตุอะไรเล่าหนอ ?" พระเถระแนะว่า "เธอจงหานิมิตดูเถิด* อาวุโส" ภิกษุนั้นหา (นิมิต) ดูไปจึงรู้ความที่อาจารย์ถึงมรณภาพแล้ว ก็ทำเมตตาถึงผู้อื่นต่อไป จึงยังสมาบัติให้แน่วแน่ได้ เพราะเหตุนั้น ไม่ควรเจริญไปในคนที่ทำกาลกิริยาแล้วเลยทีเดียว

[ให้เจริญเมตตาในตนเองก่อน]

แต่ว่าก่อนอื่นหมด ควรเจริญในตนเองบ่อย ๆ อย่างนี้ว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข ไม่มีทุกข์เถิด' หรือว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนไปเถิด' ดังนี้ก็ได้

หากมีความแคลงใจว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น คำใดที่ตรัสไว้ในวิภังค์ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุมีใจไปกับเมตตาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร เปรียบเหมือนบุคคลเห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รักที่เจริญใจแล้ว พึงแสดงความรักออกไปฉันใด ภิกษุย่อมแผ่เมตตา

* นิมิต มหาฎีกาแก้ว่า อารมณ์ ไม่เข้าใจของท่าน น่าจะหมายถึงภาพที่ปรากฏแก่ใจของผู้เพ่งตรวจดู (อย่างที่เรียกกันว่า 'นั่งทางใน') เมื่อเห็นภาพคนตาย จึงได้รู้ว่าอาจารย์ถึงมรณภาพ (?)

ไปถึงสัตว์ทั้งปวงฉันนั้นนั่นแล"[๑] ดังนี้ก็ดี คำใดที่กล่าวไว้ในปฏิ-
สัมภิทาว่า "เมตตาเจโตวิมุติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจง ด้วยอาการ ๕ คือ
อะไรบ้าง ? คือ (ด้วยอาการปรารถนา) ว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จง
เป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหาร
ตนไปเถิด ปาณะทั้งหลายทั้งปวง... ภูตทั้งหลายทั้งปวง ... บุคคล
ทั้งหลายทั้งปวง... ผู้เนื่องอยู่ในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มี
เวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนไป
เถิด" ดังนี้เป็นอาทิก็ดี คำใดที่ตรัสไว้ในเมตตาสูตรว่า "สัตว์
ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขความเกษม เป็นผู้มีตนถึงแล้ว
ซึ่งความสำราญ" ดังนี้เป็นอาทิก็ดี คำในวิภังค์เป็นต้นนั้นก็ผิด (นะซิ)
เพราะในคำนั้น มิได้ตรัสการเจริญ (เมตตา) ในตนไว้" ดังนี้ไซร้
พึงเฉลยว่า "คำในวิภังค์เป็นต้นนั้นไม่ผิดดอก เพราะอะไร เพราะ
คำนั้นตรัสโดยเป็นภาวนาถึงอัปปนา (ส่วน) คำแผ่เมตตาในตน
มีคำว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข' เป็นต้นนี้ ข้าพเจ้ากล่าวโดย
ความ (ทำตน) เป็นพยาน จริงอยู่ แม้หากบุคคลจะเจริญเมตตาใน
ตนโดยนัยว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข' เป็นต้นนี้ ข้าพเจ้ากล่าวโดย
ความ (ทำตน) เป็นพยาน จริงอยู่ แม้หากบุคคลจะเจริญเมตตาใน
ตนโดยนัยว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข' ดังนี้เป็นต้น ไป ๑๐๐ ปี
หรือ ๑,๐๐๐ ปี อัปปนาก็ไม่เกิดขึ้นแก่เขาได้เลย แต่ว่าเมื่อเจริญ
(เมตตาในตน) ว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข' ดังนี้เป็นต้นไป
ความเป็นผู้ปรารถนาประโยชน์สุขในสัตว์อื่น ๆ ย่อมเกิดขึ้น (โดย)
ทำตนให้เป็นพยานว่า "เราเป็นผู้รักสุขเกลียดทุกข์ และอยากเป็นอยู่

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๐ ๒. ขุ. ปุ. ๓๑/๔๘๓

ไม่อยากตายฉันใด แม้สัตว์อื่น ๆ ก็ฉันนั้น" อนึ่ง แม้พระผู้มีพระ-ภาคเจ้าที่ตรัสว่า

"บุคคลตามค้นไปด้วยใจตลอดทุกทิศ ก็มิได้
พบผู้เป็นที่รักยิ่งกว่าตนที่ไหนเลยฉันใด ตน
ของคนอื่น ๆ ก็ย่อมเป็นที่รัก (ของเขา) มาก
ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียด
เบียนผู้อื่น"

ดังนี้ ก็ทรงแสดงนัยอันนี้นั่นเอง เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงควรแผ่เมตตาให้ตนเป็นปฐม เพื่อเป็นพยาน แล้วในลำดับนั้นเพื่อยังเมตตาภาวนาให้เป็นไปโดยสะดวก ท่านผู้ใดเป็นที่รักที่เจริญใจ เป็นที่เคารพที่เชิดชู เป็นอาจารย์หรืออาจริยมัต (ภิกษุขนาดอาจารย์) เป็นอุปัชฌายหรืออุปัชฌายมัต (ภิกษุขนาดอุปัชฌาย) ของเธอ พึงระลึกถึงเหตุแห่งความเป็นที่รักที่เจริญใจ มีการให้ปันและการพูดไพเราะเป็นต้น และเหตุแห่งความเป็นที่เคารพและเชิดชู มีศีลและสุตะเป็นอาทิแห่งท่านผู้นั้นแล้วเจริญเมตตาไปโดยนัยว่า 'ขอท่านสัตบุรุษนั่นจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข ไม่มีความทุกข์เถิด' ดังนี้เป็นต้น ก็แล (เมื่อเจริญไป) ในบุคคลเห็นปานนั้น อัปปนาย่อมจะสำเร็จเป็นแท้

[เจริญเมตตารวมแดน]

แต่ (โยคาวจร) ภิกษุนี้ เป็นผู้ไม่ถึงซึ่งความพอใจด้วยความ

สำเร็จแต่เพียงนั้น ใคร่จะทำสีมสัมเภท (การรวมแดน)* ต่อไป จึงในลำดับนั้น พึงเจริญเมตตาไปในบุคคลผู้เป็นสหายรักกันมาก ต่อบุคคลผู้เป็นสหายรักกันมาก พึงเจริญไปในบุคคลที่กลาง ๆ กัน ต่อบุคคลที่กลาง ๆ กัน พึงเจริญไปในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน และเมื่อเจริญไป พึงจำจิตให้อ่อน ควรแก่การในแต่ละส่วน นำ (ภาวนาจิต) ไปในลำดับ ๆ กัน (ให้ได้) ส่วนว่าโยคาวจรภิกษุใด บุคคลที่เป็นศัตรูกันไม่มีก็ดี แม้เมื่อผู้อื่นทำอนัตถะให้ ความรู้สึกว่าเป็นศัตรูก็ไม่เกิดขึ้น เพราะความที่เธอเป็นคนจำพวกมหาบุรุษก็ดี โยคาวจรภิกษุผู้นั้นไม่ต้องทำความขวนขวายว่า 'เมตตาจิตของเรา ในคนที่กลาง ๆ กัน เกิดเป็นจิตควรแก่การแล้ว บัดนี้เราจะนำเมตตาจิตนั้นเข้าไปในคนเป็นศัตรูกัน (ต่อไป)' ดังนี้เลย ส่วนคำที่ว่าให้เจริญเมตตาในบุคคลผู้เป็นศัตรูกัน ต่อจากคนกลาง ๆ กันนั้น ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาผู้ที่มี (คนเป็นศัตรูกัน) ดอก

[การสอนตนเมื่อเกิดปฏิฆะ]

[นัยที่ ๑-ระลึกถึงโทษของความโกรธ]

แต่ถ้าเมื่อเธอนำจิตเข้าไปในคนเป็นศัตรูกัน ปฏิฆะเกิดขึ้นเพราะระลึกถึงความผิดที่เขาทำให้ไซร้ เมื่อเช่นนั้น เธอพึงเข้าเมตตา (ฌาน) ในบุคคลลำดับหน้า ๆ (มีคนที่รักเป็นต้น) ในบุคคลไร ๆ ก็ได้บ่อย ๆ ออกแล้วทำเมตตาถึงบุคคลนั้นร่ำไป บรรเทาปฏิฆะให้ได้

ถ้าแม้เมื่อเธอพยายามไปอย่างนั้น มันก็ไม่ดับไซร้ ทีนี้

* หมายความว่า ไม่ต้องเป็นแดนเป็นตัวเอง คนที่รัก คนกลาง ๆ คนเป็นศัตรูกัน เจริญเมตตาต่อทุก ๆ คน โดยลำดับกัน

เธอพึงพยายามเพื่อละปฏิฆะ โดยระลึกถึงพระพุทธโอวาท ทั้งหลาย มีกกจูปมโอวาท (พระโอวาทที่มีความอุปมาด้วยเลื่อย) เป็นต้น บ่อย ๆ เถิด[๑]

ก็แลโยคาวจรภิกษุนั้นเมื่อจะสอนตน พึงสอนด้วยอาการ (ต่อไป) นี้แลว่า[๒] "อะไรนี่เจ้าบุรุษขี้โกรธ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มิใช่หรือว่า

(๑) "ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้หากพวกโจรป่า[๓] จะพึง (จับตัว) ตัดองค์อวัยวะด้วยเลื่อยที่มีด้าม ๒ ข้าง แม้นผู้ใดยังใจให้คอด

๑. ความตอนนี้ ฉบับยุโรปเรียงไว้เป็นรูปคาถาว่า

กกจูปมโอวาท- อาทีนํ อนุสฺสรโต
ปฏิฆสฺส ปหานาย ฆฏิตพฺพํ ปุนปฺปุนํ

ข้าทีทีเดียว ส่วนฉบับของเราเรียงเป็นความเรียง และ ปุนปฺปุนํ พลัดไปอยู่ต้นประโยคหลังอย่างไรอยู่ ในที่นี้แปลตามฉบับยุโรป

๒. ประโยนี้มีปัญหา มหาฎีกาก็แก้แต่ศัพท์ และแก้ไว้นิดหน่อย ไม่พอจะเก็บประสมเป็นความขึ้นได้

ศัพท์ ตํ นั้นแหละขัดนัก มหาฎีกาเห็นเป็นสำคัญ แนะไว้ให้โยค ฆฏนํ วายมนํ แต่ก็แนะค้างไว้แค่นั้น ไม่บอกสัมพันธ์ให้ตลอด แต่ในที่นี้เห็นว่า ตํ นี้เป็นศัพท์เกินเข้ามา จึงตัดเสียก็แปลได้ความดี

โอวทนฺตเนว เป็นวิเสสนะของโยคาวจเรน ไม่มีปัญหา รูปเป็นอนภิหิตกัตตาแน่ แต่ไม่มีกิริยาหมายประโยคเรียงไว้ที่ไหนเลย จึงต้องเดิม โอวทิตพฺพํ ให้เป็นประโยคและแปลได้ความเช่นนั้น

๓. โจรา โอจรกา ศัพท์ โอจรกา แห่งนี้ท่านแก้ไปทางความประพฤติ คือในอรรถกถากกจูปมสูตรแก้ว่า นีจกมฺมการกา ผู้ทำกรรมอันต่ำช้า ในมหาฎีกาแห่งวิสุทธิมรรคนี้แก้ว่า ลามกาจารา ผู้มีความประพฤติเลวทราม แต่ในที่อื่น ศัพท์นี้หมายถึงพวกคนสอดแนม คือลอบเข้าไปสืบความลับ เช่นในโกสลสังยุต กล่าวถึงพวกราชบุรุษที่พระเจ้าปเสนทิโกศลโปรดให้ปลอมเป็นนักบวชลัทธิต่าง ๆ ไปสืบราชการลับในต่างแดน ก็เรียกว่า โอจรา มีอรรถกถาอธิบายว่า แม้พวกนี้จะไปเดินสืบอยู่บนภูเขา ก็คงเรียกว่า โจรกา ผู้เที่ยวไปต่ำ อยู่นั่นเอง เพราะไปด้วยอาการลอบ เป็นความลับ

(ราวกับไปใต้ดิน)

ในที่นี้ไม่เห็นด้วยกับนัยแรก เพราะแปลอย่างนั้นไม่ทำให้ความวิเศษอะไรขึ้นเลย ขึ้นชื่อว่า

ร้ายในพวกโจรนั้น เพราะเหตุที่ใจร้ายนั้น ผู้นั้นหาได้ชื่อว่าสาสนกร (ผู้ทำตามคำสอน) ของเราไม่[๑]" และว่า

(๒) ผู้ใดโกรธตอบผู้ที่โกรธเอา (ก่อน)
เพราะเหตุที่โกรธตอบนั้น ผู้นั้นกลับเลวกว่าผู้
ที่โกรธ (ก่อน) นั้นเสียอีก ผู้ไม่โกรธตอบ
ผู้โกรธเอา ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะยาก ผู้ใด
รู้ว่าผู้อื่นขุ่นเคืองขึ้นมาแล้วมีสติระงับใจเสียได้
(ไม่เคืองตอบ) ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติเป็นประ-
โยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย คือทั้งฝ่ายตนและ
ฝ่ายท่าน"[๒] และว่า

(๓) **"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ศัตรูปรารถนา (ให้มีแก่ผู้เป็นศัตรูกัน) ที่ศัตรูพึงทำ (ให้แก่ผู้เป็นศัตรูกัน) ๗ ประการนี้ย่อมมาถึงคนมกโกรธ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม ธรรม ๗ ประการคืออะไรบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ศัตรูในโลกนี้ ย่อมปรารถนาอย่างนี้ต่อผู้เป็นศัตรูกันว่า เออน่ะ ขอ (ให้) มันเป็นคนมีผิดพรรณทรามเถิด" ดังนี้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย (เพราะ)**

โจรแล้ว ก็ย่อมมีความประพฤติเลยทรามทำกรรมอันต่ำช้าทั้งนั้น ไม่จำต้องบอกไว้ ด้วยเหตุนี้ จึงเห็นด้วยกับนัยหลัง คือการที่ท่านเรียงศัพท์ โอจรกา กำกับไว้ด้วย ก็เพื่อแสดงว่า โจรนี้ไม่ใช่โจรสามัญตามหมู่บ้าน แต่เป็นพวกโจรที่ตั้งช่องเป็นที่มั่งสุมซุ่มซ่อนอยู่ในป่า คอยดักจับคนเดินทางหรือลอบเข้าปล้นเมือง เมื่อฝ่ายปกครองอ่อนแอหรือประมาท เพราะเช่นนั้นจึงสามารถจับคนทรมาน ถึงขนาดใช้เลื่อยตัดลำตัวตามสบายได้ ในที่นี้จึงแปลเอาความว่า 'โจรป่า'

๑. ม. มู. ๑๒/๓๕๑

๒. ส. สํ. ๑๕/๓๒๕

ศัตรูย่อมไม่ยินดีด้วยความมีผิวพรรณ (งาม) แห่งผู้เป็นศัตรูกัน ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลผู้มักโกรธนี้ ถูกความโกรธครอบงำแล้ว โกรธเต็มประดาแล้ว ถึงเขาจะเป็นผู้อาบน้ำแล้วอย่างดี ลูบไล้กายอย่างดี ตัดแต่งผมและหนวด นุ่งห่มผ้าขาวสะอาด ก็ตามเถิด ถึงกระนั้น เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำ ก็เป็นคนมีผิวพรรณทรามอยู่นั่นเอง นี้ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ศัตรูปรารถนา (ให้มีแก่ผู้เป็นศัตรูกัน) ที่ศัตรูพึงทำ (ให้แก่ผู้เป็นศัตรูกัน) ประการต้น ย่อมมาถึงคนมักโกรธ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม อีกข้อหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ศัตรูย่อมปรารถนานี้ต่อผู้เป็นศัตรูกันว่า "เออน่ะ ขอ (ให้) มันนอนเป็นทุกข์เถิด" ฯลฯ "ขอ (ให้) มันเป็นคนอัตคัดเถิด* ฯลฯ "ขอ (ให้) มันเป็นคนไม่มีโภคะเถิด" ฯลฯ "ขอ (ให้) มันเป็นคนไม่มี (เกียรติ) ยศเถิด" ฯลฯ "ขอ (ให้) มันเป็นคนไม่มีมิตรเถิด" ฯลฯ เพราะกายแตกตายไป ขอ (ให้) มันอย่าได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์เลย" ดังนี้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย (เพราะ) ศัตรูย่อมไม่ยินดีด้วยความไปสุคติแห่งผู้เป็นศัตรูกัน ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลผู้มักโกรธนี้ ถูกความโกรธครอบงำแล้ว โกรธเต็มประดาแล้ว ย่อมประพฤติชั่วด้วยกาย ประพฤติชั่วด้วยวาจา ประพฤติชั่วด้วยใจ เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำ ครั้นประพฤติชั่วด้วยกายวาจาใจแล้ว**

* น ปจุรตฺโถ อสฺส แปลโดยพยัญชนะว่า 'ขอมัน ไม่พึงเป็นผู้มีผลประโยชน์มากเถิด"

เพราะกายแตกตายไป ย่อมเข้าถึงอบายทุคติวินิบาตนรก"[๑] และว่า

(๔) "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดุ้นฟืนเผาศพ ไฟไหม้ทั้ง ๒ ข้าง ตรงกลางก็เปื้อนคูถ ใช้ประโยชน์เป็นเครื่องไม้ในบ้านก็ไม่ได้ เป็นฟืนในป่าก็ไม่ได้ ฉันใดก็ดี เรากล่าวบุรุษบุคคลผู้นี้ว่า มีอุปมาฉันนั้น"[๒] ดังนี้

บัดนี้ ตัวเจ้านั้นมัวโกรธอยู่อย่างนี้ ก็จะไม่ชื่อว่าเป็นสาสนกร (ผู้ทำตามคำสอน) ของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย มัวโกรธตอบ (เขา) กลับเป็นคนเลวกว่าคนที่โกรธ (ก่อน) แล้วก็จักไม่ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะยากด้วย จักได้ชื่อว่าทำสปัตตกรณธรรม (สิ่งที่ศัตรูทำให้แก่ผู้ที่เป็นศัตรูกัน) แก่ตนด้วยตนเองด้วย จักเป็นคนเหมือนดุ้นฟืนเผาศพด้วยละซิ"

[สอนตนนัยที่ ๒ - ระลึกถึงความดีของเขา]

เมื่อเธอเพียรพยายาม (สอนตน) อยู่อย่างนี้ ถ้าปฏิฆะนั้นระงับลงได้ไซร้ ระงับได้ดังนี้นั่นเป็นการดี หากไม่ระงับ ทีนี้ธรรมใด ๆ ของบุคคลนั้น เป็นส่วนที่เรียบร้อยหมดจด ระลึกถึงเข้าจะนำมาซึ่งความเลื่อมใสได้ ก็พึงระลึกถึงธรรมนั้น ๆ (ของเขา) ขจัดความอาฆาตเสียให้ได้เถิด

จริงอยู่ สำหรับบุคคลลางคน กายสมาจารอย่างเดียวเป็นส่วนที่

๑. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๙๘

๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๒๔

เรียบร้อย และความที่กายสมาจารของเขาเรียบร้อย (นั้น) เมื่อเขาทำวัตรปฏิบัติเป็นอันมาก (ให้เห็น) อยู่ ชนทั้งปวงก็รู้ได้ ส่วนวจีสมาจารและมโนสมาจารไม่เรียบร้อย พระโยคาวจรก็อย่าคิดถึงวจีสมาจารและมโนสมาจารที่ไม่เรียบร้อยของเขานั้น ระลึกถึงแต่ความเรียบร้อยแห่งกายสมาจาร (ของเขา) อย่างเดียว

สำหรับลางคน วจีสมาจารอย่างเดียวเป็นส่วนที่เรียบร้อย และความเรียบร้อยแห่งวจีสมาจารของบุคคลนั้น ชนทั้งปวงรู้ได้ เพราะตามปรกติเขาเป็นคนฉลาดในการปฏิสันถาร อ่อนหวาน พูดด้วยง่าย (พูด) ให้คนอื่นบันเทิงใจ มีหน้าชื่นบาน ทักก่อน สวดธรรมด้วยเสียงอันไพเราะ กล่าวธรรมกถาด้วยบทพยัญชนะอันกลมกล่อม ส่วนกายสมาจารและมโนสมาจารไม่เรียบร้อย พระโยคาวจรก็อย่างคิดถึงกายสมาจารและมโนสมาจารนั้น ระลึกถึงแต่ความเรียบร้อย แห่งวจีสมาจารของเขาอย่างเดียว

สำหรับลางคน มโนสมาจารอย่างเดียวเรียบร้อย และความเรียบร้อยแห่งมโนสมาจาร (ของเขา) นั้น ปรากฏแก่ชนทั้งปวงในการ (ทำวัตร) ต่าง ๆ มีการไหว้พระเจดีย์เป็นต้น จริงอยู่ ผู้ใดเป็นคนมีใจไม่เรียบร้อย ผู้นั้นจะไหว้พระเจดีย์ก็ตาม ต้นโพธิก็ตาม พระเถระทั้งหลายก็ตาม ย่อมไหว้โดยไม่เคารพ นั่งใจลอยบ้าง โงกบ้างอยู่ในมณฑปที่ฟังธรรม ส่วนผู้ที่มีใจเรียบร้อย ย่อมปลงใจลงไหว้โดยเคารพ (เมื่อฟังธรรมก็) เงี่ยโสต ทำ (ธรรม) ให้เป็นของมี

ความสำคัญ[๑] ทำความเลื่อมใสแห่งจิตให้แจ้งออกมาทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ฟังธรรม สำหรับลางคน มโนสมาจารอย่างเดียวเป็นส่วนที่เรียบร้อยดังนี้ (แต่) กายสมาจารและวจีสมาจารไม่เรียบร้อย พระโยคาวจรก็อย่าคิดถึงกายสมาจารและวจีสมาจารของเขานั้น ระลึกถึงความเรียบร้อยแห่งมโนสมาจาร (ของเขา) แต่อย่างเดียวเถิด

ส่วนสำหรับลางคน ในธรรม ๓ ประการนี้ ธรรมแม้ประการเดียวก็ไม่เรียบร้อย พระโยคาวจรพึงเข้าไปตั้งความกรุณาในบุคคลนั้นด้วยคิด (สงสาร) ว่า "เวลานี้เขาเที่ยวอยู่ในโลกมนุษย์แท้ ๆ แต่ว่าล่วงไปไม่กี่วัน เขาก็จะต้อง (ไป) เพิ่มให้มหานรกทั้ง ๘ และอุสสทนรก ๑๖ เต็มขึ้นละ[๒]" ด้วยว่าความอาฆาตย่อมระงับลงเพราะอาศัยความกรุณาก็ได้

สำหรับลางคน ธรรมทั้ง ๓ นี้เรียบร้อย (หมด) พระโยคาวจร

๑. อฏฺจีกตฺวา (เป็นอฏฺจิ...ก็มี) มหาฎีกาแก้เป็น ๒ นัย คือนัยหนึ่งว่า อตฺถํ กตฺวา (ทำให้เป็นประโยชน์) อีกนัยหนึ่งว่า อตฺถิโก หุตฺวา (เป็นผู้ใคร่ประโยชน์ ?)

ที่แปลว่า 'ทำให้เป็นประโยชน์' นั้นได้กับพยัญชนะ แต่ดูทีจะเป็นคำมีสำนวน จะถือเอาความตรง ๆ ไม่ได้ เพราะ 'ธรรม' เป็นของมีประโยชน์อยู่แล้ว จะไปทำให้เป็นของมีประโยชน์อะไรขึ้นอีก จึงเห็นความในภาษาไทยว่า 'ประโยชน์' นี้ ได้แก่ 'มีความสำคัญ' 'ความสำคัญ' นั้นต้อง 'ทำ' คือต้อง 'ให้' จึงจะ 'สำคัญ' ขึ้น ถ้า 'ไม่ให้' ถึงจะมีประโยชน์สักเพียงไรก็กลายเป็นของ 'ไม่สำคัญ' โดยนัยนี้ อฏฺจีกตฺวา หมายความว่า 'ให้ความสำคัญในธรรมที่ฟังนั้น' อันแสดงออกโดยอาการต่าง ๆ เช่นนั่งในท่าเคารพ ประณมมือสำรวม ไม่นั่งใจลอย หรือปล่อยให้โงก ไม่พูดคุย...

๒. มหาฎีกาว่า มหานรก ๘ มีสัญชีวนรกเป็นต้น ส่วนนรกสาขาของอเวจีมหานรก มีกุกกุฬนรกเป็นต้น ซึ่งตั้งอยู่ข้างประตูทั้ง ๔ ของอเวจี ประตูละ ๔ ขุม รวมเป็น ๑๖ ขุม เรียกว่า อุสสทนรก (นรกเพิ่ม ?)

ต้องการธรรมส่วนใด ๆ ของเขา ก็พึงระลึกเอาธรรมส่วนนั้น ๆ เถิด

อนึ่ง เพื่อจะยังความข้อนี้ว่า "การเจริญเมตตา (นั้น) มิใช่เป็นการที่บุคคลทั้งหลายเช่นนั้นจะทำได้ยาก" ดังนี้ ให้กระจ่าง อาฆาตปฏิวินัยสูตร ในปัญจกนิบาต (ดัง) นี้ว่า "ดูกรอาวุโส อาฆาตปฏิวินัย ๕ นี้ ซึ่งเป็นที่ ๆ ความอาฆาตอันเกิดขึ้นแก่ภิกษุแล้ว พึงถูกขจัดเสียได้ โดยประการทั้งปวง[๑]" ดังนี้เป็นต้น บัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด

[สอนตนนัยที่ ๓ - โกรธคือทำทุกข์ให้ตนเอง]

แต่ถ้าเมื่อพระโยคาวจรนั้นพยายามอยู่ถึงอย่างนั้น ความอาฆาต ก็ยังเกิดขึ้นอยู่นั่นไซร้ ทีนี้เธอพึงโอวาทตนดังนี้ว่า

"(๑) ถ้าศัตรูทำทุกข์ให้แก่เจ้าใจสิ่งอันเป็นวิสัย
(คือกาย) ของตนไซร้ ไฉนเจ้าจึงปรารถนาจะทำ
ทุกข์ไว้ในใจของตัว ซึ่งมิใช่วิสัย (คือไม่ใช่กาย)
ของเขาเล่า[๒]

(๒) ตัวเจ้า (เมื่อออกบวช) ยังละ (มารดาบิดา)
ผู้มีอุปการคุณมาก (และ) หมู่ญาติผู้ร้องให้น้ำตา

๑. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๐๗
๒. ท่อนหลังนี้อธิบายว่า "โกรธแล้วคิดอาฆาตจะทำทุกข์ให้เขา ท่านั้นท่านี้ให้กลุ้มไป แต่เขาไม่รู้ และไม่ทุกข์สักหน่อย ที่แท้ก็ทำทุกข์ไว้ในใจตัว คือว่าทำทุกข์ให้ตัวนั่นเอง" เช่นนี้กระมัง วิสัย นั้นมหาฎีกาแก้ว่า กาย

นองหน้า (ออกมาได้) แล้วทำไมจึงละความโกรธ
อันเป็นศัตรูทำความฉิบหายใหญ่ให้เสียไม่ได้เล่า
(๓) เจ้าไปพะนอความโกรธ อันเป็นตัวตัดมูลราก
ของศีลทั้งหลายที่เจ้ารักษาเสีย ขอถามหน่อย ใคร
โง่เหมือนเจ้าบ้างเล่า
(๔) เจ้าโกรธว่า คนอื่นทำกรรมป่าเถื่อนให้ อย่าง
ไรหนอ เจ้าจึงปรารถนาจะทำกรรมเช่นเดียวกัน
นั้นเสียเองเล่า
(๕) ถ้าคนอื่น อยากให้เจ้าโกรธ จึงทำความไม่
พอใจให้ ไฉนเจ้าจึงจะช่วยทำมโนรถของเขาให้
สำเร็จ โดย (ปล่อย) ให้ความโกรธเกิดขึ้นเล่านั่น
(๖) อนึ่ง น่าตำหนิ เจ้าโกรธแล้วจักได้ทำทุกข์
ให้แก่เขาหรือหาไม่ก็ตาม แต่เดี๋ยวนี้เจ้าก็ได้เบียด
เบียนตนเอง ด้วยโกธทุกข์ (ความทุกข์ใจพระ
โกรธ) อยู่แท้ ๆ
(๗) อนึ่ง ถ้า (เห็นว่า) พวกศัตรูขึ้น (คือเดินไป)
สู่ทางอำมหิต* คือความโกรธแล้วไซร้ เหตุไฉน

* คำนี้เข้าใจว่ามาจากศัพท์ อหิต นี่เอง ความหมายก็ไปกันได้ คือดุร้าย เดิมก็จะเพียงแผลง อะเป็นอำ เป็น อำหิต เช่นเดียวกับอนรรฆ เป็น อำนรรฆ อนนต์ เป็น อำนนต์ อมาตย์ เป็น อำมาตย์ นานมาจึงแถม ม เข้าไปให้เข้าแถวกับ อำมฤต อำมรินทร์ ตามคล่องปาก และได้สัมผัสในบทกลอน

เจ้าจึงโกรธเลียนแบบเขาด้วยเล่า

๘) ศัตรูอาศัยความโกรธอันใดของเจ้า (เป็นชนวน) จึงทำสิ่งไม่พึงใจให้ (เจ้า) ได้ เจ้าจงตัดความโกรธอันนั้นเสียให้ได้เถิด เจ้าจะมาเดือดร้อนในฐานะอันไม่ควร (จะเดือดร้อน) ทำไม่กัน

(๙) อนึ่ง ศัตรูทำสิ่งไม่พอใจแก่เจ้าด้วยขันธ์เหล่าใด ขันธ์เหล่านั้นก็ดับไปแล้ว เพราะธรรมทั้งหลายเป็นไปชั่วขณะ แล้วทีนี้เจ้ามาโกรธให้ใครกันในที่นี้[๑]

(๑๐) ศัตรูใดจะทำทุกข์ให้แก่บุคคลใด เว้น (คือไม่มีตัว) บุคคลนั้นเสีย ศัตรูนั้นจะทำทุกข์ให้ใครได้ ตัวเจ้าเป็นเหตุของทุกข์อยู่เองฉะนี้ ทำไมเจ้าจึง (ไป) โกรธเขาเลา[๒]"

[สอนตนนัยที่ ๔ - พิจารณากัมมัสสกตา]

แต่ถ้าเมื่อเธอแม้สอนตนอยู่อย่างนี้ ปฏิฆะก็ยังไม่ระงับอยู่นั่นไซร้

๑. นี่ว่าโดยปรมัตถ์ ขันธ์ที่เป็นเครื่องมือทำทุกข์ให้ ดับไปหมดแล้วในขณะนั้น ๆ ที่ตั้งอยู่ในเวลาโกรธอยู่นี้เป็นขันธ์อื่น ที่สืบต่อมาโดยสันตติ นับเป็นขันธ์ที่ไม่ได้ทำผิด เมื่อโกรธ ก็กลายเป็นโกรธผู้ไม่ผิดนะซิ จะชอบหรือ ?

๒. นี่ก็ปรมัตถ์ ถ้าตัวผู้รับทุกข์ไม่มีอยู่ ศัตรูมันจะทำทุกข์ให้แก่ใครเล่า เพราะตัวเรามีอยู่เป็นเหตุของทุกข์ เขาจึงทำทุกข์ให้ได้ เมื่อตัวเป็นเหตุของทุกข์อยู่เองแล้ว จะไปโกรธคนอื่นจะถูกหรือ ถ้าจะโกรธก็ควรจะโกรธตัวเองซิ

ทีนี้ เธอพึงพิจารณาให้เห็นความที่ตนและคนอื่น มีกรรมเป็นของ ๆ ตนต่อไป ใน ๒ ฝ่ายนั้น พึงพิจารณาฝ่ายตนก่อนดังนี้ "นี่แน่ะพ่อเอ๊ย เจ้าโกรธเขาแล้ว เจ้าจักทำอะไร กรรมอันมีโทสะเป็นเหตุนั่นมันจักเป็นไปเพื่อความเสื่อมเสียแก่ตัวเจ้าเองมิใช่หรือ เพราะว่าเจ้าเป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นผู้รับมรดกของกรรม เป็นผู้มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัยไป เจ้าจักทำกรรมใดไว้ เจ้าจะต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น อนึ่ง กรรมอันนี้จะได้สามารถยังพระสัมมาสัมโพธิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เจ้าก็หามิได้ ยังพระปัจเจกโพธิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เจ้าก็หามิได้ ยังสาวกภูมิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เจ้าก็หามิได้ ยังสมบัติทั้งหลายมีความเป็นพระพรหม เป็นพระอินทร์ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และเป็นพระราชาเฉพาะในประเทศหนึ่งเป็นต้น สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้สำเร็จแก่เจ้าก็หามิได้เลย ที่แท้กรรมนี้มีแต่จะยังเจ้าให้เคลื่อนจากพระศาสนาแล้วยังภาวะแห่งคนเข็ญใจมีความเป็นวิฆาสาท (คนกินเดน) เป็นอาทิ และยังทุกข์ชั้นวิเศษทั้งหลาย มีทุกข์ในนรกเป็นต้น ให้เป็นไปแก่เจ้าตัวเจ้านั้นเมื่อทำกรรมอันนี้ (ลงไป) ก็เท่ากับเผาตัวเองก่อน และทำตัวเองให้เหม็นก่อน ดังบุรุษผู้จับถ่านอัน (ไฟติดทั่วแล้วจน) ปราศ-จากเปลวก็ดี คูถก็ดี ด้วยมือทั้ง ๒ (มา) หวังจะประหารคนอื่น ก็เท่ากับเผา (มือ) ตัวเองก่อน หรือทำ (มือ) ตัวให้เหม็นก่อนฉะนั้น"

ครั้นเธอพิจารณากัมมัสสกตาฝ่ายตนอย่างนี้แล้ว จึงพิจารณาฝ่ายผู้อื่นบ้างดังนี้ว่า "แม้เขาโกรธเจ้าแล้วจักทำอะไร กรรมอันมี

โทสะเป็นเหตุนั้น จักเป็นไปเพื่อความเสื่อมเสียแก่เขาเองมิใช่หรือ เพราะว่าท่านผู้นี้ก็เป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นผู้รับมรดกของกรรม ฯลฯ เขาจักทำกรรมอันใดไว้ เขาก็จะต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น และกรรมอันนี้จะได้สามารถยังพระสัมมาสัมโพธิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เขาก็หามิได้ ยังพระปัจเจกโพธิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เขาก็หามิได้ ยังสาวกภูมิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เขาก็หามิได้ ยังสมบัติทั้งหลายมีความเป็นพระพรหม เป็นพระอินทร์ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิและเป็นพระราชาเฉพาะในประเทศหนึ่งเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จแก่เขาก็หามิได้เลย ที่แท้กรรมนี้มีแต่จะยังเขาให้เคลื่อนจากพระศาสนาแล้ว ยังภาวะแห่งคนเข็ญใจ มีความเป็นวิฆาสาทเป็นอาทิและยังทุกข์ชั้นวิเศษทั้งหลายมีทุกข์ในนรกเป็นต้น ให้เป็นไปแก่เขาตัวเขานั้นเมื่อทำกรรมนี้ (ลงไป) ก็เท่ากับโปรย (โทษ) ใส่ตนเองดังบุรุษผู้ยืนทวนลมอยู่ หวังจะโปรยฝุ่นใส่คนอื่น (ทวนลม) ก็เท่ากับโปรยใส่ตนนั่นเองฉะนั้น*" จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า

"คนพาลผู้ใดทำร้ายต่อคนผู้มิได้ประทุษร้าย ซึ่ง
เป็นคนบริสุทธิ์ มิได้มีความคิดชั่ว ผลร้ายก็ย่อม
กลับไปถึงคนพาลผู้นั้นเอง ดังฝุ่นละเอียดที่คนซัด
ไปทวนลม ก็ย่อมกลับมาถึงผู้ซัดนั่นเองฉะนั้น"

* ความพิจารณากัมมัสสกตาท่อนนี้ น่าจะไปสุดที่พระคาถาทัพหีกรณ์ ความจะได้รับกันสนิท แต่ในฉบับวิสุทธิมรรค ลงอิติที่โอกีรติ แสดงว่าสุดที่นั่น อย่างไรอยู่

[สอนตนนัยที่ ๕ - พิจารณาถึงบุพจริยาของพระศาสดา]

แต่ถ้าเมื่อพระโยคาวจรนั้น แม้พิจารณากัมมัสสกตาอยู่อย่างนี้ ปฏิฆะก็ยังไม่ระงับอยู่อีกไซร้ ทีนี้เธอพึงพิจารณาถึงพระคุณส่วนบุพ-จริยาของพระศาสดา[๑] (ต่อไป) (ต่อไป) นี้เป็นนัยแห่งการพิจารณาในบุพจริยคุณของพระศาสดานั้น (คือสอนตน) ว่า "นี่แน่ะพ่อนักบวช พระศาสดาของเจ้าในกาลก่อนแก่สัมโพธิสมัย แม้เป็นพระโพธิสัตว์ยังมิได้ตรัสรู้ ทรงบำเพ็ญพระบารมีอยู่ตลอด ๔ อสงไขยกับแสนกัป ก็มิได้ทรงยังพระจิตให้ (คิด) ประทุษร้ายในบุคคลทั้งหลายผู้เป็นศัตรู แม้ (ถึงกับ) เป็นผู้ปลงพระชนม์เอาในชาตินั้น ๆ มิใช่หรือ ข้อนี้มีเรื่องอย่างไรบ้าง ?

[สีลวชาดก]

พึงทราบเรื่องในสีลวชาดกก่อน พระเจ้าสีสวะโพธิสัตว์ เมื่อพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์ ที่อำมาตย์ชั่วผู้ประทุษร้ายในพระเทวีของพระองค์ นำมายึดเอาราชอาณาเขต[๒] อันมีเนื้อที่ถึง ๓๐๐ โยชน์ ก็มิได้โปรดให้หมู่อำมาตย์ผู้ลุกขึ้นจะป้องกัน แตะต้อง (อะไร) แม้แต่อาวุธ ซ้ำเมื่อถูกปฏิปักษ์ขุดดิน (ลึก) แค่คอ (จับพระองค์) ฝังไว้ในป่าช้าดิบ กับพวกอำมาตย์ ๑,๐๐๐ คนเล่า ก็มิได้ทรงทำพระวิการ

๑. มหาฎีกาช่วยไขความว่า พิจารณาพระคุณส่วนบุพจริยาไป ปฏิฆะอาจระงับได้ด้วยความเคารพต่อพระศาสดา

๒. รชฺชํ ถ้าจะแปลว่า 'ราชสมบัติ' ดังที่แปลดันอยู่โดยมาก ความไปขัดกับคำแสดงเนื้อที่ จึงเยื้องแปลว่า ราชอาณาเขต จะแปลว่า รัชสีมา ก็ได้

แม้แต่เพียงยังพระจิตให้ (คิด) ประทุษร้าย (เขา) (แต่) อาศัยการคุ้ยดินของฝูงสุนัขจิ้งจองซึ่งมาจะ (หา) กินซากศพ (ทำให้ดินหลวม) จึงทรงทำบุรุษการ (คือใช้กำลังแรงของลูกผู้ชาย ช่วยพระองค์เองขึ้นจากหลุม) รอดมาได้ (ลอบ) เสด็จเข้าไปถึงห้องพระบรรทมของพระองค์ได้ด้วยอานุภาพของยักษ์ (ซึ่งสวามิภักดิ์ในพระองค์) ทอดพระเนตรเห็นศัตรูนอนอยู่บนพระแท่นบรรทม ก็มิได้กริ้ว (กลับทรงปลุกขึ้นป ทรงทำสบถให้กันและกันแล้วโปรดสถาปนาพระราชาปฏิปักษ์องค์นั้น ไว้ในตำแหน่งพระสหาย (ในที่สุด) ตรัส (อุทาน) ว่า

คนฉลาดพึงมุ่งหวังอยู่นั่น ไม่พึงเบื่อหน่ายเสีย เรา
ได้เห็นตัวเรา (เป็นพยานอยู่) ว่าเราได้เป็นตามที่
เรามุ่ง (จริง ๆ)

[ขันติวาทีชาดก]

เรื่องในขันติวาทีชาดก ขันติวาทีดาบสโพธิสัตว์ เมื่อพระราชา (กลาพุ) แคว้นกาสีผู้โว่เขล่า (ตะคอก) ถามว่า "สมณะ แกเป็นวาทีอะไร" ตอบว่า "อาตมาชื่อว่า ขันติวาที" ถูกโบยด้วยหวายทั้งหนามแล้ว ตัดมือและเท้าเสีย ก็มิได้ทำแม้แต่อาการขุ่นเคือง

ข้อที่ขันติวาทีดาบสเป็นผู้ใหญ่ถึงได้บวชแล้ว พึงทำได้อย่างนั้นนับว่าไม่อัศจรรย์ (เท่าไร)

[จูฬธัมมปาลชาดก]

แต่ในจูฬธัมมปาลชาดก พระธรรมปาลกุมารโพธิสัตว์ แม้ยังเป็นเด็กอ่อนนอนแบอยู่ เมื่อ (ทั้ง ๆ ที่) พระมารดาทรงพระพิลาปอยู่ว่า

โอ้พระทูลกระหม่อม (แม้น) พาหาทั้ง ๒ อันลูบ
ไล้ด้วยจันทนรส (น้ำอบแก่นจันทน์) ของพ่อ
ธรรมบาล ผู้เป็นทายาท (แห่งราชสมบัติ) ใน
ปฐพีขาดไป ชีวิตของเกล้ากระหม่อมฉันก็จะดับ
(ด้วย)

ดังนี้ ก็ถูกพระราชาทรงนามมหาปตาปนะผู้เป็นพระบิดา สั่งให้ตัดมือและเท้าทั้ง ๔ ข้างอัน (เรียวสลวย) ราวกะหน่อไม้เสีย (จะได้) แล้วเท่านั้นยังไม่พอพระหฤทัย ตรัสสั่งว่า "พวกเจ้าจงตัดหัวมันเสีย" ดังนี้อีกเล่า จึงเตือนตนว่า "กาลบัดนี้นี่เป็นกาลที่เจ้าจะข่มจิตของเจ้าไว้ให้ดี เอาละเจ้าธรรมบาล คราวนี้ เจ้าจงเป็นผู้มีจิตเสมอในบุคคลทั้ง ๔ คือ ในพระบิดาผู้ทรงสั่งให้ตัดศีรษะ ในเจ้าหน้าที่ผู้ตัดศีรษะ ในพระมารดาผู้กำลังทรงคร่ำครวญ และในตัวเองเถิด ดังนี้แล้วทรงอธิษฐานทัพหสมาทาน (ถือการทำใจเสมอให้มั่น) มิได้ทรงกระทำแม้แต่อาการร้าย (ให้ปรากฏ)

แม้การที่พระธรรมปาลกุมารผู้เป็นมนุษย์ทำได้อย่างนี้เล่า ก็นับว่ายังไม่อัศจรรย์แท้

[ฉัททันตชาดก]

แต่ (ในฉัททันตชาดก) พระโพธิสัตว์ผู้แม้เป็นดิรัจฉาน (คือ) เป็นช้างชื่อฉัททันต์ แม้ถูกพรานยิงเข้าที่นาภีด้วยลูกศรกำซาบยาพิษแล้ว มิได้ยังจิตให้ (คิด) ประทุษร้ายในพรานผู้ทำความพินาศให้ถึงเพียงนั้น ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

ช้างมีอาการหนักด้วย (ถูก) ศรใหญ่ ก็ไม่มีจิตคิดร้าย
กล่าว (ถาม) พราน (โดยดี) ว่า ดูกรพรานผู้สหาย
ท่านยิงข้าพเจ้าเพื่อประโยชน์อะไร หรือว่าเพราะเหตุ
อะไร หรือมิฉะนั้น ประโยค (คือการกระทำ) อันนี้
(ท่านทำ) เพื่อใคร

ก็และครั้นกล่าว (ถาม) อย่างนี้แล้ว เมื่อพานบอกว่า "พ่อผู้เจริญ ข้าพเจ้าเป็นผู้อันพระมเหสีของพระเจ้ากาสี ทรงสั่งมาเพื่อต้องการงาทั้ง ๒ ของพ่อ" ดังนี้ ยังช่วยให้มโนรถของเขาสำเร็จ จึง (ให้) ตัดงาทั้ง ๒ ของตน อันแผ่ฉัพพัณณรังสีเป็นงางามน่ารัก* ให้ไปเสียด้วย

[มหากปิชาดก]

(ในมหากปิชาดก) พระโพธิสัตว์เป็นกระบี่ใหญ่ เมื่อถูกบุรุษผู้ที่ตนเอง (ช่วย) ฉุดขึ้นจากเหว (รอดชีวิต) แล้ว ยังคิด (ร้าย) ว่า

* มหาฎีกาว่า ที่ได้ชื่อว่า "ฉัททันต์" นั้น ก็เพราะงามีรังสี ๖ นั่นเอง มิใช่เพราะมีงา ๖ งา

"ลิงนี่ก็เป็นอาหารของพวกมนุษย์ เหมือนสัตว์ป่า
อื่น ๆ ในป่านั่นเอง อย่ากระนั้นเลยเราก็หิวแล้ว
ฆ่าลิงตัวนี้กินเสียเถิดน่ะ[๑] เรากินอิ่มแล้ว ก็จะต้อง
ถือเอาเนื้อมันเป็นเสบียงไปด้วย (เมื่อเป็นเช่นนั้น)
เราก็จักข้ามทางกันดารไปได้ เสบียงก็จักมีแก่
เรา (ด้วย)"

ดังนี้แล้วยกก้อนหินทุ่มหัวเอา ก็ยังมองบุรุษนั้น ด้วยดวงตาอันนอง ด้วยน้ำตา กล่าว (กะเขาโดยดี) ว่า

"นายจ๋า นายอย่าทำกะข้าซิ น่าติ ! ท่านทำกรรม
เช่นนี้ได้ (ลงคอ) ท่านก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีอายุยืน
ควรแต่จะห้ามคนอื่น (มิให้ทำร้ายกัน แต่นี่ท่าน
กลับทำร้ายเสียเอง)"[๒]

ไม่ยังจิตให้คิดร้ายในบุรุษนั้น ไม่คิดถึงความทุกข์ของตนเลย ยังพาบุรุษนั้น (ไปส่ง) ให้ถึงที่ ๆ ปลอดภัยเสียด้วย

๑. ขาเทยฺย นี้ คือ ขาเทยฺยํ ลบนิคคหิตด้วยอำนาจฉันท์

๒. คาถานี้แปลยา อรรถกถาท่านก็ทิ้งเสีย เปิดดูในอรรถกถามหากปิชาดก ตึสตินิบาต ท่านเรียงไว้ดังนี้

มายฺโย มํ กริ ภทฺทนฺเต ตฺวญฺจ นาเมทิสํ กริ
ตฺวญฺจ โข นาม ทีฆาวุ อญฺเญ วาเตุมรหสิ

เห็นว่าพอแปลได้ จึงแปลตามนี้

[ภูริทัตตชาดก]

(ในภูริทัตตชาดก) พระโพธิสัตว์เป็นนาคราช ชื่อภูริทัต อธิษฐานองค์อุโบสถแล้วนอน (ขด) อยู่บนยอดจอมปลวก แม้เมื่อถูกพราหมณ์อาลัมพานใช้ยาอัน (ร้อน) เช่นดังไฟประลัยกัลป์ ราดเอาตลอดตัว (จับ) ใส่หีบ (นำไป) ให้เล่น (ระบำงู) ไปจนทั่วชมพูทวีป ก็มิได้ทำวิการ แม้ความคิดร้ายในพราหมณ์นั้น ดังท่านเองกล่าวว่า

"แม้เมื่ออาลัมพาน (จับเรา) ใส่กระสอบ และแม้
อาลัมพานกระทืบ (เรา) ด้วยซ่นเท้า เราก็มิได้
โกรธอาลัมพาน[๑] เพราะกลัวศีลของเราขาด"

[จับเปยยชาดก]

แม้ (ครั้ง) เป็นนาคราช ชื่อ จับเปยยะ ถูกหมองงูเบียดเบียนเอา ก็มิได้ยังวิการแม้แต่เพียงความคิดร้ายให้เกิดขึ้น ดังท่านกล่าวว่า

"หมองงูจับเราผู้ประพฤติธรรม จำศีลอุโบสถอยู่
(นำไปให้) เล่น (ระบำงู) ที่ประตูวัง เมื่อครั้ง
นั้น เขาคิด (ให้ตัวเราเป็น) สีใด เขียว เหลือง
หรือแดง[๒] ก็ดี เราเมื่อตามใจเขา ก็เปล่งรัศมี (ให้
เป็นสี) ที่เขาคิด เรา (มีอานุภาพป จะพึงทำที่

๑. บางแห่งเป็นอลัมพายน ซึ่งนักเทศน์ของเราออกเสียงเป็นไทยว่า 'อาลำพาย'

๒. ปีตญฺจ นั้น มหาฎีกาลิขิตไว้เป็น ปีตํว และว่า ว นั้นคือ วา เป็นไปใน อวุตฺตตฺถวิกัปสงเคราะห์เอาสี่ที่มิได้กล่าวในคาถาเข้าด้วย เช่น สีขาว สีฝาง เป็นต้น

เห็นว่า ปาฐะในมหาฎีกาเข้าทีกว่า จึงแก้และแปลตามนั้น

บกให้เป็นน้ำก็ได้ ทำน้ำให้เป็นบกก็ได้ หากเรา
โกรธเขาขึ้นมา จะทำ (ร่างกาย) เขาให้ (ไหม้)
เป็นเถ้าไปโดยทันทีก็ได้ (แต่) ถ้าเราจักเป็นผู้
ตามใจตัว (ทำร้ายเขาดังกล่าวมานั้น ไซร้
เราก็จักเสือมจากศีล เมื่อเราเสื่อมจากศีลเสียแล้ว
ประโยชน์สูงสุด (ที่เรามุ่ง คือพระโพธิญาณ)
ก็จะไม่สำเร็จ"

[สังขปาลชาดก]

แม้ (ครั้ง) เป็นสังขปาลนาคราช ถูกลูกพราน ๑๖ คน ปักเอาด้วยหอกอันคม ๘ แห่ง (๘ แผล) แล้ว สอดเครือเถามีหนามเข้าทางปากแผล สนเชือกอย่างเหนียวเข้าที่จมูก (ยก) ใส่กระชุลากไป ตัวครูดพื้นดินได้รับทุกข์มาก แม้เป็นผู้สามารถจะทำลูกพรานทั้งหมดให้ (ไหม้) เป็นเถ้าไปได้ ด้วยเพียงแต่โกรธขึ้นมาแล้วจ้องดูเท่านั้น (แต่) ก็มิได้ทำแม้เพียงอาการที่จะลืมตาขึ้นทำร้ายเขา ดังท่านกล่าว (กะนายกองเกวียนผู้ช่วยท่านให้พ้นจากมือพราน) ว่า

"ดูกร (นายกองเกวียน) อุฬาระ ข้าพเจ้าจำศีล
อุโบสถในวันจาตุทสี และวันปัญจทสีอยู่เป็นนิตย์
อยู่มาลูกพราน ๑๖ คน ได้มา (พบเข้า) พวกพราน
(เหล่านั้น) ถือเชือกและบ่วงอันมั่น* สนเข้าจมูก

* ทฬ ไม่พบคำแปล เข้าใจว่า เป็น ทฬฺห แปลได้ความ

(ของข้าพเจ้า) แล้วชักเชือก (ที่ร้อยจมูก) รุมกัน
จับข้าพเจ้านำไป ข้าพเจ้าสู้อดกลั้นความทุกข์เห็น
ปานนั้น ไม่ทำอุโบสถศีลให้กำเริบ"

และพระบรมศาสดานั้นได้ทรงทำคุณน่าอัศจรรย์ มีประการดังกล่าวมานี้เท่านั้นก็หาไม่ ยังได้ทรงทำคุณน่าอัศจรรย์อย่างอื่น ๆ อีกเป็นอเนก (ดังกล่าว) ในชาดกทั้งหลายมีมาตุโปสกชาดกเป็นต้น อันการยังปฏิฆจิตให้เกิดขึ้น เป็นการไม่ชอบไม่ควรเหลือเกินแก่ตัวเจ้าผู้อ้างเอาพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ซึ่งบัดนี้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ทรงมีพระขันติคุณ อันใคร ๆ ในโลก (นี้) กับทั้งเทวโลกไม่มีเสมอเหมือน[๑] นั้นว่า เป็นพระศาสดา (ของตน) ดังนี้

[สอนตนนัยที่ ๖ - พิจารณาถึงความที่เคยเกี่ยวข้องกันในสังสารวัฏ]

แต่ถ้าเมื่อเธอแม้พิจารณาถึงพระคุณ อันเป็นส่วนบุพจริยาของพระศาสดาดังกล่าวมานี้อยู่ ปฏิฆะของเธอผู้ตกเป็นทาสของกิเลสทั้งหลายมาช้านานนั้น ก็ยังไม่ระงับอยู่นั่นไซร้ ทีนี้เธอพึงพิจารณาถึงบทพระสูตรทั้งหลาย ที่มีความเนื่องด้วยศัพท์อนมตัคคะ (สงสารที่ไม่ปรากฏต้นปลาย) ก็ในสุตตบทเหล่านั้น สุตตบท (ต่อไป) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดุกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ผู้ที่ไม่เคยเป็นมารดา ไม่เคยเป็นบิดา ไม่เคยเป็นพี่น้องชาย ไม่เคยเป็นพี่น้องหญิง ไม่เคยเป็นบุตร ไม่เคยเป็นธิดา (ของเรา) มิใช่หาได้ง่าย"[๒] ดังนี้

๑. อปฺปฏิสมํ ขนฺติคุณํ ปาฐะในมหาฎีกาเป็นบทสมาสว่า อปฺปฏิสมกฺขนฺติคุณ---- เข้าทีกว่า
๒. สํ. นิทาน. ๑๗/๒๒๓-๒๒๔

เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงยังจิตอย่างนี้ ให้เกิดขึ้นในบุคคลนั้นว่า "นัยว่าบุคคลผู้นี้เป็นมารดาในอดีตของเรา รักษา (เรา) อยู่ในท้องถ้วนทศมาส (คลอดแล้ว) ไม่ (แสดงอาการ) เกลียดสิ่งปฏิกูลทั้งหลาย มีเยี่ยว ขี้ น้ำลาย และน้ำมูก เป็นต้น เช็ดได้ราวกะจันทน์แดง ให้ (เรา) นอนแนบบอก อุ้ม (เรา) ไปรอบ เลี้ยง (เรา) มา ...เป็นบิดาเดินทางลำบากต่าง ๆ มีอชบถ (ทางแพะเดิน) และสังกุบถ (ทางที่คนใช้ไม้ขอเหนี่ยวตัวขึ้นไป) เป็นต้น ประกอบการค้าขาย สละแม้แต่ชีวิตเข้าสงคราม อันจัดกระบวมแล้วทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง แล่นเรือไปในมหาสมุทรบ้าง ทำงานที่ยากอื่น ๆ บ้าง เพื่อประโยชน์แก่ตัวเรา คิดว่าจักเลี้ยงลูกน้อย (อุตส่าห์) รวบรวมทรัพย์ด้วยอุบายนั้น ๆ เลี้ยงเรามา ...แม้เป็นพี่น้องชาย พี่น้องหญิง บุตร และธิดาเล่า ก็ได้ทำอุปการะสิ่งนี้ ๆ (แก่เรา) เพราะฉะนั้น อันการทำใจร้ายในบุคคลนั้น หาควรแก่เราไม่"

[สอนตนนัยที่ ๗ - พิจารณาอานิสงส์เมตตา]

แต่ถ้าแม้อย่างนี้ เธอก็ยังไม่อาจดับจิต (ร้าย) ลงได้ไซร้ ทีนี้เธอพึงพิจารณาถึงอานิสงส์เมตตา (ต่อไป) อย่างนี้ว่า "นี่แน่ะพ่อบรรพชิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มิใช่หรือว่า 'ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเจโตวิมุติ คือ เมตตา ภิกษุเสพโดยเอื้อเฟื้อ เจริญทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นดุจวัตถุ* ก่อตั้งสั่งสมทำให้สำเร็จอย่างดีแล้ว

* ทำให้เป็นดุจยาน หมายความว่า ทำให้เข้าได้ว่องไว ทำให้เป็นดุจวัตถุ หมายความว่า ทำให้คล่อง ดุจของใช้ประจำ หยิบใช้เมื่อใดก็ได้เมื่อนั้น (?)

อานิสงส์ ๑๑ เป็นหวังได้ อานิสงส์ ๑๑ คืออะไรบ้าง อานิสงส์ ๑๑ คือผู้เจริญเมตตา ย่อม

หลับเป็นสุข

ตื่นเป็นสุข

ไม่ฝันร้าย

เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย

เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย

เทวดารักษา

ไฟก็ดี พิษก็ดี ศัสตราก็ดี ไม่แผ้วพานเขา

จิตตั้งมั่นเร็ว

สีหน้าผ่องใส

ไม่หลงทำกาลกิริยา

เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งกว่า ย่อมเข้าถึงพรหมโลก"

ดังนี้ ถ้าเจ้าจักไม่ยังจิต (ร้าย) นี้ให้ดับไซร้ เจ้าก็จักเป็นผู้เริดร้างจากอนิสงส์เหล่านี้ไป"

[สอนตนนัยที่ ๘ - ใช้วิธีแยกธาตุ]

แต่พระโยคาวจรผู้ไม่อาจยังจิต (ร้าย) ให้ดับไป แม้โดยอุบายอย่างนี้ พึงทำธาตุวินิพโภค (แยกธาตุ) ต่อไป ถามว่า ทำอย่างไร แก้ว่า พึงสอนตนโดยวิธีแยกอย่างนี้ว่า 'นี่แน่ะพ่อบรรพชิต ก็ตัวเจ้าเมื่อโกรธบุคคลนั้น โกรธอะไร โกรธผมหรือ หรือว่า โกระขน

โกรธเล็บ ฯลฯ โกรธมูตร หรือมิฉะนั้น โกรธธาตุดิน โกรธธาตุน้ำ โกรธธาตุไฟ โกรธธาตุลม ในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น หรือว่าท่านผู้นี้ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะอาศัยขันธ์ ๕ เหล่าใด เพราะอาศัยอายตนะ ๑๒ เหล่าใด เพราะอาศัยธาตุ ๑๘ เหล่าใด ในธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้นเหล่านั้น เจ้าโกรธรูปขันธ์หรือ* หรือว่าโกรธเวทนาขันธ์...สัญญาขันธ์...สังขารขันธ์...วิญญาณขันธ์ มิฉะนั้น เจ้าโกรธจักขวายตนะหรือ โกรธรูปายตนะหรือ ฯลฯ โกรธมนายตนะหรือ โกรธธัมมายตนะหรือ มิฉะนั้น เจ้าโกรธจักขุธาตุหรือ โกรธรูปธาตุหรือ โกรธจักขุวิญญาณธาตุหรือ ฯลฯ โกรธมโนธาตุหรือ โกรธธัมมธาตุหรือ โกรธมโนวิญญาณธาตุหรือ" ก็เมื่อเธอทำธาตุวินิพโภคอยู่อย่างนี้ ฐานที่ตั้งแห่งความโกรธก็ไม่มี ดุจฐานที่ตั้งแห่งเมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเหล็กแหลมไม่มี และฐานที่ตั้งแห่งจิตรกรรมในอากาศก็ไม่มี ฉะนี้

[วิธีสุดท้าย - ทำทานสังวิภาค]

แต่พระโยคาวจรผู้ไม่อาจทำธาตุวินิพโภค ก็พึงทำทานสังวิภาค (การให้และการแบ่ง) เถิด (คือ) พึงให้ของ ๆ ตนแก่ปรปักษ์ รับของ ๆ ปรปักษ์มาเพื่อตน แต่ถ้าปรปักษ์เป็นภินนาชีวะ (มีอาชีวะแตก คือไม่บริสุทธิ์) มีบริขารไม่เป็นของควรแก่การบริโภคไซร้ ก็พึงให้แต่ของ ๆ ตน (ไปฝ่ายเดียว อย่ารับของ ๆ เขาเลย) เมื่อเธอทำ

* รูปกฺขนฺเธสุ ผิด ที่ถูกเป็น รูปกฺขนฺธสฺส เพราะบทหลัง ๆ เป็นรูปจตุตถีวิภัตติทั้งนั้น

ไปอย่างนั้น ความอาฆาตในบุคคลนั้น จะระงับไปโดยส่วนเดียวเป็นแท้ และความโกรธของอีกฝ่ายหนึ่ง แม้จะติดตามมาตั้งแต่อดีตชาติ ก็จะระงับไปในทันทีเหมือนกัน ดังความโกรธของพระมหาเถระผู้ได้บาตรที่พระปิณฑปาติเถระผู้ถูกไล่เสาสนะ ในจิตตลบรรพตวิหารถึง ๓ ครั้ง (นำบาตรเข้าไป) กราบเรียนว่า "ข้าแต่พระมหาเถระผู้เจริญ บาตรใบนี้ราคา ๘ กหาปณะ อุบาสิกาโยมผู้หญิงของกระผมถวาย จึงเป็นภาพอันชอบธรรม ขอพระคุณเจ้าได้โปรดช่วยมหาอุบาสิกา (ของกระผม) ให้ได้บุญด้วยเถิด" ดังนี้แล้ว (น้อม) ถวาย ระงับไปฉะนั้น[๑] อันชื่อว่าการให้นี่ มีอานุภาพมากอย่างนี้ สมคำ (โบราณ) ว่า

การให้ ปราบคนที่ใคร ๆ ปราบไม่ได้ (ก็ได้)
การให้ ยังสิ่งประสงค์ทั้งปวงให้สำเร็จ (ก็ได้) ด้วย
การให้กับการเจรจาไพเราะ (ประกอบกันทำให้)
คนทั้งหลายเงยก็มี ก้มก็มี[๒]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นมีปฏิฆะในบุคคลผู้เป็นศัตรูระงับไปด้วยการสอนตนที่ประการต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว จิต (ของเธอ) ก็ย่อมจะเป็นไปโดยทำเมตตาให้มีขึ้นแม้ในบุคคลผู้เป็นศัตรูนั้นได้ ดุจในบุคคลผู้เป็นที่รัก บุคคลผู้เป็นสหายรักกันมาก และบุคคลที่เป็นกลาง ๆ ฉะนั้น

๑. น่าจะเล่าสักนิดว่า โกรธกันเรื่องอะไร มหาฎีกาก็ไม่เล่าในเรื่องนี้
๒. มหาฎีกาว่า ฝ่ายเงย คือฝ่ายผู้ให้ ฝ่ายก้ม คือฝ่ายผู้รับ

[สีมสัมเภท - รวมแดน]

ต่อนี้พระโยคาวจรนั้นผู้ทำเมตตาให้มีขึ้นได้บ่อย ๆ (จน) ยังสมจิตตา (ความมีจิตเสมอ) ในชนทั้ง ๔ คือ ในตนเอง ในบุคคลที่รัก ในคนกลาง ๆ ในคนเป็นศัตรูกัน ให้สำเร็จได้อยู่ พึงทำสีมสัมเภท (การรวมแดน) ต่อไป นี่เป็นลักษณะแห่งสีมสัมเภทนั้น (คือ)

ถ้าเมื่อบุคคล (โยคาวจร) นี้ พร้อมด้วยภิกษุที่รักและที่กลาง ๆ ที่เป็นข้าศึกกัน เป็น ๔ รูปทั้งตนเอง นั่งกันอยู่ในที่แห่งหนึ่ง ต่างว่าพวกโจรมาบอกว่า "ท่านให้ภิกษุรูปหนึ่งแก่พวกข้าพเจ้า" เมื่อเธอถามว่า "เพราะเหตุไร" ก็ตอบว่า "เพื่อฆ่าภิกษุรูปนั้นแล้วเอาเลือดคอทำพลีกรรม" ดังนี้ไซร้ หากว่าภิกษุ (โยคาวจร) นั้นคิดว่า ในภิกษุเหล่านั้น พวกโจรจงจับภิกษุรูปโน้น ๆ เถิด ดังนี้ละก็เป็นอันไม่ได้ทำสีมสัมเภทเลย แม้หากเธอคิดว่า "พวกโจรจงจับเราเถิด อย่างจับภิกษุ ๓ รูปนี้เลย" ดังนี้ ก็เป็นการยังมิได้ทำสีมสัมเภท ถามว่า เพราะอะไร ตอบว่า เพราะเธอต้องการ (ให้โจร) จับภิกษุรูปใด ๆ ก็ชื่อว่าเธอหาความพินาศให้แก่ภิกษุรูปนั้น ๆ หาประโยชน์ให้แก่ภิกษุนอกนี้ข้างเดียว ต่อเมื่อใดเธอไม่เห็น (ใคร) สักคนในระหว่าง ๔ คน จะควรให้แก่พวกโจร จิตเป็นไปเสมอแท้ทั้งในตนเองและคนทั้ง ๓ นั้น เมื่อนั้นจึงชื่อว่าเป็นอันได้ทำสีมสัมเภทแล เหตุนั้นพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

เมื่อใด พระโยคาวจรผู้มีจิตคิดเกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลาย ยังเห็นความต่างกันในคน ๔ คน คือในตน ในคนที่เกื้อกูล (คือรัก) กัน ในคนกลาง ๆ กัน และในคนไม่เกื้อกูล (คือเกลียด) กันอยู่ เมื่อนั้นยังไม่เรียกว่าเป็นผู้ฉลาดได้เมตตา (ฌาน) อย่างที่ต้องการ ต่อเมื่อใด แดนทั้ง ๔ ภิกษุ (โยคาวจร) รวมเข้าด้วยกันแล้ว แผ่เมตตาไปยังสัตวโลกทั้งปวง กับทั้งเทวดาด้วย เสมอกันหมด เมื่อนั้น เธอผู้มีเมตตาไม่ปรากฏแดน จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ยิ่งใหญ่ (ในเมตตาภาวนา) กว่าพระโยคาวจรรูปก่อน

[เมตตาฌาน]

ในกาลเสมอกับกาลที่รวมแดนได้อย่างนี้นั่นแล ภิกษุ (โยคาจวร) นี้ ก็เป็นอันได้นิมิต และอุปจารด้วย* ก็แลครั้นทำการรวมแดนแล้ว เธอเสพยิ่งขึ้นไป เจริญทำให้มากขึ้นไปซึ่งนิมิตนั้นแหละ ก็จะบรรลุอัปปนา ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณโดยไม่ยากเลย

ด้วยภาวนานุโยคเพียงนี้ ปฐมฌานที่สหรคตกับเมตตาอันละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ประการ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ

* มหาฎีกาว่า นิมติ ในที่นี้ ก็คือสีมสัมเภทนั่นเอง (ไม่ใช่นิมิตอย่างนิมิตในกสิณ) เพราะเมื่อได้สีมสัมเภทแล้ว นิวรณ์จึงระงับ กิเลสจึงชมไป จิตจึงตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ

๑๐ ก็เป็นอันภิกษุ (โยคาวจร) นั้นได้บรรลุแล้ว และครั้นได้บรรลุปฐมฌานนั้นแล้ว เธอเสพยิ่งขึ้นไป เจริญทำให้มากขึ้นไปซึ่งนิมิตนั้นแหละ ก็จะบรรลุทุตยฌานและตติยฌานในจตุกนัย และ (หรือ) ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ในปัญจกนัยตามลำดับ[๑] แท้จริง พระโยคาวจรนั้นจะชื่อว่ามีใจสหรคตกับเมตตาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศขวาง ก็โดยนัยนั้นแล เธอมีใจสหรคตกับเมตตา เป็นใจกว้างใหญ่ไม่มีประมาณ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีความบีบคั้น แผ่ไปในทิศทั้งปวงตลอดโลกที่มีสรรพสัตว์โดยความเป็นตน (เสมอกัน) ในสัตว์ทั้งปวงอยู่ (ได้ดังนี้) ก็ด้วยอำนาจฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ฌานใดฌานหนึ่ง เพราะว่าวิกุพพนา (การทำ [เมตตา] ได้ต่างๆ) นี้ ย่อมสำเร็จแก่พระโยคาวจรผู้มีจิตถึงอัปปนาด้วยอำนาจฌาน มีปฐมฌานเป็นต้นเท่านั้น[๒] (มิใช่สำเร็จแก่ผู้ได้เพียงอุปจาร)

๑. พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นให้สำเร็จได้เพียง ๓ ฌาน ในจตุกนัย หรือ ๔ ฌานในปัญจกนัย ไม่ถึงจตุตถฌาน หรือปัญจมฌาน เพราะจิตยังไม่เป็นอุเบกขา

๒. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ครั้งที่ ๓ ว่า ปฐมชฺฌานาทิวเสน... อยํ วิกุพฺพนา อปฺปนา ปมฺปชิชติ เห็นว่า บทอปฺปนานั้นเกิน เพราะไม่มีความจะจอด และในแก้อรรถกล่าวถึงความตอนนี้ (หน้า ๑๐๙ บรรทัดที่ ๘ นับลง) ก็มีแต่วิกุพฺพนา ไม่มีอปฺปนา คือ ยถา จายํ อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตสฺเสว วิกุพฺพนา สมฺปชฺชติ วิกุพฺพนา มหาฏีกาแก้เป็น วิวิธา กิริยา

[แก้บาลีอัปปมัญญา]

ก็ในบาลีนี้ บทว่า **เมตฺตาสหคเตน** (สหรคตกับเมตตา) ความว่า ประกอบไปด้วยเมตตา บทว่า **เจตสา** (มีใจ) ก็คือ **จิตฺเตน** (มีจิต) คำว่า **เอกํ ทิสํ** (ตลอกทิศหนึ่ง) ตรัสโดยเป็นการแผ่ไปถึงสัตว์ที่เนื่องอยู่ในทิศหนึ่ง มุ่งเอาสัตว์ที่พระโยคาวจรกำหนดครั้งแรกในทิศอันหนึ่ง[๑] บทว่า **ผริตฺวา** (แผ่) คือสัมผัส (ด้วยใจ) ได้แก่ทำให้เป็นอารมณ์ บทว่า **วิหรติ** (อยู่) หมายความว่า ยังอิริยาบถวิหาร (การเปลี่ยนอริริยาบถอยู่) ที่อธิษฐานเพื่อพรหมวิหารให้เป็นไป คำว่า **ตถา ทุติยํ** (ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น) เป็นต้น ความว่า ในทิศทั้งหลาย มีทิศตะวันออกเป็นต้น เธอแผ่ไปตลอดทิศใด ๆ ก็ตาม ทิศหนึ่งอยู่ อย่างใด ก็แผ่ไปตลอดทิศที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ในลำดับกัน[๒]อย่างนั้นแล คำว่า **อิติ อุทฺธํ** ไขความว่า และโดยนัยเดียวกันนั้น (แผ่ไป) ในทิศเบื้องบน สองบทว่า **อโธ ติริยํ** คือแม้ในทิศเบื้องล่าง แม้ในทิศขวาง ก็อย่างนั้นเหมือนกัน ก็แลใน ๒ บทนั้น บทว่า **อโธ** (ทิศล่าง) ได้แก่ทิศใต้ (ตัวเรา) ลงไป บทว่า **ติริยํ** (ทิสขวาง) ได้แก่ในทิศเฉียงทั้งหลาย

๑. หมายความว่า พูดว่าทิศ แต่ที่จริงหมายถึงสัตว์ที่อยู่ในทิศนั้น

๒. มหาฎีกาว่า ลำดับการแผ่ ไม่ใช่ลำดับทิศ เพราะทิศเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เมื่อแผ่ไปทิศใดทิศหนึ่งเป็นการประเดิมแล้ว แผ่ไปทิศใดต่อไป ทิศนั้นก็นับเป็นทิศที่ ๒ แผ่ต่อไปก็เป็นที่ ๓ ที่ ๔ ทีละทิศ

โดยนัยดังนี้ พระโยคาวจรชื่อว่ายังจิตอันประกอบไปด้วยเมตตาให้แล่นไปบ้าง ให้แล่นกลับมาบ้าง ในทิศทั้งปวง ดุจสารถียังม้าให้แล่นไปมาอยู่ในสนามม้าวงกลม ฉะนั้นแล

การกำหนดเอาทิศหนึ่ง ๆ แผ่เมตตาไปเป็นแถบ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงด้วยบทพระบาลีเพียงนี้ (คือเพียง **อุทฺธมโธ ติริยํ**) ส่วนบทพระบาลีมีบทว่า **สพฺพธิ** เป็นต้นไป ตรัสเพื่อแสดง (การแผ่) โดยไม่เป็นแถบ (คือรวมหมด)

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สพฺพธิ** ก็คือ **สพฺพตฺถ** (ในทิศทั้งปวง) บทว่า **สพฺพตฺตตาย** ความว่า โดยความเป็นตนในสัตว์ทั้งปวง อันมีประเภทต่าง ๆ เช่นสัตว์ชั้นเลย ชั้นกลาง และชั้นสูง ที่เป็นมิตรกัน เป็นศัตรูกัน และกลาง ๆ เป็นต้น มีอธิบายว่า โดยความเสมอกับตน ไม่แบ่งแยกว่าเราว่าสัตว์อื่น* อีกนัยหนึ่ง บทว่า สพฺพตฺตตาย นั้น หมายความว่า โดยจิตตภาพ (กำลังจิต ?) ทั้งหมด อธิบายว่า ไม่ (ปล่อยให้) เขยื้อนไปภายนอก (กรรมฐาน) แม้แต่นิดเดียว บทว่า **สพฺพาวนฺตํ** ความว่าที่มีสรรพสัตว์ คือประกอบด้วยสรรพสัตว์ บทว่า **โลกํ** หมายเอาสัตวโลก

ส่วนคำว่า **เมตฺตาสหคเตน** ตรัสซ้ำอีกในตอนอโนธิโสผรณะ (แผ่รวม) นี้ เพราะ (เพื่อ) แสดงปริยาย (คือไวพจน์แห่งเมตตา-

* ปาฐะวิสุทธิมรรคฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ พิมพ์ไว้ว่า อยํ ปรสตฺโตติ วิภาคํ อกตฺวา อตฺตสมตาย เห็นว่า อยํ ผิด ที่ถูกเป็น อหํ เพราะความเลขนอกยันอยู่ ในที่นี้แปลตามที่เห็นว่าถูก

สหคตจิต) มีคำว่า **วิปุเลน** ดังนี้เป็นอาทิ หรือว่า เพราะในตอน อโนธิโสผรณะนี้ มิได้ใช้ตถาศัพท์หรืออิติศัพท์[๑]อีก ดังในตอนโอธิโส-ผรณะ (แผ่เป็นแถบ ๆ) เพราะเหตุนั้นจึงตรัสคำว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตสา** ซ้ำอีก หรือมิฉะนั้น คำว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตสา** (ในตอนนี้) นั้น (พึงทราบว่า) ตรัสโดยเป็นคำนิยม (ก็ได้)

[อรรถแห่งวิกุพพนา]

ก็ในบทว่า **วิปุเลน** เป็นต้นนั้น (พึงทราบวินิจฉัย ดังนี้) ความที่เมตตาสหคตจิตเป็นจิตกว้าง บัณฑิตพึงเห็น (ว่าเป็น) ด้วยอำนาจการแผ่ และอนึ่ง จิตนั้นเป็นจิตใหญ่ด้วยอำนาจภูมิ (คือเป็นรูปาวจร) เป็นจิตไม่มีประมาณ ด้วยอำนาจความคล่องแคล่ว และด้วยอำนาจความที่มีสัตว์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าเป็นจิตไม่มีเวร เพราะละข้าศึกคือพยาบาทเสียได้ ชื่อว่าเป็นจิตไม่มีความบีบคั้น อธิบายว่า ไม่มีทุกข์ เพราะละโทมนัสได้

นี้เป็นความหมายแห่งวิกุพพนา อันกล่าวโดยนัยว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตสา** เป็นต้น[๒] และวิกุพพนานี้ ย่อมสำเร็จแก่พระโยคาวจรผู้มีจิตถึงอัปปนาเท่านั้น ฉันใด แม้ลักษณะ (ที่นับว่าวิกุพพนา) อันใด ที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่า "เมตตาเจโตวิมุติ

๑. หมายถึง ตถา และ อิติ ที่เพ่งความข้างหน้า ดัง ตถา ทุติยํ ตถา ตติยํ ตถา จตุตฺถํ และ อิติ อุทฺธมโธ ติริยํ

๒. หมายความว่า เมตตาสหคตจิต มีอาการได้ต่าง ๆ คือกว้างใหญ่ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีความบีบคั้น นี่แหละเรียกว่า วิกุพฺพนา

เป็นอโนธิโสผรณาด้วยอาการ ๕ เมตตาเจโตวิมุติ เป็นโอธิโสผรณาด้วยอาการ ๗ เมตตาเจโตวิมุติ เป็นทิสาผรณาด้วยอาการ ๑๐"* ดังนี้ แม้ลักษณะ (ที่นับว่าวิกุพพนา) นั้น บัณฑิตก็พึงทราบว่า ย่อมสำเร็จแก่พระโยคาวจรผู้มีจิตถึงอัปปนา ฉันนั้นเหมือนกัน

[อโนธิโสผรณา ๕]

ก็แลในลักษณะเหล่านั้น เมตตเจโตวิมุติ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอโนธิโสผรณาด้วยอาการ ๕ นี้ คือ

(๑) **สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุข รักษาตนอยู่เถิด

(๒) **สพฺเพ ปาณา----** ขอปาณะ (ผู้เนื่องด้วยลมหายใจ) ทั้งหลายทั้งปวง----

(๓) **สพฺเพ ภูตา----** ขอภูต (ผู้เป็นแล้วป ทั้งหลายทั้งปวง----

(๔) **สพฺเพ ปุคฺคลา----** ขอบุคคลทั้งหลายทั้งปวง----

(๕) **สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา ฯเปฯ ปริหรนฺตุ** ขอผู้เนื่องอยู่ในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ รักษาตนอยู่เถิด

[โอธิโสผรณา ๗]

เมตตาเจโตวิมุติ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นโอธิโสผรณาด้วยอาการ

* ขุ. ป. ๓๑/๔๓๘๓

๗ นี้ คือ

(๑) **สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา ฯ เป ฯ อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯ ล ฯ รักษาตนอยู่เถิด

(๒) **สพฺเพ ปุริสา**---- ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวง----

(๓) **สพฺเพ อริยา**---- ขออริยชนทั้งหลายทั้งปวง----

(๔) **สพฺเพ อนริยา**---- ขออนริยชนทั้งหลายทั้งปวง----

(๕) **สพฺเพ เทวา**---- ขอเทพทั้งหลายทั้งปวง----

(๖) **สพฺเพ มนุสฺสา**---- ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง----

(๗) **สพฺเพ วินิปาติกา อเวรา ฯ เป ฯ อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** ขอวินิปาติกะ (ผู้ตกอยู่ในอบาย) ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯ ล ฯ รักษาตนอยู่เถิด

[ทิสผรณา ๑๐]

เมตตาเจโตวิมุติ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นทิสาผรณา (แผ่เป็นทิศ ๆ ด้วยอาการ ๑๐ นี้ คือ

(๑) **สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา ฯ เป ฯ อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ รักษาตนอยู่เถิด

(๒) **สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตฺตา**---- ขอสัตว์ทั้งหลาบทั้งปวง ในทิศตะวันตก----

(๓) **สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตฺตา**---- ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเหนือ----

(๔) **สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตฺตา----** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศใต้----

(๕) **สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สตฺตา----** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเฉียงตะวันออก (คือตะวันออกเฉียงเหนือ)----

(๖) **สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สตฺตา----** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเฉียงตะวันตก (คือตะวันตกเฉียงใต้)----

(๗) **สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตฺตา----** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเฉียงเหนือ (คือตะวันตกเฉียงเหนือ)----

(๘) **สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย สตฺตา----** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเฉียงใต้----(คือตะวันออกเฉียงใต้)----

(๙) **สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย สตฺตา----** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเบื้องล่าง----

(๑๐) **สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา ฯ เป ฯ ปริหรนฺตุ** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯ ลฯ รักษาตนอยู่เถิด

(นี้แสดงบท **สตฺตา** *เป็นตัวอย่าง บทต่อไปมีบท ปาณา เป็นต้น ก็พึงประกอบความอย่างเดียวกัน ต่อไปนี้ ท่านเปยยาลไว้)*

สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปาณา---- ภูตา---- ปุคฺคลา---- อตฺตภาวปริยาปนฺนา---- สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย---- ปุริสา---- อริยา---- อนริยา---- เทวา---- มนุสฺสา---- วินิปาติกา อเวรา ฯ เป ฯ ปริหรนฺตุ ขอปาณะทั้ง---- ภูตทั้งหลาย----

บุคคลทั้งหลาย---- ผู้เนื่องอยู่ในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวงในทิศตะวันออก ---- ขอสตรีทั้งหลาย---- บุรุษทั้งหลาย---- อริยชนทั้งหลาย---- อนริยชนทั้งหลาย---- เทพทั้งหลาย---- มนุษย์ทั้งหลาย---- วินิปาติกะทั้งหลายทั้งปวงในทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ รักษาตนอยู่เถิด

สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย---- อุตฺตราย---- ทกฺขิณาย---- อนุทิสาย---- เหฏฺฐิมาย ทิสาย---- อุปริมาย ทิสาย ปาณา ฯ เป ฯ อิตฺถิโย ฯ เป ฯ วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ ขอปาณะทั้งหลาย ฯ ล ฯ สตรีทั้งหลาย ฯ ล ฯ วินิปาติกะทั้งหลายทั้งปวง ในทิศตะวันตก---- ทิศเหนือ---- ทิศใต้---- ทิศเฉียงตะวันออก ตะวันตก เหนือ ใต้---- ทิศเบื้องล่าง---- ทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุข รักษาตนอยู่เถิด"

[แก้อรรถ สพฺเพ สตฺตา เป็นต้น]

ในบทเหล่านั้น บทว่า 'ทั้งปวง' นั้น เป็นคำถือเอาหมดไม่มีเหลือ ชนผู้ข้องอยู่ ติดอยู่ด้วยฉันทราคะ ในขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นอาทิ ชื่อว่าสัตว์ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ (แก่พระราธะ) ว่า "ดูกรราธะ ผู้ใดมีความพอใจ ความกำหนัด ความยินดี ความปรารถนาในรูป ผู้นั้นชื่อว่าข้องอยู่ในรูปนั้น ติดอยู่ในรูปนั้น เหตุนั้นแลจึงได้ชื่อว่า สัตว์ ผู้ใดมีความพอใจ ความกำหนัด ความยินดี ความปรารถนาใน เวทนา----สัญญา----สังขาร----วิญญาณ

ผู้นั้นชื่อว่าข้องอยู่ในเวทนา----สัญญา----สังขาร----วิญญาณนั้น ติดอยู่ในเวทนา ฯ ล ฯ วิญญาณนั้น เหตุนั้นแล จึงได้ชื่อว่า สัตว์[๑]" ดังนี้ แต่ด้วยรุฬหิศัพท์ (ศัพท์งอก) โวหาร (ว่าสัตว์) นี้ ใช้ในท่านผู้ปราศจากระคะแล้วก็ได้เหมือนกัน ดังคำ ตาลวัณฏะ (พัดก้านตาล) ใช้ในพัดชนิดหนึ่ง ซึ่งทำด้วยไม้ไผ่ (สาน) ก็ได้ ฉะนั้น ส่วนพวกอักขรจินตกะ (ผู้คิดเล่นอักขระ) ไม่วิจารความ ลงเอาว่า นั่นเป็นคำนามเท่านั้น ข้างพวกท่านผู้วิจารความ ประสงค์ความว่า ชื่อว่าสัตว์ เพราะประกอบด้วยสัตตะ[๒]ก็มี

สัตว์ทั้งหลายชื่อว่า ปาณะ เพราะภาวะคือการหายใจ หมายความว่า เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยลมหายใจออกหายใจเข้า

ชื่อว่า ภูต เพราะเป็นแล้ว หมายความว่า เพราะเป็นขึ้นพร้อม คือ เกิดใหญ่ขึ้น

นิรยะ ท่านเรียกว่า ปุ๊ สัตว์ทั้งหลายย่อมเลื่อน หมายคามว่า ย่อมไปในนิริยะที่เรียกปุ๊นั้น เหตุนั้นจึงชื่อ ปุคฺคล"[๓]

๑. สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๒๓๒

๒. มหาฎีกาว่า คำว่า สัตตะ ในที่นี้ ได้แก่พุทธิ หรือ วิริยะ หรือ เดช เพราะฉะนั้น สตฺโตก็แปลว่า ผู้ประกอบด้วยพุทธิ (คือความรู้) หรือผู้ประกอบด้วยวิริยะ หรือผู้มีเดช (คืออำนาจ) ก็ได้

ท่านช่างคิดเสียจริง ๆ แม้แต่บาลีอธิบายไว้ชัดเจนแล้วก็ยังอุตส่าห์คิดอยู่อีก น่าสนุก

๓. ตามนี้ ปุคฺคล แปลว่า ผู้เลื่อนไปนรก ไม่น่าโมทนาเลย มหาฎีกาก็ทีจะไม่โมทนาเหมือนกัน จึงไม่ช่วยขยายความอะไรเลย กลับไปนำเอาอรรถาธิบายของอาจารย์ทางนิรุติศาสตร์มากกล่าวไว้แทนว่า ทางนิรุติแก้ว่า "ชื่อว่า ปุคฺคล เพราะเพิ่มจำนวน และเพราะเลื่อนไป" ตามนี้ ปุ ออกเป็น ปูรณ ส่วน คล ก็ คลธาตุ ในความเลื่อนไป แล้วก็มีอธิบายว่า แท้จริง สัตว์ทั้งหลายเกิดมา ก็เป็นดุจมาเพิ่มจำนวนหมู่สัตว์นั้น ๆ ขึ้น และเลื่อน คือเลื่อนไปตามรุ่นตามคราวนั้น ๆ

ร่างกาย เรียกอัตภาพ อีกนัยหนึ่ง อัตภาพ ก็คือขันธ์ ๕ นั่นเอง คำว่าอัตภาพนี้ ก็เป็นแต่คำที่หมายเอาขันธ์ ๕ บัญญัติขึ้นโดยสภาวะ[๑] สัตว์ทั้งหลายนับเนื่องอยู่ในอัตภาพนั้น เหตุนั้นจึงชื่อ **อตฺตภาวปริยา-ปนฺน คำ ปริยาปนฺน** - นับเนื่อง หมายความว่ากำหนดไว้ (ในนั้น) อยู่ภายใน (นั้น)

ก็แล คำว่า **สตฺตา** - สัตว์ทั้งหลาย (มีความหมาย) ฉันใจ แม้คำที่เหลือ (มีคำว่าปาณาเป็นต้น ก็มีความหมาย) ฉันนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า คำเหล่านั้นเป็นไวพจน์ของคำว่า 'สรรพสัตว์' ทั้งนั้นแหละ เพราะยกขึ้นด้วยอำนาจรุฬหิศัพท์

ไวพจน์ของคำสรรพสัตว์อื่น ๆ เช่นว่า **สพฺเพ ชนฺตู สพฺเพ ชีวา** ยังมีอยู่อีกก็จริง แต่ทว่า (ในปฏิสัมภิทา) ท่านถือเอาคำ ๕ คำนี้เท่านั้น กล่าวไว้ว่า "เมตตาเจโตวิมุติ เป็นอโนธิโสผรณาด้วยอาการ ๕" ดังนี้ ก็โดยที่ (คำทั้ง ๕ นั้น) เป็นคำปรากฏ (คือเด่น) ส่วนเกจิอาจารย์เหล่าใดไม่ต้องการ (ให้เป็น) เพียงความที่คำทั้งหลายมี สตฺตา ปาณา เป็นต้น เป็นไวพจน์กันเท่านั้น แต่หากต้องการถึงความที่คำเหล่านั้นต่างกันโดยอรรถด้วย ความต้องการของเกจิอาจารย์เหล่านั้น ผิดจากอโนธิโสผรณา[๒] เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรไม่ควร

๑. คือโดยลักษณะที่มันเป็นของมันได้ มิใช่โดยปรมัตถ์ เพราะว่าโดยปรมัตถ์แล้ว ตัวตนบุคคลหามีไม่ ?

๒. เววจนมตฺโต นั้น ในมหาฎีกาเป็น เววจนตามตฺตํ เห็นว่าของท่านถูก เพราะมี สตฺตา ปาณาติอาทีนํ เป็นภาวาทิสัมพันธ์อยู่ข้างหน้า และเป็นอวุตตกรรม ใน อิจฺเฉยฺยุํ เสมอกับบท นานตฺตํ ข้างหลัง

ถือเอาความหมายอย่าง (เกจิอาจารย์) นั้น พึงแผ่อโนธิโสเมตตา ในอาการ ๕ เหล่านี้โดยอาการใดอาการหนึ่งไปเถิด

[อัปปนา ๕๒๘]

ก็แลในเมตตาภาวนานี้ ภาวนาว่า "**สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด" นี้ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่งได้ ภาวนาว่า "**(สพฺเพ สตฺตา) อพฺยาปชฺฌา ดหนฺตุ-** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้มีความไม่บีบคั้นเถิด" นี้ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่งได้

คำว่า **'อพฺยาปชฺฌา** - ไม่มีความบีบคั้น' นั้น คือ **พฺยาปาทรหิตา** ปราศจากพยาบาท

ภาวนาว่า "**(สพฺเพ สตฺตา) อนีฆา โหนฺตุ -** ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีทุกข์เถิด" นี้ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่งได้

คำว่า **อนีฆา** ได้แก่ **นิทฺทุกฺขา** - ไม่มีทุกข์

ภาวนาว่า "**(สพฺเพ สตฺตา) สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** - ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้มีความสุขรักษาตนอยู่เถิด" นี้ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่งได้

อโนธิโส ผรณาติ วุจฺจติ ในมหาฎีกาเป็น...ผรณา วิวุชฺฌติ เห็นว่าของท่านถูก เพราะแปลได้ความดี

ในที่นี้ได้แก้และแปลตามที่เห็นว่าถูก

ที่ว่าผิดจาอโนธิโสผรณานั้น หมายความว่า ถ้าถือตามมติเกจิอาจารย์ว่าคำทั้ง ๕ มีความหมายต่างกันแล้วก็จะกลางเป็นว่า สตฺตาก็อย่าง ๑ ปาณาก็อย่าง ๑ ภูตาก็อย่าง ๑ ปุคฺคลาก็อย่าง ๑ ...แยกแดนกันไป ไม่สมกับพระบาลีที่กล่าวความตอนเป็นอโนธิโสผรณา (แผ่รวมแดน)

เพราะเหตุนั้น ในบทเหล่านี้ แม้นบทใด ๆ ปรากฏ (เห็นชัดขึ้น) พระโยคาวจรก็พึงแผ่เมตตาไปตามกำลังของบทนั้น ๆ เถิด

โดยนัยที่กล่าวมาดังนี้ อัปปนาในอโนธิโสผรณะจึงเป็น ๒๐ เนื่องด้วยอัปปนา ๔ ๆ ในอาการ ๕ ส่วนในโอธิโสผรณะเป็น ๒๘ เนื่องด้วยอัปปนา ๔ ๆ ในอาการ ๗

ก็แลในอาการ ๗ นั้น คำว่า **อิตฺถิโย ปุริสา** - สตรี บุรุษ ท่านกล่าวโดยเพศ คำว่า **อริยา อนริยา** - อริยชน อนริยชน กล่าวโดย (แยก) เป็นพระอริยะ และปุถุชน คำว่า **เทวา มนุสฺสา วินิปาติกา** - เทวดา มนุษย์ วินิปาติกะ กล่าวโดยอุปบัติ (กำเนิด)

ส่วนในทิสาผรณะ อัปปนาเป็น ๔๘๐ คือ ตามนัย (ตอนอาการ ๕) มี **สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา----**เป็นข้อต้น ทำเป็นทิศละ ๒๐ (๑๐ ทิศรวม) เป็น ๒๐๐ ตามนัย (ตอนอาการ ๗) มี **สพฺพา ปุตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย----** เป็นข้อต้น ทำเป็นทิศละ ๒๘ (๑๐ ทิศรวม) เป็น ๒๘๐

ทั้งหมดตามที่ว่ามานี้เป็นอัปปนา ๕๒๘ ที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิ-สัมภิทาแล

[แก้อรรถเมตตานิสงส์]

พระโยคาวจรนี้ครั้งเจริญเมตตาเจโตวิมุติตามทางอัปปนาเหล่านั้นทางใดทางหนึ่งดังกล่าวมาฉะนี้แล้ว ย่อมได้อานิสงส์ ๑๑ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า "ผู้เจริญเมตตาเจโตวิมุติ ย่อมหลับเป็นสุข" ดังนี้เป็นอาทิ

ในอานิสงส์ ๑๑ นั้น ข้อว่า หลับเป็นสุข มีอธิบายว่า ชนทั้งหลายนอกนั้น (ที่ไม่ได้เมตตาเจโตวิมุติ) ย่อมหลับพลิกกายไปมา (และ) กรนอยู่ ดูเป็นทุกข์อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุติหาหลับอย่างนั้นไม่ ย่อมหลับสบาย แม้หลับสนิทแล้วก็เป็นดุจเข้าสมาบัติ

ข้อว่า ตื่นเป็นสุข มีอธิบายว่า ชนทั้งหลายอื่นตื่นขึ้นทำเสียงคราง บิดกายพลิกไปมาอยู่ ดูเป็นทุกข์อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุติหาตื่นอย่างนั้นไม่ ย่อมตื่นสบาย คือ ไม่มีการ (อาการผิดแปลก) ดุจดอกปทุมแย้มอยู่ฉะนั้น

ข้อว่า ไม่ฝันร้าย อธิบายว่า ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตินั้น แม้นฝันเห็น ก็ฝันเห็นแต่นิมิตที่ดีงาม เป็นเหมือนว่ากำลังไหว้พระเจดีย์ เหมือนว่ากำลังทำการบูชา และเหมือนว่ากำลังฟังธรรม ส่วนชนทั้งหลายอื่น (ฝัน) เห็นตนเหมือนว่าถูกพวกโจรล้อม เหมือนว่าถูกฝูงสัตว์ร้ายทำอันตรายเอา และเหมือนว่ากำลังตกเหว อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุติหาฝันร้ายอย่างนั้นไม่

ข้อว่า เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย คือว่าเป็นที่รักที่พอใจของมนุษย์ทั้งหลาย ราวกะสร้อยไข่มุกที่สวมไว้แนบอก และราวกะพวงดอกไม้อันประดับไว้ที่ศีรษะฉะนั้น

ข้อว่า เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย คือว่า ผู้เจริญเมตตาเจโตวิมุตินั้น เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลายฉันใด ก็ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายฉันนั้น เหมือนดังท่านวิสาขเถระ

[เรื่องพระวิสาขเถระ]

ได้ยินว่า พระวิสาขเถระนั้น (เมื่อเป็นคฤหัสถ์) เป็นกุฎุมพีอยู่ในกรุงปาฏลิบุตร ท่านอยู่ในกรุงนั้นแหละได้ยินข่าวว่า ตัมพปัณณิทวีป (คือเกาะลังกา) ประดับประดาไปด้วยถ่องแถวพระเจดีย์รุ่งเรืองด้วยกาสาวพัสตร์ ในทวีปนั้น ใคร ๆ อาจจะนั่งหรือนอนได้ในที่ทุกแห่งที่ตนปรารถนา[๑] สัปปายะทั้งปวง คือ อุตุสัปปายะ เสนาสนสัปปายะ ปุคคลสัปปายะ ธัมมสวนสัปปายะ หาได้ง่ายในทวีปนั้น ดังนี้ ท่านจึงมอบกองโภคทรัพย์ของตนให้แก่บุตรและภริยา มีเงินกหาปณะเดียวอันผูก (ขอด) ไว้ที่ชายผ้าเท่านั้น ออกจากเรือนไป คอยเรือที่ริมฝั่งทะเลอยู่ถึงเดือนหนึ่ง และเพราะความที่เป็นผู้ฉลาดในเชิงพูด ท่านซื้อของ (สินค้า) ที่ช่องนี้ไปขายที่ช่องโน้น[๒] โดยกาลในระหว่าง (ที่คอยเรือ) เดือนหนึ่งนั่นเอง (สามารถ) รวบรวมทรัพย์ได้ถึง ๑,๐๐๐ กหาปณะ ด้วยการค้าขายอันชอบธรรม ท่านมาถึงมหาวิหาร (ในลังกา) โดยลำดับ แล้วขอบรรพชา (เมื่อ) ภิกษุทั้งหลายนำท่านไปสู่สีมาเพื่อให้บรรพชา ท่านทำถุงเงิน ๑,๐๐๐ กหาปณะนั้นตกลงที่พื้นทางช่องชายผ้า และเมื่อภิกษุทั้งหลายทักว่านั่นอะไร ก็บอกว่า "กหาปณะ ๑,๐๐๐ เจ้าข้า" ภิกษุทั้งหลายเตือน

๑. มหาฎีกาว่า ที่นั่งนอนได้ทุกแห่ง เพราะเป็นประเทศเกษม คือปลอดภัยนั้นอย่างหนึ่ง เพราะมีที่ ๆ รื่นรมย์น่านั่งน่าชมอยู่ทั่ว ๆ ไปอีกอย่างหนึ่ง (มาถึงตอนนี้ แม้แต่ตัมพปัณณิทวีป ก็วิเศษกว่ามัชฌิมประเทศในชมพูทวีปเสียแล้ว)

๒. ทฺวาร ในที่นี้จะแปลว่า 'ประตู' ความไม่ผุด สู้แปลว่า 'ช่อง' ไม่ได้เพราะมีตัวอย่างอยู่ในบ้านเมืองเรานี้ คือท่าจอดเรือสินค้าย่อม ๆ ริมทะเล มีทางขึ้นบกติดต่อไปที่อื่นได้ เขาเรียกว่า 'ช่อง' เช่นช่องแสมสาร ที่สัตหีบ จังหวัดชลบุรี

ว่า "แน่ะอุบาสก ตั้งแต่กาลที่บรรพชาแล้วไป ท่านจะจัดการไม่ได้ ท่านจงจัดการมันเสียบัดนี้แหละ" ดังนี้ ท่านจึงประกาศว่า "คนทั้งหลายผู้มาสู่สถานที่นายวิสาขะบรรพชา อย่างได้มือเปล่า (กลับ) ไปเลย" แล้วแก้ (ถุง) โปรย (ทานกหาปณะ)[๑] ในวงสีมาแล้ว จึงบรรพชาอุปสมบท ท่าน (อยู่มา) มีพรรษาครบ ๕ แล้ว (เรียนทำมาติกา ๒ มาติกาให้คล่องแล้ว ปวารณา (ออกพรรษา) แล้วเรียนเอากรรมฐานที่เป็นสัปปายะแก่แล้ว เที่ยวอยู่บำเพ็ญวัตรสม่ำเสมอกันไปในวิหารหนึ่ง ๆ วิหารละ ๔ เดือน ๆ[๒] และ

พระเถระวิสาขะ (นั้น) เที่ยว (บำเพ็ญวัตร) ไปอย่างนั้นอยู่ (วันหนึ่ง) ยืนอยู่ในกลางป่า (พิจารณา) ตรวจค้นดูคุณธรรมของตนไป จะบันลือเสียง (ให้ปรากฏไว้) จึงได้กล่าวความข้อนี้ว่า "ข้าพเจ้าอุปสมบทมาโดยกาลเท่าใด (และ) มาในที่นี้โดยกาลเท่าใด ในระหว่างกาลเท่านั้นนี้ (ความผิด) ของข้าพเจ้าไม่มีเลย โอ เป็นลาภแท้นะท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย"

๑. จะเป็นเยี่ยงที่คนไทยเรา (ผู้มีเงิน) จัดให้เจ้านาคโปรยทานที่หน้าโบสถ์ ก่อนจะเข้าไปขออุปสมบท (ซึ่งบัดนี้ไม่ใคร่นิยมกันแล้ว) หรือเปล่า

๒. สมวตฺตวาสํ มหาฎีกาให้อรรถาธิบายว่า กล่าวกันว่าพระเถระองค์นี้เข้าไปสู่วิหารใด ๆท่านไม่คิดว่า 'ฉันเป็นอาคันตุกะ' ท่านจะบำเพ็ญวัตรต่าง ๆ ที่ควรบำเพ็ญ เยี่ยงภิกษุประจำในวิหานั้น ๆ เสมอกันทุกแห่งที่ท่านไปอยู่ แต่ลางอาจารย์ประสงค์ความว่า อยู่ด้วยวิหารธรรมคือเมตตาอันเป็นไปเสมอในสัตว์ทั้งปวง เพราะพระเถระองค์นี้เป็นผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ทั้งในเวลาก่อและหลังบรรลุพระอรหัต

ท่านกำลังเดินไปจิตตลบรรพตวิหาร ถึงทางสอบแพร่ ก็หยุดคิดอยู่ว่า ทางนี้หรือทางนี้หนอ ครั้นนั้นเทวดาผู้สิงอยู่ที่ภูเขายื่นมือชี้ให้ท่านว่า นั่นทาง ท่านอยู่ที่จิตตลบรรพต ๔ เดือนแล้ว คิดว่าจักไปในเวลาเช้าตรู่แล้ว (เข้า) จำวัด เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นมณิละทางหัวที่จงกรม (มา) นั่งร้องไห้อยู่ที่ขั้นบันได พระเถระทักว่าใครนั่น

"ข้าพเจ้าชื่อมณิลิยา[๑] เจ้าข้า"

"ร้องไห้ทำไม"

"เกี่ยวกับการจะไปของท่าน"

"เมื่ออาตมาอยู่ที่นี่ มีคุณอะไรแก่ท่านทั้งหลาย"

"ท่านเจ้าข้า เมื่อท่านอยู่ที่นี่ พวกอมนุษย์ มีเมตตากันและกันทีนี้ ครั้นท่านไปเสีย เขาทั้งหลายก็จักก่อนการทะเลาะกัน พูดคำหยาบกัน"[๒]

พระเถระจึงว่า "ถ้าเมื่ออาตมาอยู่ที่นี่ ความอยู่ผาสุก (เกิด) มีแก่ท่านทั้งหลายไซร้ ก็นับเป็นการดีอยู่" แล้วอยู่ที่จิตตลบรรพตนั้นต่ออีก ๔ เดือน แล้วยังคมนจิต (ความคิดจะไป) ให้เกิดขึ้นเช่นเดิมอีก ข้างเทวดาก็ (มา) ร้องไห้เช่นนั้นอีก โดยอุบายนั้นพระเถระอยู่ที่นั่น (จน) ปรินิพพานไปในที่นั้นเองแล ภิกษุผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย ดังนี้[๓]

๑. มหาฎีกาว่า รุกขเทวดามักได้ชื่อตามต้นไม้ที่อาศัย เทวดาผู้นี้อยู่ที่ต้นมณิละ จึงได้ชื่อเช่นนั้น
๒. พวกอมนุษย์นี่หมายถึงอะไร หมายถึงจำพวกอสุรกายกระมัง
๓. ฟังจนจบแล้วก็ไม่ทราบว่าพระวิสาขะท่านบำเพ็ญเมตตาอย่างไร อมนุษย์ถึงได้รักนัก ท่านเล่าแต่ผล เหตุไม่เล่า

ข้อว่า 'เทวดารักษา' คือเทวดาทั้งหลายย่อมรักษา (ผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม) ดุจมารดาบิดาทั้งหลายรักษาบุตรฉะนั้น

ข้อว่า 'ไฟก็ดี พิษก็ดี ศัสตราก็ดี ไม่แผ้วพานเขา' อธิบายว่า ไฟเล่าก็ไม่แผ้วพาน คือไม่เข้าในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ดุจไฟไม่เข้าในร่างกายของอุตตราอุบาสิกา* ฉะนั้น พิษเล่าก็ไม่แผ้วพาน คือไม่เข้าในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ดุจพิษไม่เข้าในร่างกายของพระจุฬสิวเถระผู้สวดสังยุตนิกายฉะนั้น ศัสตราเล่าก็ไม่แผ้วพาน คือไม่เข้าในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ดุจศัสตราไม่เข้าในร่างกายของสังกิจจสามเณรฉะนั้น มีอธิบายว่า ไฟก็ดี พิษก็ดี ศัสตราก็ดี ย่อมไม่ทำร่างกายของท่านผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้นให้กำเริบได้และ ในข้อนี้ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวเรื่องแม่โคนม (เป็นนิทัสนะ) บ้างก็ได้

มีเรื่องเล่าว่า แม่โคนมตัวหนึ่ง ยืนปล่อยกษีรธารา (สายน้ำนม) ให้แก่ลูกโคอยู่ พรานผู้หนึ่ง คิดจะแทงมัน จึงควงหอกด้ามยาวพุ่งไป หอกนั้น (ไป) ถึงร่างมันเข้าก็ปลิวไปดังใบตาล (ไม่เข้า) (ทั้งนี้) ด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธิก็หามิได้ ด้วยกำลังแห่งอัปปนาสมาธิก็หามิได้เลย (แต่) ด้วยความที่แม่โคนั้น มีจิตรักใคร่เป็นกำลังในลูกโคเท่านั้น เมตตามีอานุภาพมากดังนี้แล

ตกลงจะบวช เดินไปโบสถ์ ยังพกเงินอยู่อีก ถ้าถุงเงินไม่หล่นเสียก่อน มิพกเข้าไปถึงในโบสถ์หรือ ฟังดูราวกะเป็นคนไม่รู้เหนือรู้ใต้ ท่านเล่าเลอะเลือนหรือเปล่า

สำเร็จอรหัตด้วยกรรมฐานอะไร สำเร็จเมื่อไร ท่านก็ไม่เล่า ไปโผล่เอาตอนจบว่า ปรินิพพานอยู่ที่จิตตบรรพตนั้นเอง

* อุตตราอบาสิกาถูกนางสิริมารดด้วยน้ำมันเดือด ๆ ที่ว่าไฟไม่เข้า หมายความว่าไม่ร้อนกระมัง

ข้อว่า จิตตั้งมั่นเร็ว คือจิตของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ย่อมเป็นสมาธิได้เร็วทีเดียว ความชักช้าแห่งสมาธิจิตนั้นหามิไม่*

ข้อว่า สีหน้าผ่องใส คือ ประการหนึ่ง หน้าของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้น ย่อมมีสีหน้าผ่องใส ดัง (หัว) ตาลสุกที่เพิ่มหลุดจากขั้วฉะนั้น

ข้อว่า ไม่หลงทำกาลกิริยา ความว่า ขึ้นชื่อว่า สัมโมหมรณะ (ความหลงตาย) ของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ย่อมไม่มี ท่านเป็นผู้ไม่หลงเลยทำกาลกิริยา ดังว่าหลับไปฉะนั้น

ข้อว่า เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งกว่า----นั้น ความว่า ประการหนึ่ง ผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้น เมื่อไม่อาจบรรลุพระอรหัต อันเป็นคุณยิ่งกว่าเมตตาสมาบัติ เคลื่อนจากภพนี้แล้ว ย่อมเข้าถึงพรหมโลก ดังว่าหลับแล้วตื่นขึ้นฉะนั้น

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในการเจริญเมตตา

[กรุณาพรหมวิหาร]

ส่วนว่า พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญกรุณาพรหมวิหาร พึงพิจารณาให้เป็นโทษของความไม่มีกรุณา และอนิสงส์ของกรุณาแล้วจึงเริ่มเจริญกรุณาพรหมวิหาร (ต่อไป) ก็แลเมื่อจะเริ่มเจริญกรุณานั้นไม่ควรเริ่มในบุคคลที่เป็นโทษแก่ภาวนา มีบุคคลที่รักเป็นต้นก่อน

* มหาฎีกาว่า หมายถึงผู้ที่ฌานเสื่อมไปเพราะอันตรายอะไร ๆ ก็ตาม เมื่อจะทำสมาธิอีก จิตของเขาจะเป็นสมาธิได้เร็ว เพราะพยาบาทนิวรณ์ได้ถูกกำจัดไว้เสียไกลแล้ว

เพราะบุคคลที่รักก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งคนที่รักนั่นแหละ (หาเป็นที่ตั้งแห่งกรุณาไม่) บุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่งเล่าก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งสหายที่รักยิ่ง บุคคลกลาง ๆ ก็ก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งคนกลาง ๆ บุคคลที่ไม่รักก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งคนไม่รัก บุคคลที่เป็นศัตรูกันก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งคนเป็นศัตรูกันนั่นแหละ (ทั้งหมดนี้หาเป็นที่ตั้งแห่งกรุณาไม่) (ส่วน) บุคคลผู้มีเพศเป็นข้าศึกกัน และบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว ก็ไม่ใช่แดน (ที่จะแผ่กรุณาไป) เลยทีเดียว แต่เพราะกล่าวไว้ในวิภังค์ว่า "อนึ่ง ภิกษุมีใจสหรคตกับกรุณาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร ? (คือ) ภิกษุมีกรุณาแผ่ไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างที่เห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นคนยากแค้นเข็ญใจ* แล้วพึงสงสารฉะนั้น" ดังนี้ (เพราะฉะนั้น) ก่อนอื่นหมด พระโยคาวจรได้พบใครสักคนที่น่าสงสาร (คือ) มีรูปร่างน่าเกลียด ถึงซึ่งความลำบากเต็มประดา ยากแค้นแสนเข็ญ เป็นคนกำพร้า (แถม) มือและเท้ากุด นอนอยู่ที่ศาลาคนอนาถา วางกระเบื้อง (ขอทาน) ไว้ข้างหน้า มีหมู่หนอนออกจากมือและเท้า ทำเสียงครวญครางอยู่ พึงยังกรุณาให้เป็นไปว่า "สัตว์ผู้นี้ถึงซึ่งความทุกข์ยากหนอ ไฉนเล่าหนอเขาจะพึงพ้นจากทุกข์นี้ได้" ดังนี้เถิด

เมื่อไม่ได้คนทุคตะ (เช่น) นั้น (เป็นอารมณ์) แม้บุคคลผู้มีความสุขแต่มักทำบาป ก็พึงเจริญกรุณาได้ (โดย) เปรียบกับโจรที่เขา

* ทุรูเปตํ มหาฎีกาแก้ว่า ได้แก่ประพฤติชั่ว (กายทุจฺจริตาทีหิ อุเปตํ) เห็นว่าในที่นี้ไม่น่าแก้เช่นนั้น เพราะการแผ่กรุณาแก่คนทำชั่ว ท่านกล่าวในตอนต่อไป เห็นว่า ทุรูเปตํ นี้ก็ไวพจน์ของ ทุคฺคตํ นั่นเอง

จะฆ่าก่อน ถามว่า เปรียบอย่างไร ? ตอบว่า เปรียบเหมือนราชบุรุษทั้งหลายมัดโจรที่จับได้พร้อมทั้งของ (กลาง) โดยพระราชบัญชาว่า จงฆ่ามันเสีย ให้ประหาร (เฆี่ยน) ๑๐๐ ที ๆ ทุกที่สี่แพร่ง นำไปสู่ตะแลงแกง คนทั้งหลาย (สงสารมัน) ให้ของเคี้ยวบ้าง ของกินบ้าง ดอกไม้ของหอมเครื่องไล้และ (หมาก) พลูบ้างแก่มัน มันขบเคี้ยวและกินของเหล่านั้นไป ดูราวกะเป็นคนมีความสุขพรั่งพร้อมด้วยโภคะก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น ใคร ๆ ก็มิได้สำคัญเห็นมันว่า 'โจรผู้นี้เป็นผู้มีความสุข มีโภคะมากหนอ' ดังนี้เลย ที่แท้คนเขากรุณามัน "คนน่าสงสารผู้นี้จักตายบัดเดี๋ยวนี้ละ เพราะมันวางเท้าข้างใด ๆ ลงไป (ก้าวเดิน) มันก็ใกล้ความตายเข้าไปทุกทีด้วยเท้าข้างนั้น ๆ" ดังนี้ ฉันใดก็ดี แม้บุคคลผู้มีความสุข (แต่ว่ามักทำบาป)[๑] ภิกษุผู้บำเพ็ญกรุณากรรมฐานก็พึงแผ่กรุณาได้อย่างนี้ว่า "บุคคลผู้น่าสงสารนี้ ในกาลบัดนี้เป็นผู้ถึงซึ่งความสุข จัดตรียม (สุขวัตถุ) ไว้อย่างดี[๒] บริโภคโภคะ ก็จริงแล แต่ทว่าเขาจะต้องได้เสวยทุกข์โทมนัสมิใช่น้อยในอบายทั้งหลาย ในไม่ช้านี้ เพราะไม่มีกัลยาณกรรมที่ได้ทำไว้ด้วยทวารทั้ง ๓ แม้แต่ทวารเดียว" ดังนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน ครั้นกรุณาบุคคล (ผู้มีความสุขแต่มักทำบาป) นั้นได้อย่างนี้แล้ว ต่อนั้นไปจึงยังกรุณาให้เป็นไปโดยลำดับ คือ ในบุคคลที่รักกัน ต่อนั้น ในบุคคลที่เป็นกลาง ๆ กัน แต่

๑. ตรงนี้น่าจะตก ปาปการี เพราะตอนนี้ กล่าวถึงคนมีความสุข แต่มักทำบาป ดังกล่าวไว้ต้นประโยค จึงเติมวงเล็บไว้

๒. สุสชฺชิโต มหาฎีกาแก้ว่า สุขานุภวเน สนฺนทโธ - แต่งไว้ครบในการเสวยความสุข (?)

นั้น ในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน โดยอุบาย (วิธี) เดียวกันนั้น แต่ถ้าปฏิฆะ (ความขึ้งเคียด) ในศัตรูเกิดขึ้นแก่เธอ โดยนัยที่กล่าวมาในก่อนนั้นไซร้ ปฏิฆะนั้น เธอก็พึงระงับเสีย ตามนัยที่กล่าวในเมตตาภาวนานั่นเถิด อนึ่ง ในการแผ่กรุณาวิธีนี้ พระโยคาวจรได้พบหรือได้ยินข่าวบุคคลผู้ที่แม้ได้ทำความดีไว้ แต่มาประสบความเสื่อม มีความเสื่อมญาติ เสื่อมเพราะเกิดโรค เสื่อมโภคทรัพย์เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็พึงเจริญกรุณาได้ทุกประการอย่างนี้ว่า "บุคคลผู้นี้ แม้ไม่มีความเสื่อมเหล่านั้น แต่ก็เป็นผู้ชื่อว่ามีทุกข์อยู่นั่นเอง เพราะยังไม่ล่วงวัฏฏทุกข์----" ดังนี้แล้ว จึงทำสีมสัมเภท (รวมแดน) ในชนทั้ง ๔ คือ ในตนเอง ในบุคคลที่รัก ในบุคคลกลาง ๆ ในบุคคลที่เป็นศัตรู ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ แล้วส้องเสพเจริญกระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นไป ก็ทำอัปปนาให้เจริญได้ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓ (ในจตุกนัย) และฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) โดยนัยที่กล่าวแล้วในเมตตาภาวนานั่นแล

ส่วนในอรรถกถาอังคุตร กล่าวลำดับ (อารมณ์ของกรุณาภาวนา) ไว้ (ดัง) นี้ว่า 'บุคคลที่เป็นศัตรู พระโยคาวจรพึงเจริญกรุณาให้ก่อนเพื่อน ทำจิตให้อ่อนในบุคคลที่เป็นศัตรูนั้นได้แล้ว จึงเจริญกรุณาให้คนทุคตะ แต่นั้น ให้บุคคลที่รัก ต่อนั้นให้ตน' ดังนี้ ลำดับที่กล่าวในอรรถกถานี้ ไม่สมกับพระบาลี (ในวิภังค์) ที่มีคำว่า ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ (ยากแค้นแสนเข็ญ) เป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงเริ่มทำภาวนาในกรุณานี้ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ แล้วทำสีมสัมเภทยังอัปปนาให้เจริญเกิด เบื้องหน้าแต่นั้น วิกุพพนา คือ กรุณาภาวนาเป็น

อโนธิโสผรณาด้วยอาการ ๕ เป็นโอธิโสผรณาด้วยอาการ ๗ เป็นทิสาผรณาด้วยอาการ ๑๐ นี้ และอานิสงส์ทั้งหลายมีข้อว่า หลับเป็นสุข เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในเมตตาภาวนานั่นเทอญ

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในการเจริญกรุณา

[มุทิตาพรหมวิหาร]

พระโยคาวจรผู้จะเริ่มทำมุทิตาภาวนา ก็ไม่ควรเริ่มทำในบุคคลที่เป็นโทษแก่ภาวนา มีบุคคลที่รักเป็นต้นก่อน เพราะว่า บุคคลที่รักหาเป็นปทัฏฐานแห่งมุทิตา ด้วยเพียงแต่ความเป็นที่รักเท่านั้นไม่ จะกล่าวไยถึงบุคคลที่เป็นกลาง ๆ และที่เป็นศัตรูเล่า (ส่วน) บุคคลที่มีเพศเป็นข้าศึกกัน และบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว ก็มิใช่แดน (ที่จะเจริญมุทิตา) เหมือนกัน แต่บุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง ซึ่งในอรรถกถาเรียกว่าสหายนักเลง พึงเป็นปทัฏฐานได้* เพราะสหายนักเลงนั้นเป็นคนบันเทิงเริงรื่นแท้ (พบกันก็) หัวเราะก่อน แล้วจึงพูดภายหลัง เพราะเหตุนั้น สหายนักเลงนั้น พระโยคาวจรพึงแผ่มุทิตาให้ก่อนก็ได้ หรือมิฉะนั้น ได้พบหรือได้ยินข่าวบุคคลที่รักได้รับความสุขก็ดี มีสุขวตถุจัดเตรียมไว้ก็ดี บันเทิงอยู่ พึงยังมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า "สัตว์ผู้นี้บันเทิงหนอ โอ สาธุ ดีแท้" แท้จริง ท่านอาศัยอำนาจแห่งความข้อนี้แหละกล่าวไว้ในวิภังค์ว่า "อนึ่ง ภิกษุมีใจสหรคตกับมุทิตา แผ่ไปตลอดทิศ

* โย ที่ โย อฏฺฐกถายํ นั้นเป็น สากังขคติ ของประโยคหน้า ไม่ใช่เป็น คู่ ย. ต. กับประโยคหลัง จึงควรยกหัวตาปู ระหว่าง ปทฏฺฐานํ กับโย ออกเสีย จะได้ไม่ทำให้เขว

หนึ่งอยู่อย่างไร คือ ภิกษุมีมุทิตาแผ่ไปยังสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เหมือนอย่างเห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รักที่เจริญใจแล้ว พึงเป็นผู้บันเทิงใจฉะนั้น*" ดังนี้

ถ้าแม้สหายนักเลง หรือบุคคลที่รักของเธอนั้น เป็นผู้ได้รับความสุขมาแล้วในอดีต แต่เดี๋ยวนี้เป็นทุคตะเข็ญใจไป ก็พึงระลึกถึงภาวะที่เขาได้รับความสุขอันเป็นอดีตนั่นแหละ แล้วถือเอาอาการบันเทิงใจ (ในอดีต) ของเขานั่นเอง ยังมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า เขาผู้นั้น ในอดีตได้เป็นผู้มีโภคะมากอย่างนั้น มีบริวารมาอย่างนั้น บันเทิงใจอยู่เป็นนิตย์อย่างนั้น หรือว่า ถือเอาอาการบันเทิงใจของเขาที่เป็นอนาคตก็ได้ ยังมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า ในอนาคตเขาจักได้สมบัตินั้นอีก แล้วเที่ยวไปด้วยยานวิเศษทั้งหลาย มีคอช้าง หลังม้า และวอทองเป็นต้น

ครั้งยังมุทิตาให้เกิดขึ้นในบุคคลที่รักได้อย่างนี้แล้ว ทีนี้จึงยังมุทิตาให้เป็นไปในคนกลาง ๆ ต่อนั้น ในคนเป็นศัตรู ดังนี้โดยลำดับ แต่ถ้าปฏิฆะในคนที่เป็นศัตรูเกิดขึ้นแก่เธอโดยนัยที่กล่าวในก่อนนั้นไซร้ ก็พึงระงับมันเสียตามนัยที่กล่าวในเมตตาภาวนานั้น แล้วทำสีมสัมเภทโดยความมีจิตเสมอในชนทั้ง ๔ คือ ในบุคคล ๓ (ที่กล่าวแล้ว) นี้ และในตนเองด้วย จึงต้องเสพเจริญกระทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นไป ก็จะพึงยังอัปปนาให้เจริญได้ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓ (ในจตุกนัย) และฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) โดยนัยที่กล่าวแล้วในเมตตาภาวนานั้นแล ต่อนั้นไป วิกุพพนา คือ มุทิตาภาวนาเป็นอโนธิโสผรณาด้วยอาการ ๕

* อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๓

เป็นโอธิโสผรณาด้วยอาการ ๗ เป็นทิสาผรณาด้วยอาการ ๑๐ นี้ และอานิสงส์ทั้งหลาย มีข้อว่า หลับเป็นสุข เป็นอาทิ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในเมตตาภาวนานั้นเทอญ

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในการเจริญมุทิตา

อุเบกขาพรหมวิหาร

ส่วนพระโยคาวจารผู้ใคร่จะเริ่มทำอุเบกขาภาวนา ออกจากฌานที่ ๓ หรือที่ ๔ อันคล่องแคล่ว* ตามที่เป็นติกฌานหรือจตุกฌาน ที่ตนได้ในภาวนา ๓ มีเมตตาภาวนาเป็นต้นแล้ว เห็นโทษในภาวนา ๔ ข้างต้น เพราะเป็นภาวนาประกอบด้วยมนสิการอันเป็นไปโดยความรักในสัตว์ เนื่องด้วยความนึกแผ่ไปว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุขเถิด ดังนี้เป็นต้น ๑ เพราะเป็นภาวนาที่ท่องเที่ยวอยู่ใกล้ความยินร้าย (ปฏิฆะ) และความยินดี ๑ เพราะเป็นภาวนาที่ยังหยาบ เหตุยังประกอบด้วยโสมนัส ๑ และ (เห็น) อานิสงส์ในอุเบกขาโดยความเป็นธรรมละเมียดแล้ว บุคคลใดเป็นกลาง ๆ อยู่โดยปกติของเธอพึงวางเฉยกะบุคคลนั้น ยังอุเบกขาให้เกิดขึ้น ต่อนั้นจึงยังอุเบกขาให้เกิดขึ้นในบุคคลประเภทอื่น ๆ มีบุคคลที่รักเป็นอาทิ สมคำที่กล่าวไว้ (ในวิภังค์)

* บทตติยาวิเสสนะข้างหน้า คือ ปฏิลทฺธติกจตุกฺกชฺฌาเนน กล่าวทั้งติกฌาน และจตุกฌาน แล้วบทหลังจะมีกล่าวแต่ตติยฌานอย่างไรได้ ที่ถูกควรจะเป็น ปคุณตติยจตุตฺถชฺฌานา ในที่นี้แปลเพิ่มตามที่เห็นว่าถูก ส่วนมหาฎีกาแก้.... ตติยชฺฌานา เป็นตติยพฺรหฺมวิหารชฺฌานโต เห็นไม่สม เพราะไม่มีความตรงไหนส่อว่าจะพูดถึงเฉพาะมุทิตาในที่นี้เลย

ว่า "อนึ่ง ภิกษุมีใจสหรคตกับอุเบกขาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร คือ ภิกษุแผ่อุเบกขาไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างได้เห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่พอใจก็มิใช่ ไม่พอใจก็มิใช่ แล้วพึงวางเฉยอยู่ฉะนั้น"* ดังนี้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรครั้นยังอุเบกขาให้เกิดขึ้นได้ ในบุคคลกลาง ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้ว ทีนี้จึงยังอุเบกขาให้เกิดในบุคคลที่รัก แต่นั้นในสหายนักเลง ต่อนั้นในคนที่เป็นศัตรูแล แล้วทำสีมสัมเภทโดย (วางใจ) เป็นกลางในบุคคลทั้งปวงคือ ในบุคคล ๓ ตามที่กล่าวมานี้ และในตนเอง แล้วเสพนิมิตนั้นให้ยิ่ง เจริญนิมิตนั้น ทำนิมิตนั้นให้มาก เมื่อพระโยคาวจรทำไปอย่างนั้น จตุตถฌาน (หรือปัญจมฌาน) จะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั้นแหละ

มีปัญหาว่า "ก็จตุตถฌาน (ที่ว่า) นี้ เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ได้ตติยฌานที่เกิดในกรรมฐานอื่น มีปฐวีกสิณเป็นต้นด้วยหรือ ?"

ตอบว่า "หาเกิดไม่"

ถามว่า "เพราะเหตุอะไร ?"

ตอบว่า "เพราะความที่มีอารมณ์ไม่สมกัน แต่เกิดแก่ผู้ได้ตติยฌานที่เกิดในพรหมวิหารภาวนา มีเมตตาภาวนาเป็นต้นเท่านั้น เพราะมีอารมณ์สมกัน"

ส่วนวิกุพพนา และความได้อานิสงส์ ต่อแต่นั้นไป บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว ในเมตตาภาวนานั้นเทอญ

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในการเจริญอุเบกขา

* อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๔

ปกิณณกกถา

บัณฑิตได้รู้พรหมวิหาร อันพระพรหมอุตตมา-
จารย์ตรัสไว้เหล่านี้ดังนี้แล้ว พึงทราบ
ปกิณณกกถาในพรหมวิหารทั้งหลายนั่นอีกบ้าง
ต่อไปนี้

[วินิจฉัยโดยอรรถ]

ก็ในเมตตากรุณามุทิตาอุเบกขานี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถก่อน (ดังต่อไปนี้)

ธรรมชาติใดย่อมรัก หมายความว่ามีเยื่อใย เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าเมตตา (แปลว่าธรรมชาติผู้รัก) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั่นมีอยู่ในมิตร หรือว่าย่อมเป็นไปแก่มิตร เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าเมตตา (แปลว่าธรรมชาติที่มีอยู่ในมิตร)

ธรรมชาติใด เมื่อความทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ย่อมทำความหวั่นใจแก่สาธุชนทั้งหลาย* เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า กรุณา (แปลว่าธรรมชาติผู้ทำความหวั่นใจ) นัยหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมซื้อเอาเสีย คือเบียนเอาเสียซึ่งความทุกข์ของผู้อื่น หมายความว่า ทำทุกข์ของผู้อื่นให้หายไปเสีย เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า กรุณา (แปลว่าธรรมชาติผู้ซื้อเอาทุกข์ของผู้อื่น) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใด อันสาธุชนย่อมทำไป คือเหยียดออกโดยการแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับทุกข์

* หมายความว่า ผู้ที่รู้จักหวั่นใจ เมื่อคนอื่นได้ทุกข์ ก็มีแต่สาธุชนเท่านั้น

เหตุนั้นธรรมชาตินั้น จึงชื่อกรุณา (แปลว่าธรรมชาติที่เขาทำออกไป)

สาธุชนทั้งหลาย ย่อมบันเทิงต่อบุคคลผู้เพียบพร้อมไปด้วยสมบัตินั้น ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า มุทิตา (แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุบันเทิงแห่งสาธุชน) นัยหนึ่งธรรมชาตินั้นบันเทิงในตัวเอง เหตุนั้นจึงชื่อมุทุตา (แปลว่า ธรรมชาติอันบันเทิง) อีกนัยหนึ่ง คำว่ามุทิตานั้น ได้แก่กิริยาบันเทิงเท่านั้นเอง (นัยนี้ มุทิตา แปลว่า ความบันเทิง)

ธรรมชาติใดวางเฉย โดยละเสียซึ่งความขวนขวาย ในการมนสิการมีมนสิการว่า **"(สพฺเพ สตฺตา) อเวรา โหนฺตุ"** เป็นต้น และโดยเข้าถึงความ (วางใจ) เป็นกลางเสีย เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า อุเบกขา (แปลว่า ธรรมชาติผู้วางเฉย)

[วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น]

ส่วนวินิจฉัยโดยประการอื่นมีลักษณะเป็นต้น ในพรหมวิหาร-ธรรม ๔ นั้น พึงทราบ (ต่อไปนี้)

เมตตา มีความเป็นไปโดยอาการ (คิด) เกื้อกูล* (แก่สัตว์ทั้งหลาย) เป็นลักษณะ มีอันนำเอาประโย
(คือเป็นกิจ) มีอันนำความอาฆาตออกไปเสียได้เป็นเครื่องปรากฏ (คือเป็นผล ?) มีอันมองเห็นความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นที่น่าเจริญใจเป็นเหตุใกล้ ความรำงับไปแห่งพยาบาท (ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน) เป็นสมบัติ (คือคามถูกต้อง) แห่งเมตตานั้น ความเกิดขึ้นแห่ง

* มหาฎีกาและให้แปลอีกนัยหนึ่งว่า มีอันยังอาการเกื้อกูลให้เป็นไปเป็นลักษณะ

สิเนหา (คือกลายเป็นความรักด้วยตัณหาไป) เป็นวิบัติ (คือวิปริตไป) แห่งเมตตานั้น[๑]

กรุณา มีความเป็นไปโดยอาการ (คิด) เปลื้องทุกข์ (ของสัตว์ทั้งหลาย) เป็นลักษณะ มีอันทนไม่ได้ต่อความทุกข์ของผู้อื่นเป็นรส มีความไม่เบียดเบียน (สัตว์) เป็นเครื่องปรากฏ มีอันมองเห็นความที่สัตว์ผู้ถูกทุกข์ครอบงำทั้งหลายเป็นผู้อนาถ เป็นเหตุใกล้ ความรำงับไปแห่งวิหิงสา (ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน) เป็นสมบัติแห่งกรุณานั้น ความเกิดขึ้นแห่งความโศก (คือกลายเป็นโศกไป) เป็นวิบัติแห่งกรุณานั้น[๒]

มุทิตา มีความบันเทิงใจ (ในสมบัติของผู้อื่น) เป็นลักษณะ มีความไม่หึงหวงเป็นรส มีอันกำจัดเสียได้ซึ่งความริษยา (ในสมบัติของผู้อื่น) เป็นเครื่องปรากฏ มีอันมองเห็นสมบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายเป็นเหตุใกล้ ความรำงับไปแห่งอรติ (ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน) เป็นสมบัติแห่งมุทิตานั้น ความเกิดขึ้นแห่งความรื่นเริง (คือกลายเป็นสนุกรื่นเริงด้วยกิเลสไป) เป็นวิบัติแห่งมุทิตานั้น

อุเบกขา มีความเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันมองเห็นความเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นรส มีอันรำงับไปแห่งความยินร้ายและความยินดี เป็นเครื่องปรากฏ มีอันเห็จกัมมัสสกตา ที่เป็นไปโดยนัยว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ

๑. ท่านว่า ราคะมันลวงมาโดยหน้าเมตตาได้

๒. - ๓. ความโศกลวงมาโดยหน้ากรุณาได้ ความสนุกรื่นเริงก็ลวงมาโดยหน้ามุทิตาได้

ตน สัตว์เหล่านั้น จักเป็นผู้ถึงซึ่งความสุขก็ดี จักพ้นจากทุกข์ก็ดี จักไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้รับแล้วก็ดี ตามความพอใจของกรรม ดังนี้ เป็นเหตุใกล้ ความรำงับไปแห่งความยินร้ายและความยินดี (ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน) เป็นสมบัติแห่งอุเบกขานั้น ความเกิดขึ้นแห่งอญาณุเบกขา (ความเฉยโดยโง่) เป็นคหสิตะ (อิงกามคุณ) เป็นวิบัติแห่งอุเบกขานั้น

[ประโยชน์ของพรหมวิหาร]

ก็แลวิปัสนาสุข (ความสุขในวิปัสนา) ก็ดี ภพสมบัติ (ความได้กำเนิดในรูปภพ ?) ก็ดี เป็นประโยชน์ทั่วไป ความกำจัดปฏิปักขธรรมมีพยาบาทเป็นต้นได้ เป็นประโยชน์เฉพาะข้อ แห่งพรหมวิหารทั้ง ๔ นั่น จริงอยู่ ในพรหมวิหาร ๔ นั่น เมตตามีการกำจัดพยาบาทได้เป็นประโยชน์ ๓ ข้อนอกนี้ ก็มีการกำจัดวิหิงสา อรติและราคะเป็นประโยชน์[๑] (ตามลำดับ) สมคำพระสาริบุตรกล่าวไว้ว่า "ดูกรอาวุโส สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งพยาบาท ก็คือเมตตเจโตวิมุติ สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งวิเหสา ก็คือกรุณาเจโตวิมุติ สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งอรติ ก็คือมุทิตาเจโตวิมุต สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งราคะ ก็คืออุเบกขาเจโตวิมุติ"[๒] ดังนี้

๑. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น อหึสา---- ปฏิฆาตปฺปโยชนา คำ อหึสา นั้นผิด ที่ถูกเป็น วิหึสา เพราะคำทั้ง ๓ คือ วิหึสา อรติ ราคะ เป็นฉัฏฐีกรรมในปฏิฆาตะ

๒. ที. ปาฏิ. ๑๑/๒๖๑

[ข้าศึกใกล้และไกลของพรหมวิหาร]

อนึ่ง ในพรหมวิหาร ๓ นั่น แต่ละข้อมีข้าศึกข้อละ ๒ ๆ โดยเป็นข้าศึกใกล้และข้าศึกไกล ความพิสดารว่า ราคะเป็นข้าศึกใกล้ของเมตตาพรหมวิหาร เพราะความที่เมตตากับราคะมีส่วนเสมอกัน โดยมองดูแต่ส่วนที่เป็นคุณ ดุจข้าศึกของคนที่มันเที่ยวอยู่ใกล้ ๆ มันย่อมได้ช่องโดยง่าย เพราะเหตุนั้น เมตตา พระโยคาวจรต้องรักษาให้ดี (ให้ไกล) จากราคะ (ส่วน) พยาบาทเป็นข้าศึกไกล (ของเมตตา) เพราะเมตตากับพยาบาทมี (สภาพ) ส่วนที่เป็นของตนไม่เหมือนกัน ดุจข้าศึกของคนที่มันซุ่มอยู่ในป่าดงมีภูเขาเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรจึงไม่ต้องกลัวแต่พยาบาทนั้น เจริญเมตตาไปเถิด อันข้อที่ว่าบุคคลจักเจริญเมตตาด้วย ทำอาการโกรธไปด้วย นั่นเป็นอฐานะ (คือเป็นไปไม่ได้)

เคหสิตโทมนัส อันมา (ในบาลี) โดยนัยว่า "เมื่อบุคคลเห็นความไม่ได้ซึ่งรูปทั้งหลายที่พึงรู้ทางจักษุ อันน่าปรารถนาน่าใคร่น่าเจริญใจน่ารื่นรมย์ใจ ประกอบไปด้วยโลกามิส โดยความ (เสียใจว่า) ไม่ได้ก็ดี เมื่อระลึกถึงรูปารมณ์เห็นปานนั้นที่ไม่เคยได้มาก่อน ที่ล่วงไปแล้ว ที่ดับไปแล้ว ที่แปรไปแล้วก็ดี โทมนัสเกิดขึ้น โทมนัสใดมีรูปอย่างนี้ โทมนัสนั้น เรียกว่า เคหสิตโทมนัส (ความเสียใจอิงกามคุณ)"* ดังนี้เป็นต้น เป็นข้าศึกใกล้ของกรุณาพรหมวิหาร เพราะกรุณากับเคหสิตโทมนัสมีส่วนเสมอกัน โดยมองดูแต่วิบัติ (คือส่วน

* ม. อุ. ๑๔/๔๐๓

เสีย) (ส่วน) วิเหสา เป็นข้าศึกไกล (ของกรุณา) เพราะมี (สภาพ) ส่วนที่เป็นของตนไม่เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงไม่ต้องกลัวแต่วิเหสานั้น เจริญกรุณาไปเถิด อันข้อที่ว่าบุคคลจักทำความกรุณาด้วย จักเบียดเบียน (สัตว์) ด้วยเครื่องประหารมีฝ่ามือเป็นต้นด้วย นั่นเป็นอฐานะ (คือเป็นไปไม่ได้)

เคหสิตโสมนัสอันมา (ในบาลี) โดยนัยว่า "เมื่อบุคคลเห็นความได้ซึ่งรูปทั้งหลายที่พึงรู้ทางจักษุ อันน่าปรารถนาน่าใคร่น่าเจริญใจน่ารื่นรมย์ใจ ประกอบไปด้วยโลกามิส โดยความ (ดีใจว่า) ได้ก็ดี เมื่อระลึกถึงรูปารมณ์เห็นปานนั้น ที่เคยได้มาก่อน ที่ล่วงไปแล้ว ที่ดับไปแล้ว ที่แปรไปแล้วก็ดี โสมนัสเกิดขึ้น โสมนัสใดมีรูปอย่างนี้ โสมนัสนั้น เรียกว่าเคหสิตโสมนัส (ความดีใจอิงกามคุณ)"[๑] ดังนี้เป็นต้น เป็นข้าศึกใกล้ของมุทิตาพรหมวิหาร เพราะมุทิตากับเคหสิต-โสมนัสมีส่วนเสมอกัน โดยมองดูแต่สมบัติ (คือส่วนได้) ส่วนอรติเป็นข้าศึกไกล (ของมุทิตา) เพราะมี (สภาพ) ส่วนที่เป็นของตนไม่เหมือนกัน เพระเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงไม่ต้องกลัวแต่อรตินั้น เจริญมุทิตาไปเถิด อันข้อที่ว่า บุคคลจักเป็นผู้บันเทิงใจ (ในความได้ดีของผู้อื่น) ด้วยจักหน่ายในเสนาสนะสงัดหรือในอธิกุศล-ธรรมทั้งหลาย[๒]ด้วย นั่นเป็นอฐานะ (คือเป็นไปได้)

๑. ม. อุ. ๑๔/๔๐๓

๒. มหาฎีกาว่า อธิกุศลธรรม ได้แก่สมถะวิปัสนา

ส่วนเคหสิตอญาณุเบกขา อันมา (ในบาลี) โดยนัยว่า "เพราะเห็นรูปด้วยจักษุ อุเบกขา (ความรู้สึกเฉย) เกิดขึ้นแก่บุถุชน ผู้โง่เขลา ผู้เป็นคนกิเลสหนา ยังไม่เป็นโอธิชินะ (ผู้ชนะแดน) ไม่เป็นวิปากชินะ (ผู้ชนะวิบาก)[๑] ไม่เห็นโทษ (ในความลุ่มหลง ?) มิได้สดับ (อริยธรรม) อุเบกขาใดมีรูปอย่างนี้ อุเบกขานั้นย่อม ไม่ล่วงรูปไปได้[๒] เพราะเหตุนั้น อุเบกขานั้นจึงเรียกว่า เคหสิตา (อิงกาม)" ดังนี้เป็นต้น เป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะอุเบกขาพรหมวิหารกับเคหสิตอญาณุเบกขา มีส่วนเสมอกันโดย ไม่วิจารโทษและคุณ (เช่นกัน) ราคะและปฏิฆะ เป็นข้าศึกไกล (ของอุเบกขา) เพราะมี (สภาพ) ส่วนที่เป็นของตนไม่เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงไม่ต้องกลัวแต่ระคะและปฏิฆะนั้น

๑. อโนธิชิน และ อวิปากชิน เป็นศัพท์แปลก อโนธิชิน นั้น ตามมหาฎีกาท่านแบ่ง แดนเป็น ๒ คือ แดนกิเลสเรียก กิเลโสธิ แดนมรรค เรียกว่า มคฺโคธิ อโนธิชิน ท่านให้อรรถาธิบายว่า ยังไม่ชนะแดนกิเลสด้วยแดนมรรค ก็หมายความว่า ยังตกอยู่ใน แดนกิเลสนั่นเอง อีกนัยหนึ่ง คำโอธิชิน หมายเอาพระเสขะ เพราะท่านชนะกิเลสเป็น แดน ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น อโนธิชิน ก็แปลว่า ผู้ยังมิได้เป็นพระเสขะ ความก็คือยังเป็นบุถุชนนั่นเอง

อวิปากชิน ท่านให้อรรถาธิบายว่า ยังไม่ชนะวิบากที่อำนวยให้เป็นไปเกินกว่าภพ ที่ ๗ ก็แปลว่ายังไม่ได้เป็นพระโสดาบัน ซึ่งก็ได้ความว่ายังเป็นบุถุชนนั่นแหละ อีกนัยหนึ่ง ท่านว่า วิปากชิน หมายเอาพระอรหันต์ เพราะพระอรหันต์ชนะวิบากถึงที่สุดไม่ปฏิสนธิอีก เพราะฉะนั้น อวิปากชิน ก็ได้แก่ยังไม่เป็นพระอเสขะ นัยนี้ไม่สมกับความในที่นี้ เพราะ ในที่นี้พระบาลีจำกัดความเฉพาะบุถุชนที่โง่ ๆ เท่านั้น ที่ว่ายังไม่เป็นพระอเสขะ ความแล่น ไปว่า เป็นพระเสขะแล้วก็ได้

๒. มหาฎีกาขยายความว่า ไม่ล่วงกิเลสอันมีรูปเป็นอารมณ์ไปได้

เจริญอุเบกขาไปเถิด อันข้อที่ว่าบุคคลจักอุเบกขาด้วย จักยินดีและยินร้ายไปด้วย นั่นเป็นอฐานะ (คือเป็นไปไม่ได้)

[เบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด อารมณ์และการขยายอารมณ์
แห่งพรหมวิหาร]

อนึ่ง พรหมวิหารทุกข้อนั่น มีกัตตุกามตาฉันทะ (ฉันทะคือความใคร่จะทำ) เป็นเบื้องต้น มีการข่มนิวรณ์ได้เป็นต้น เป็นท่ามกลาง มีอัปปนาเป็นที่สุด ด้วยอำนาจบัญญัติธรรม จัดว่ามีเอกสัตว์เป็นอารมณ์ หรือว่า (โดยสมมติธรรม ?) มีอเนกสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อถึงอุปจารหรืออัปปนาแล้ว การขยายอารมณ์จึงมีได้

ในการขยายอารมณ์นั้น บัณฑิตพึงทราบลำดับการขยาย (ดังต่อไป) นี้ เหมือนอย่างชาวนาผู้ฉลาดกำหนดที่ ที่จะพึงไถแล้วจึงไถไปฉันใด พระโยคาวจรก็ฉันนั้น ชั้นแรกทีเดียวพึงกำหนดเอาเรือน*หลังหนึ่ง แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในเรือนนั้น โดยนัยว่า "ขอสัตว์ทั้งหลายในเรือนนี้จงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด" ดังนี้เป็นต้น ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การในภาวนา เฉพาะเรือนหลังหนึ่งนั้นแล้วจึงกำหนด ๒ หลัง ต่อนั้นจึงกำหนด ๓-๔-๕-๖-๗-๘-๘-๙-๑๐ หลัง (แล้ว) ถนนสายหนึ่ง ครึ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง ชนบท (จังหวัด) หนึ่ง ราชอาณาจักรหนึ่ง ทิศหนึ่ง โดยนัยดังนี้ไปจนกระทั่งจักรวาลหนึ่ง หรือว่าจะพึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในที่นั้น ๆ ยิ่งกว่านั้น

* อาวาสในที่นี้ มิได้หมายถึงวัด แต่หมายถึงที่อยู่ของคนเป็นหลัง ๆ เพราะต่อไปมีกล่าวถึงถนนสายหนึ่ง หมู่บ้านหนึ่ง กล่าวใหญ่ขึ้นโดยลำดับ จึงแปลเอาความว่า 'เรือน'

ไปอีกก็ได้ พรหมวิหารที่เหลือมีกรุณาเป็นต้น ก็พึงเจริญนัยเดียวกันนั้นแล นี้เป็นลำดับแห่งการขยายอารมณ์ในพรหมวิหารภาวนานั่น

[อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลลัพธ์แห่งพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น]

อนึ่ง อารูปเป็นผลลัพธ์แห่งกสิณทั้งหลาย เนวสัญญูนาสัญญายตนะเป็นผลลัพธ์แห่งสมาธิทั้งหลาย ผลสมาบัติเป็นผลลัพธ์แห่งวิปัสนา นิโรธสมาบัติเป็นผลลัพธ์แห่งสมถะวิปัสนาฉันใด อุเบกขาพรหมวิหารในพรหมวิหารภาวนานี้ ก็เป็นผลลัพธ์แห่งพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นฉันนั้น เพราะเหมือนว่ายังมิได้ตั้งเสา ยังมิได้ยกชื่อและจันทันแล้ว ก็ไม่อาจวางจั่วและกลอนในอากาศได้ฉันใด เว้นตติยฌานในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นเสีย ก็ไม่อาจทำ (อุเบกขา) จตุตถฌานให้เกิดได้ฉันนั้นแล

[เพาะเหตุไรจึงเรียกพรหมวิหาร เพราะอะไรจึงมา ๔ ฯลฯ]

ในที่นี้ปัญหาพึงมีว่า ก็เพราะเหตุอะไร เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขานั่น ท่านจึงเรียกพรหมวิหาร ข้อ ๑ เพราะอะไรจึงมี ๔ ข้อ ๑ อะไรเป็นลำดับแห่งคุณชาตเหล่านั้น ข้อ ๑ เหตุไฉน ในอภิธรรมท่านจึงเรียกอัปปมัญญา ข้อ ๑ ข้าพเจ้าขอเฉลย (ดังต่อไปนี้)

ข้อแรก ความเป็นพรหมวิหาร ในคุณชาตมีเมตตาเป็นอาทินั่นพึงทราบ (ว่าเป็น) เพราะอรรถว่าเป็นธรรมประเสริฐ และเพราะความเป็นธรรมหาโทษมิได้ แท้จริง ธรรมเหล่านั้น จัดว่าเป็นวิหารธรรมอันประเสริฐ เพราะภาวะที่เป็นความปฏิบัติชอบในสัตว์

ทั้งหลาย[๑] อนึ่ง พรหมทั้งหลายเป็นผู้มีจิตหาโทษมิได้อยู่[๒] ฉันใด พระโยคีทั้งหลายผู้ประกอบพร้อมด้วยธรรมเหล่านั้น ก็เป็นผู้ (มีจิต) เสมอด้วยพรหมอยู่แท้ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ท่านจึงเรียกว่าพรหมวิหาร เพราะอรรถว่าเป็นธรรมประเสริฐประการ ๑ เพราะความเป็นธรรมหาโทษมิได้ประการ ๑

ส่วนคำ (ต่อไป) นี้ เป็นคำแก้ปัญหา (อีก ๓ ข้อ) มีข้อว่า อนึ่ง เพราะอะไรจึงมี ๔ เป็นต้น

ภาวนามีเมตตาเป็นอาทิเป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งกิจมีความเป็นทางแห่งวิสุทธิเป็นต้น ส่วนลำดับแห่งภาวนาเหล่านั้น เป็นเพราะอำนาจแห่งอาการมีความคิดเกื้อกูลเป็นต้น อนึ่ง เพราะเหตุที่ภาวนาเหล่านั้นเป็นไปในอารมณ์ (คือสัตว์) หาประมาณมิได้ จึงชื่ออัปปมัญญา

ก็เพราะในภาวนา ๔ ประการนั้น เมตตาเป็นทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยพยาบาท กรุณาเป็นทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มาด้วยวิเหสา มุทิตาเป็นทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยอรติ อุเบกขาเป็นทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยราคะ และเพราะเหตุที่การมนสิการ

๑. มหาฎีกาว่า กรรมฐานอื่น ๆ มีแต่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน ส่วนกรรมฐานนี้เป็นปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น โดยภาวนาว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเถิด ดังนี้เป็นต้น จึงว่าเป็นความปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย

๒. มหาฎีกาว่า ผู้จะไปเกิดเป็นพรหมนั้น บำเพ็ญฌาน จิตปราศจากนิวรณ์แล้วจึงได้ไปเกิดในพรหมโลก แล้วก็เป็นผู้ที่มีจิตปราศจากนิวรณ์เช่นนั้นไปจนตลอดอายุของพรหม เพราะเหตุนั้นจึงว่าพรหมทั้งหลายเป็นผู้มีจิตหาโทษมิได้อยู่

ไปในสัตว์ทั้งหลาย ก็มีอยู่ ๔ ทางเท่านั้น โดยเป็นอาการ (คิด) หาประโยชน์ให้ (คิด) บำบัดสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ยินดีในความได้ดี และความไม่คิดคำนึงถึง (คือเพิกเฉย) อนึ่ง เพราะอุปมาเหมือน มารดา ในบุตร ๔ คน ที่ (คน ๑) เป็นเด็กเล็ก (คน ๑) ป่วย (คน ๑) เป็นหนุ่ม และ (คน ๑ ออกเรือนไป) ประกอบการงาน ส่วนตัว ย่อมเป็นผู้ปรารถนาความเจริญเติบโต เพื่อบุตรคนเล็ก ปรารถนาบำบัดไข้เพื่อบุตรที่ป่วย ปรารถนาความยั่งยืนแห่งสมบัติ ความเป็นหนุ่ม เพื่อบุตรที่เป็นหนุ่ม ไม่ขวนขวายไม่ว่าในทางไร ๆ เพื่อบุตรที่ (ออกเรือนไป) ประกอบการงานส่วนตัวแล้ว ฉันใด แม้ พระโยคาวจรก็พึงเป็นผู้มีอัปปมัญญาเป็นวิหารธรรม ด้วยอำนาจเจริญ ธรรม ๔ มีเมตตาในสัตว์ปวงเป็นอาทิ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น อัปปมัญญา ก็เป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งกิจมีความเป็นทางแห่งวิสุทธิ เป็นต้นนี้เหมือนกัน

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอัปปมัญญานั่น (ครบ) ทั้ง ๔ ทีแรกพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหมด โดยยังอาหาร (คิด) เกื้อกูลให้เป็นไป ภาวนาอันมีความเป็นไปแห่งอาการ (คิด) เกื้อกูล เป็นลักษณะนั้นเองเป็นเตตา แต่นั้นได้พบก็ดี ได้ยินก็ดี ใคร่ครวญเห็น ก็ดี ซึ่งความที่สัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาแต่ประโยชน์เกื้อกลอย่างนี้แล้วยัง ถูกทุกข์ครอบงำ พึงปฏิบัติโดยยังอาการ (คิด) บำบัดทุกข์ให้เป็นไป ภาวนาอันมีความเป็นไปแห่งอาการ (คิด) บำบัดทุกข์เป็นลักษณะ นั้นเองเป็นกรุณา ทีนี้ ได้เห็นความได้ดีแห่งสัตว์เหล่านั้นผู้ปรารถนา

ประโยชน์และปรารถนาความปราศจากทุกข์อย่างนั้นแล้ว พึงปฏิบัติโดยยังใจให้บันเทิงในความได้ดี (ของเขา) ภาวนาอันมีความบันเทิงใจเป็นลักษณะนั้นเองเป็นมุทิตา ส่วนต่อนั้นไปพึงปฏิบัติโดยอาการเป็นกลาง กล่าวคือความวางเฉย เพราะความไม่มีกิจอันควรจะทำ ภาวนาอันมีความเป็นไปแห่งอาการเป็นกลางเป็นลักษณะนั้นเองเป็นอุเบกขา เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ก็เพราะอำนาจแห่งอาการมี (คิด) เกื้อกูลเป็นต้นนี้ ลำดับนี้ คือ เมตตา ตรัสเป็นข้อแรก แล้วกรุณา แล้วมุทิตา แล้วอุเบกขา จึงเป็นลำดับของอัปปมัญญา ๔ นั้น[๑]

อนึ่ง เพราะเหตุที่เมตตากรุณามุทิตาอุเบกขานั่นทุกข้อ ย่อมเป็นไปในอารมณ์หาประมาณมิได้ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของภาวนาเหล่านั้น เพราะแม้สำหรับเอกสัตว์ (สัตว์ผู้เดียว) ภาวนาเหล่านั้น ก็เป็นไปโดยอำนาจที่แผ่ไปทั่ว (ทั้งร่าง) มิได้ถือเอาประมาณอย่างนี้ว่า ภาวนามีเมตตาเป็นอาทิ จะต้องเจริญในที่ (ส่วนหนึ่งของร่างกาย) เท่านี้[๒] ดังนี้แล เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า

ภาวนามีเมตตาเป็นอาทิเป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งกิจ
มีความเป็นทางแห่งวิสุทธิเป็นต้น ส่วนลำดับแห่ง

๑. แปลอีกนัยว่า เพราะเหตุนั้น พึงทราบลำดับของอัปปมัญญาเหล่านั้น ดังนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเมตตาก่อน แล้วจึงตรัสกรุณา มุทิตา และอุเบกขา ในลำดับ เพราะอำนาจแห่งอาการมีอันนำเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้นนี้

๒. มหาฎีกาช่วยชี้ตัวอย่างว่า เช่นเจริญอุทธุมาตกอสุภ ก็ให้ถือเอานิมิตตรงที่ ๆ ขึ้นมาก ๆ ที่ ๆ ขึ้นไม่มาก ก็ไม่ให้ถือเอา ส่วนอัปปมัญญาภาวนานี้ แม้จะแผ่ไปในสัตว์ผู้เดียว ก็มิได้เจาะจงแผ่ให้อวัยวะส่วนไหน แผ่เป็นสกลผรณา (คือแผ่ไปทั่วทั้งร่าง) จึงนับเข้าว่าเป็นอัปปมัญญาเช่นกัน

ภาวนาเหล่านั้น เป็นเพราะอำนาจแห่งอาการมีความคิดเกื้อกูลเป็นต้น อนึ่ง เพราะเหตุที่ภาวนาเหล่านั้นเป็นไปในอารมณ์ (คือสัตว์) หาประมาณมิได้ จึงชื่ออัปปมัญญา

[๓ พรหมวิหารข้างต้นสำเร็จได้เพียงตติยฌาน]

ก็แลในภาวนาเหล่านั้น ที่แม้มีลักษณะเป็นอันเดียวกันโดยความที่มีอารมณ์หาประมาณมิได้ (ด้วยกัน) อย่างนี้ ภาวนา ๓ ข้างต้นก็เป็นติกฌานิกา เป็นไปเพียงในฌาน ๓ ในจตุกนัย) และหรือเป็นจตุกฌานิกา (เป็นไปเพียงในฌาน ๔ ในปัญจกนัยป เท่านั้น เพราะเหตุอะไร เพราะพรากจากโสมนัสไม่ได้ ความพรากจากโสมนัสไม่ได้มีแก่ภาวนาเหล่านั้น เพราะเหตุอะไร เพราะภาวนาเหล่านั้นเป็นทางออกไปแห่งปฏิปักขธรรมมีพยาบาทเป็นต้น* ซึ่งเกิดจากโทมนัส ส่วนภาวนาข้อสุดท้ายเป็นอวเสสเอกฌานิกา (เป็นไปในฌานเดียวที่เหลือ คือจตุตถฌาน ในจตุกนัย หรือปัญจมฌาน ในปัญจกนัย) เพราะเหตุอะไร เพราะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา แท้จริง อุเบกขาพรหมวิหาร อันเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย เว้นอุเบกขาเวทนาเสียย่อมเป็นไปไม่ได้แล

ส่วนบุคคลใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า "เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส

* มหาฎีกาช่วยขยายความว่า เมตตา กรุณา และมุทิตาเป็นทางออกไปแห่งพยาบาท วิหึสา และอรติ อันเกิดแต่โทมนัสหรือเจือด้วยโทมนัส เพราะฉะนั้น เมื่อพยาบาท วิหึสา และอรติออกไปแล้ว โทมนัสก็ระงับ กลับเป็นโสมนัส (?)

ไว้ในอัฏฐกนิบาต (อังคุตรนิกาย) โดยความไม่แปลกกันในอัปปมัญญาทั้ง ๔ ว่า 'ดูกรภิกษุ เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธินี้อันมีทั้งวิตกทั้งวิจารบ้าง พึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีวิตกมีแต่วิจารบ้าง พึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีวิตกไม่มีวิจารบ้าง พึงเจริญสมาธินี้ อันมีปีติบ้าง พึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีปีติบ้าง พึงเจริญสมาธินี้ อันประกอบไปด้วยความสำราญ (คือสุข) บ้าง พึงเจริญสมาธินี้ อันประกอบไปด้วยอุเบกขาบ้าง"[๑] ดังนี้ เพราะเหตุนั้นอัปปมัญญาทั้ง ๔ ก็เป็นจตุกฌานิกา (เป็นไปในฌานทั้ง ๔ ในจตุกนัย) หรือเป็นปัญจกฌานิกา (เป็นไปในฌานทั้ง ๕ ในปัญจกนัยเท่า ๆ กัน)

บุคคลนั้น เป็นผู้อันภิกษุทั้งหลายพึงว่ากล่าวว่า "ท่านอย่าพูดอย่างนั้น เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ภาวนาทั้งหลายมีกายานุปัสนาเป็นต้น ก็จะพึงเป็นจตุกฌานิกาหรือปัญจกฌานิกา (ด้วยละซิ)[๒] และในภาวนามีเวทนานุปัสนาเป็นอาทิ แม้แต่ปฐมฌานก็ไม่มี จะกล่าวอะไรถึงทุติยฌานเป็นต้นเล่า เพราะเหตุนั้นท่านอย่าได้ถือเอาแต่เพียงเงา (ของสมาธิ) ตามพยัญชนะแล้วกล่าวตู่พระผู้มีพระภาคเจ้าเลย อันพระพุทธวจนะเป็นคำลึกซึ้ง พระพุทธวจนะนั้นท่านควรเข้าไปหาอาจารย์ (ตามอาจารย์ให้อธิบายแล้ว) ถือเอาโดยความหมาย ก็แลความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายในพระพุทธจนะนั้น "นัยว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตำหนิภิกษุ (รูปหนึ่ง) ผู้ซึ่งกราบทูลขอพระ

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๑๐
๒. ซึ่งความจริงไม่เป็น เพราะกายานุปัสนาเป็นต้นนั้น ตรัสเป็นทางวิปัสนา

ธรรมเทศนาอย่างนี้ว่า "ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เจริญ สาธุ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ โดยสังเขปเถิด ข้าพระองค์ได้ฟังธรรมไรเล่า จึงพึงเป็นผู้หลีกออก (จากหมู่) ไป ไม่ประมาท ทำความเพียรเด็ดเดี่ยวอยู่ผู้เดียว"[๑] ดังนี้ ว่า "ก็อย่างนี้แหละ โมฆบุรุษบางพวกในโลกนี้เชิญเรา (ให้แสดงธรรม) เทียว แต่ครั้นเราแสดงธรรมแล้วก็ยังสำคัญเห็นเราเป็นผู้ที่พวกเขาจะพึงติดตาม (รบกวน) อยู่นั่นเอง" ดังนี้ เพราะเหตุที่ภิกษุนั้นแม้ฟังธรรมครั้งก่อนแล้วก็ยังอยู่ที่นั่นเอง ไม่ปรารถนาจะ (ไป) ทำสมณธรรม (แต่) เพราะภิกษุนั้นถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหัต เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงโอวาทเธอ จึงตรัสอีกว่า "ดูกรภิกษุ เพราะเหตุนั้น ในข้อนี้เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า 'จิตของเราจักเป็นจิตหยุดตั้งมั่นอยู่ภายใน และธรรมทั้งหลายอันเป็นบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว จะต้องไม่ยึดจิตตั้งอยู่' ดูกรภิกษุเธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แล" ก็แลดูมูลสมาธิ (สมาธิขั้นมูล) อำนาจอันได้แก่อาการที่พอเป็นจิตเตกัคคตา[๒] โดยอำนาจที่จิตหยุดอยู่ภายในตน เป็นอันตรัสแก่ภิกษุนั้นด้วยพระโอวาทข้อนี้ ต่อนั้น เพื่อที่จะทรงแสดงพระพุทธประสงค์ว่า ภิกษุนั้นไม่ควรถึงซึ่งความพอใจด้วยสมาธิเพียงเท่านั้นแล้วทำ (มูล) สมาธินั้นให้เจริญดังต่อไปนี้ จึงตรัสการเจริญ (สมาธิต่อไป) โดยทางเมตตา แก่ภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดจิตของเธอเป็นจิตหยุดตั้งมั่นอยู่ในภายใน และธรรมทั้งหลายอันเป็น

๑. องฺ. อฏฺจก. ๒๓/๓๐๘

๒. มหาฏีกาว่า ได้แก่ขณิกสมาธิ ที่เรียกว่า มูลสมาธิ ก็เพราะเป็นมูลแห่งสมาธิวิเสสต่อ ๆ ไป

บาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ยึดจิตตั้งอยู่ เมื่อนั้นเธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า 'เมตตาเจโตวิมุติ จักเป็นภาวนาอันเราเจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นดุจของใช้ ก่อตั้งสั่งสมทำให้สำเร็จอย่างดี' ดูกรภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แล" ดังนี้แล้วจึงตรัส (ต่อไป) อีกว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล (มูล) สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอเจริญทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตก มีทั้งวิจารบ้าง ฯลฯ พึงเจริญสมาธินี้ อันประกอบไปด้วยอุเบกขาบ้าง"

เนื้อความแห่งพระโอวาทนั้นว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใด มูลสมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญโดยทางเมตตาอย่างนั้นแล้ว เมื่อนั้นเธออย่าเพิ่งพอใจด้วยสมาธิแต่เพียงนั้น เมื่อจะยังมูลสมาธินี้ให้ลุถึงจตุกฌานหรือปัญจกฌานในอารมณ์อื่น ๆ* (ต่อไป) พึงเจริญ (สมาธินี้) โดยนัยว่า "สวิตกฺกมฺปิ สวิจารํ - สมาธิมีทั้งวิตก มีทั้งวิจารบ้าง" เป็นต้น อนึ่ง ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว จะทรงแสดงความว่า 'ภิกษุพึงทำการเจริญสมาธิ แม้ที่มีพรหมวิหารที่เหลือมีกรุณาเป็นต้นเป็นตัวนำ โดย (ให้ถึง) จตุกฌานหรือปัญจกฌานในอารมณ์อื่น ๆ ด้วย' จึงตรัสแก่ภิกษุนั้น (ต่อไป) อีกว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้น เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า กรุณาเจโตวิมุติ จักเป็นภาวนาอันเราเจริญทำให้มาก----" ดังนี้เป็นต้น ครั้นทรงแสดงการเจริญจตุกฌานหรือปัญจกฌาน อันมีพรหมวิหาร ๔ มีเมตตาเป็นตัวนำอย่างนี้แล้ว จะทรงแสดงสมาธิอันมีอนุปัสนา ๔ มี

* มหาฎีกาว่า อารมณ์อื่น ๆ มีปฐวีกสิณเป็นต้น

กายานุปัสนาเป็นต้นเป็นตัวนำ จึงตรัส (ต่อไป) อีกว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้น เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า 'เราจักเป็นผู้พิจารณาดูกายในกายอยู่" ดังนี้ เป็นต้นแล้ว จึงทรงยังภิกษุนั้นให้ถือเอา (พระธรรม) เทศนาด้วยยอดคือพระอรหัตว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นอันเธอเจริญทำให้เป็นดีแล้วอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอจักเดินไปทางใด ๆ ก็ดี เธอก็จักเดินเป็นผาสุกแท้ เธอจักยืนอยู่ ณ ที่ใด ๆ ก็ดี เธอก็จักยืนเป็นผาสุกเทียว เธอจักนั่ง ณ ที่ใด ๆ ก็ดี เธอก็จักนั่งเป็นผาสุกทีเดียว เธอจักสำเร็จการนอน ณ ที่ใด ๆ ก็ดี เธอก็จักสำเร็จการนอนเป็นผาสุกแล" ดังนี้

เพราะเหตุนั้น[๑] อัปปมัญญา ๓ มีเมตตาเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นติกฌานิกาหรือจตุกฌานิกา (คือเป็นไปในฌาน ๓ ข้างต้นในจตุกนัย หรือเป็นไปในฌาน ๔ ข้างต้นในปัญจกนัย) เท่านั้น ส่วนอุเบกขา ก็พึงทราบว่า เป็นอวเสสเอกฌานิกา (เป็นไปในฌานเดียวที่เหลือ คือ จตุตถฌานในจตุกนัย หรือปัญจมฌานในปัญจกนัย) เท่านั้น และในอภิธรรม ท่านก็จำแนกไว้อย่างนั้นเหมือนกันแล[๒]

[อัปปมัญญามีอานุภาพแปลกกัน]

บัณฑิตพึงทราบว่า อัปปมัญญา ๔ นั่น แม้ตั้งไว้เป็น ๒ ส่วน

๑. คือ เพราะเหตุที่พระพุทธโอวาทให้บำเพ็ญสมาธิที่กล่าวตอนต้นนั้น ตรัสหมายเอาสมาธิในอารมณ์อื่น มิใช่อารมณ์แห่งอัปปมัญญา

๒. มหาฎีกาว่า เช่นในอัปปมัญญาวิภังค์ ในจิตตุบาทกัณฑ์เป็นต้น

โดยเป็นติกฌานหรือจตุกฌานส่วน ๑ เป็นอวเสสเอกฌานส่วน ๑ ดัง
กล่าวมานี้แล้วก็ดี ยังมีอานุภาพวิเสสไม่เหมือนกัน โดยภาวะมีความ
เป็นสุภปรมา (มีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง) เป็นต้น จริงอยู่ ใน
หลิทฺทวสนสูตร อัปปมัญญาเหล่านั่น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แปลก
กัน โดยภาวะมีความเป็นสุภปรมาเป็นอาทิ ตรัสไว้อย่างไร ? ตรัส
ไว้อย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเมตตาเจโตวิมุติว่า มี
สุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง กล่าวกรุณาเจโตวิมุติว่า มีอากาสานัญจายตน-
วิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง กล่าวมุทิตาเจโตวิมุติว่า มีวัญญาณัญจายตนวิโมกข์
เป็นอย่างยิ่ง กล่าวอุเบกขาเจโตวิมุติว่า มีอากิญจัญญายตนวิโมกข์
เป็นอย่างยิ่ง" ดังนี้ ถามว่า ก็เพราะเหตุไฉน อัปปมัญญาเหล่านั่น
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าอย่างนั้น แก้ว่า เพราะอัปปมัญญาเหล่านั่น
เป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกข์นั้น ๆ แท้จริง สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นสิ่ง
ไม่ปฏิกูล (ไม่พึงเกลียด) สำหรับพระโยคาวจรผู้เป็นเมตตาวิหารี
ทีนี้ เพราะคุ้นในสิ่งไม่ปฏิกูล เมื่อพระโยคาวจรเมตตาวิหารีนั้น นำจิต
เข้าในวรรณกสิณทั้งหลาย มีนีลกสิณเป็นต้น อันเป็นสีบริสุทธิ์ไม่
ปฏิกูล จิต (ของเธอ) ย่อมแล่นไปในวรรณกสิณนั้นโดยไม่สู้ยากเลย
เมตตาเป็นอุปนิสัยแห่งสุภวิโมกข์ โดยนัยดังกล่าวนี้ ไม่ (เป็นอุปนิสัย
แห่งวิโมกข์) ยิ่งกว่า (สุภวิโมกข์) นั้นไป เพราะเหตุนั้น เมตตา
นั้น จึงตรัสว่าเป็น สุภปรมา (มีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง)

สำหรับพระโยคาวจรผู้เป็นกรุณาวิหารี ผู้มองเห็นความทุกข์ของ

สัตว์ ซึ่งมีรูป (ร่างกาย) เป็นเหตุ เช่นถูกหวดด้วยท่อนไม้[๑] โทษในรูป (ร่างกาย) ก็เป็นอันรู้ชัด ทั้งที่มีความเป็นไปแห่งกรุณา ทีนี้เพราะความที่รู้โทษในรูปชัด เมื่อเธอเพิกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณมีปฐวีกสิณเป็นต้น (เว้นอากาสกสิณ) แล้วนำจิตเข้าในอากาศอันเป็นรูปนิสสรณะ (ที่จากไปแห่งรูป คือว่างจากรูป ?) จิต (ของเธอ) ย่อมแล่นไปในอากาศนั้นโดยไม่สู้ลำบากเลย กรุณาเป็นอุปนิสัยแห่งอกาสานัญจายตนวิโมกข์โดยนัยดังกล่าวมานี้ ไม่ (เป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกข์) ยิ่งกว่านั้นไป เพราะเหตุนั้น กรุณานั้น จึงตรัสว่าเป็น อากาสานญฺจารยตนปรมา (มีอากาสานัญจายตนวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง)

ส่วนจิตของพระโยคาวจรมุทิตาวิหารี ผู้พิจารณาเห็นวิญญาณ (จิตใจ ?) ของสัตว์ผู้เกิดความบันเทิงใจ ด้วยเหตุแห่งความบันเทิงนั้น ๆ อยู่ ย่อมเป็นจิตคุ้นในการยึดถือวิญญาณ[๒] ทั้งที่มีความเป็นไปแห่งมุทิตา ทีนี้ เมื่อเธอก้าวล่วงอากาสานัญจารยตนะที่ได้บรรลุโดยลำดับแล้ว นำจิตเข้าในวิญญาณ ซึ่งยังมีนิมิตคืออากาศเป็นอารมณ์ จิต (ของเธอ) ย่อมแล่นไปในวิญญาณนั้นโดยไม่ยากเลย มุทิตาเป็นอุปนิสัยแห่งวิญญาณัญจายตนวิโมกข์โดยนัยดังกล่าวนี้ ไม่ (เป็น

๑. ปาฐะเรียงติดกันว่า ทณฺฑาภิฆาตาทิรูปนิมิตฺตํ ทำให้แปลยาก ถ้าแยกเป็น ทณฺฑาภิฆาตาทึ รูปนิมิตฺตํ ก็แปลได้ความดีดังที่แปลไว้นี้ เพราะบททั้งสองต่างก็เป็นวิสสนะของบท สตฺตทุกฺขํ แม้มหาฎีกา ลงท้ายก็ให้ความหมายว่า "ทณฺฑปฺปหาราทิชริตํ กรชรูปเหตุกํ สตฺตานํ อุปฺปชฺชนกทุกฺขนฺติ อตฺโถ"

๒. ปาฐะ เป็น วิญฺญาณคฺคหณปริวิทิตํ แต่ในมหาฎีกา เป็น... ปริจิตํ เห็นว่าเข้าทีกว่า เพราะจิตรู้... ไม่ได้ความ แต่จิตคุ้ม... ได้ความ

อุปนิสัยแห่งวิโมกข์) ยิ่งไปกว่านั้น เพราะเหตุนั้น มุทิตานั้น จึงตรัสว่าเป็น วิญฺญาณญฺจายตนปรมา (มีวิญญาณัญจายตนวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง)

ส่วนจิตของพระโยคาวจรอุเบกขาวิหารี เป็นจิตยากที่จะถือเอาสิ่งที่ไม่มี เพราะความที่เป็นผู้เพิกเฉยต่อการถือเอาประโยชน์ผู้อื่นมาความสุขความทุกข์เป็นต้น* เพราะไม่มีความคำนึงว่า 'ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุขเถิด' หรือว่า 'ขอสัตว์ทั้งหลายจงพ้นจากทุกข์เถิด' หรือว่า 'ขอสัตว์ทั้งหลายอย่าได้พรากจากความสุขที่ถึงพร้อมแล้วเลย' ดังนี้ก็ดี ทีนี้ เมื่อเธอผู้มีจิตคุ้นในความเพิกเฉยต่อการถือเอาประโยชน์ผู้อื่น และมีจิตยากที่จะถือเอาสิ่งที่ไม่มีโดยปรมัตถ์ ก้าวล่วงวิญญาณัญ-จายตนะที่ได้บรรลุโดยลำดับแล้ว นำจิตเข้าไปในสิ่งที่ไม่มีโดยสภาวะ คือในความไม่มีแห่งวิญญาณที่เป็นปรมัตถ์ จิต (ของเธอ) ย่อมจะแล่นไปในความไม่มีแห่งวิญญาณนั้น โดยไม่สู้ยากเลย อุเบกขาเป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกข์) ยิ่งกว่านั้นไป เพราะเหตุนั้น อุเบกขานั้น จึงตรัสว่าเป็น อากิญฺจญฺญายตนปรมา (มีอากิญจัญญายตนวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง)

[อัปปมัญญาทำกัลยาณธรรมให้บริบูรณ์]

บัณฑิตได้ทราบอานุภาพของอัปปมัญญาเหล่านั้น โดยความเป็น

* ปาฐะ เป็น สุขทุกฺขาทิปรมตฺถ . . . เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น. . . ปรตฺถ เพราะ สุขทุกฺขาทิ ที่เป็นวิเสสนะ ก็บ่งอยู่ว่าเป็น ปรัตถะ ไม่ใช่เรื่องปรมัตถะ ความคิดคำนึงก็สนับสนุนว่าเป็นเรื่อง ปรัตถะ ทั้งนั้น แม้บท ปรมตฺถคฺคาหโต บรรทัดล่างก็เช่นเดียวกัน ในที่นี้แปลตามที่เห็นว่าถูก

สุภปรมาเป็นอาทิอย่างนี้แล้ว ควรทราบต่อไปอีกว่า อัปปมัญญา ทั้งปวงนั่นเป็นภาวนาที่ทำกัลยาณธรรมทั้งสิ้น มีทางเป็นต้นให้บริบูรณ์แท้จริง พระมหาสัตว์ทั้งหลายผู้มีจิตเป็นไปสม่ำเสมอ โดยความเป็นผู้มีอัชฌาสัยในอันทำประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย โดยความที่ทนไม่ได้ต่อความทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย โดยความเป็นผู้ปรารถนาความตั้งอยู่นานแห่งสมบัติต่าง ๆ ของสัตว์ และโดยความที่ไม่ตกเป็นฝักฝ่ายในสัตว์ทั้งปวง ทรงบำเพ็ญบารมีทั้งหลายด้วยอาการอย่างนี้ คือ (๑) ทรงให้ทานอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้า ไม่ทรงทำการแบ่งแยกว่า ควรให้แก่ผู้นี้ ไม่ควรให้แก่ผู้นี้ (๒) ทรงเว้นการทำร้ายเขา (ไม่แบ่งแยกว่าควรทำร้ายผู้นี้ ไม่ควรทำร้ายผู้นี้) สมาทานศีล (อันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้า) (๓) ทรงเสพเนกขัมมะ (อันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก) เพื่อทรงบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ (๔) ทรงชำระปัญญาให้ผ่องแผ้วเพื่อประโยชน์แก่ความไม่งมงาย ในสิ่งที่เป็นประโยชน์ และมิใช่ประโยชน์ของสัตว์ทั้งหลาย (ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก) (๕) ทรงทำความเพียรเป็นนิจเพื่อประโยชน์สุขแก่สัตว์ทั้งหลาย (ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก) (๖) อนึ่ง แม้ทรงถึงความเป็นวีรบุรุษ ด้วยอำนาจความเพียรอันยิ่งยวด ก็ยังทรงยอมอดโทษมีประการต่าง ๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย (ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก) (๗) ไม่ทรงยังปฏิญญาที่ทำไว้ว่า 'ฉันจักให้สิ่งนี้แก่ท่าน จักทำสิ่งนี้แก่ท่าน' ดังนี้ ให้คลาดไป (๘) ทรงเป็นผู้มีความตั้งใจมั่นไม่หวั่นไหว เพื่อประโยชน์สุขของ

สัตว์เหล่านั้น (ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก) (๙) ทรงเป็นบุพการี ในสัตว์เหล่านั้น ด้วยพระเมตตาอันไม่หวั่นไหว (๑๐) แต่ไม่ตรงหวัดการตอบแทน ด้วยพระอุเบกขา ดังนี้ ตลอดจนทรงทำกัลยาณธรรมทุกอย่าง อันต่างโดยพลญาณ ๑๐ เวสารัชญาณ ๔ อสาธารณญาณ ๖ พุทธธรรม ๑๘ ให้บริบูรณ์ อัปปมัญญานั้นเป็นภาวนาที่ทำกัลยาณ-ธรรมทั้งปวงมีทานเป็นต้นให้บริบูรณ์อย่างนี้แล

บริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิเทส
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา
ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดั่งนี้

อารุปฺปนิเทส

อากาสานัญจายตนะ

ก็ในอรูปกรรมฐาน ๔ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งพรหมวิหาร พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอากาสานัญจายตนะ เป็นอันดับแรก (พิจารณา) เห็นโทษในกรัชรูป (คือร่างกายสด ๆ) ทางโทษ (ภายนอก) มีการที่ต้องถือไม้พลอง (เพื่อประหารกัน) เป็นต้นนั่น ตามบาลีว่า "ก็แล การถือไม้พลอง ถือศัสตรา และการทะเลาแก่งแย่งทุ่มเพียงกันทั้งหลาย ปรากฏมีอยู่ก็เพราะมีรูปเป็นเหตุ แต่ว่าโทษมีการถือไม้พลองเป็นต้นนั้นไม่มีโดยประการทั้งปวงในอรูปภพ เธอพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหน่ายรูปทั้งหลาย เพื่อความหายรักรูปทั้งหลาย เพื่อความดับไปแห่งรูปทั้งหลายโดยแท้" ดังนี้ก็ดี ทางความเจ็บป่วยตั้ง ๑,๐๐๐ อย่าง มีโรคตาโรคหูเป็นต้นก็ดีแล้ว จึงยังจตุตถฌานให้เกิดขึ้นในกสิณ ๘ มีปฐวีกสิณเป็นต้น อย่างในอย่างหนึ่ง เว้นปริจฉินนากาสกสิณ เพื่อก้าวล่วงเสียซึ่งกรัชรูปนั้น อันที่จริง กรัชรูปก็เป็นอารมณ์ที่พระโยคาวจรนั้นก้าวล่วงเสียได้แล้วด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน แต่เพราะว่าแม้กสิณรูป (คือนิมิตกสิณ) ก็มีส่วนคล้ายกรัชรูปนั้นอยู่นั่นเอง เพราะเหตุนั้น เธอจึงใคร่จะก้าวล่วงกสิณรูปนั้นเสียอีก ถามว่า ก้าวล่วงอย่างไร ? ตอบว่า เปรียบเหมือนบุรุษผู้กลัวงู ถูกงูในป่าไล่เอา ก็ (วิ่ง) หนีโดยเร็ว (วิ่งไป)

เห็นใบตาลมีลายเป็นรอย[๑] (คดไปมา ?) หรือเถาวัลย์ หรือเชือก หรือรอยดินแตกระแหงก็ดี (ผาด ๆ คล้ายงู) ในที่ที่หนีไปแล้ว ก็กลัว ก็หวาด ไม่อยากมองมันเลยทีเดียว ฉันใด อนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษผู้อยู่ในบ้านเดียวกันกับคนที่เป็นศัตรูกัน ผู้คอยทำความพินาศให้ ถูกเขาข่มเหงเอา ด้วยการกระทำต่าง ๆ เช่นทำร้ายเอา (จะให้ตาย) จับมัด (ทรมาน) หรือเผาเรือนเอาเป็นต้น (ทนไม่ไหว) ก็ไปอยู่บ้านอื่น (ไป) เห็นคนที่มีรูปร่างเท่า หรือเสียงเหมือน หรือท่าทางคล้ายคลึงกับคนที่เป็นศัตรูในหมู่บ้านนั้นเข้า ก็กลัว ก็หวาด ไม่อยากมองเขาเลยทีเดียวฉันใด

(ต่อไป) นี้เป็นการเทียบคำอุปมา ในข้ออุปไมยที่ว่านั้น คือ เวลาที่ภิกษุพรั่งพร้อมอยู่ด้วยกรัชรูป โดยทำมันให้เป็นอารมณ์[๒] เหมือนเวลาที่บุรุษ (๒ คน) นั้น ถูกงู หรือศัตรูเล่นงานเอา เวลาที่ภิกษุก้าวล่วงกรัชรูปเสียได้ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน เหมือนการที่บุรุษ (๒ คน) นั้น (วิ่ง) หนีไปโดยเร็ว หรือไปอยู่บ้านอื่นเสีย ความที่ภิกษุกำหนดเห็นลงไปว่า แม้กสิณรูปนี้ก็มีส่วนคล้ายกรัชรูปนั้นอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้ว ใคร่จะก้าวล่วงกสิณรูปนั้นเสียอี เหมือนความที่บุรุษ (๒ คน) นั้น เห็นสิ่งคล้ายงู เช่น ใบตาลมีลายเป็นรอย (คดไปมา)

๑. เลขาจิตฺตํ ตาลปณฺณํ มหาฎีกาว่า ใบตาลมีลายด้วยรอยที่คนเอาสีต่าง ๆ เช่น สีดำ ขีดเขียนเข้าไว้ นึกไม่เห็นเหตุเลยว่าทำไมคนจึงไปทำจิตรกรรมใบตาลไว้ในป่า จะเป็นฝีมือพวกโคบาลกระมัง

๒. มหาฎีกาว่า ทำกรัชรูปให้เป็นอารมณ์ว่า ตาของเรางาม ร่างกายของเราแข็งแรง บริขารของเราดี

ก็ดี บุรุษคล้ายศัตรูก็ดี ในที่ ๆ (วิ่ง) หนีไปก็ดี ในหมู่บ้านอื่นก็ดี แล้วหวาดกลัว และไม่อยากมองฉะนั้น

อนึ่ง แม้อุปมา (อื่นอีก) มีอุปมาด้วยสุนัขที่ถูกสุกร (ป่า) ขวิด และคนกลัวผีเป็นต้น ก็ควร (นำมา) กล่าว ในความข้อนี้ได้*

พระโยคาวจรนั้น หน่ายจากกสิณรูปอันเป็นอารมณ์ของจตุตถ-ฌานนั้นอย่างนี้แล้ว เป็นผู้ใคร่จะหลีกหนีไป จึงบำเพ็ญความเป็นวสีด้วยอาการ ๕ ได้แล้ว ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานอันคล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในฌานนั้นว่า "ฌานนี้ทำ (กสิณ) รูปทีเราหน่ายแล้วให้เป็นอารมณ์" บ้าง ว่า "ฌานนี้มีข้าศึกคือโสมนัสอยู่ใกล้" บ้าง ว่า "ฌานนี้หยาบว่าสันตวิโมกข์ (วิโมกข์อันละเอียด คืออรูปฌาน)" บ้าง

ก็ความมีองค์หยาบ หามีในอรูปานนั้นไม่ เพราะแม้รูปฌานทั้งหลาย ก็มีองค์สอง ดุจรูปาวจรจตุตถฌานนั้นซึ่งมีองค์สองนั่นเองแล (คืออุเบกขา กับ เอกัคคตา)

[เพิกกสิณ]

พระโยคาวจรนั้น ครั้นเห็นโทษในรูปาวจรจตุตถฌานนั้นอย่างนี้แล้ว ตัดความไยดี (ในฌานนั้น) เสีย ทำในใจซึ่งอากาสานัญจายตนะ โดย (ว่า) เป็นธรรมละเอียด แผ่กสิณไปจนตลอดเขตจักรวาล หรือ

* มหาฎีกาช่วยเล่าขยายความว่า สุนัขตัวหนึ่งพอถูกสุกรในป่าขวิดเอาก็วิ่งหนี ขณะที่วิ่งหนีไปเห็นหม้อข้าวผาด ๆ สำคัญว่าสุกรก็กลัว วิ่งหนีต่อไป

คนกลัวผี ในเวลากลางคืนเดินไปในที่ ๆ ไม่คุ้น เห็นต้นตาลยอดด้วนเข้า สำคัญว่าผีก็กลัวจนสิ้นสติ

ตลอดที่เท่าที่ต้องการ ทำในใจซึ่งโอกาสที่กสิณรูปนั้นแผ่ไปถึงว่า '**อากาโส อากาโส**[๑] - อากาศ อากาศ' หรือว่า '**อนนฺโต อากาโส-** อากาศเป็นอนันตะ' ดังนี้ไป ย่อมเพิกกสิณได้[๒] ก็แลเมื่อเพิก หาใช่ม้วนเอาเหมือนม้วนเสื่อลำแพนไม่ หาใช่ยกเอาเหมือนยกขนมจากะทะไม่ เป็นแต่ไม่คิดถึง ไม่ทำในในถึง ไม่พิจารณาถึง กสิณนั้นเสีย เท่านั้น และเมื่อไม่คิดถึง ไม่ทำในใจถึง ไม่พิจารณาถึง (กสิณนั้น) ทำในใจแต่โอกาสที่กสิณรูปแผ่ไปท่าเดียวว่า '**อากาโส อากาโส** -อากาศ อากาศ' ดังนี้ ชื่อว่าเพิกกสิณ ข้างกสิณเล่า เมื่อถูกเพิก ก็ไม่ใช่หลุดขึ้น มิใช่กระจัดกระจายไป เป็นแต่อาศัยความไม่ทำในใจถึงกสิณรูปนี้ และทำในใจแต่ว่า '**อากาโส อากาโส**- อากาศ อากาศ' ก็ได้ชื่อว่า ถูกเพิกแล้วเท่านั้น กสิณุคฆาฏิมากาสนิมิต (นิมิตคืออากาศตรงที่กสิณรูปเพิกไป) ก็ปรากฏขึ้น

คำว่า **กสิณุคฺฆาฏิมากาล** (อากาศตรงที่กสิณรูปเพิกไป) ก็ดี คำว่า **กสิณผุฏฺโฐกาส** (โอกาสเท่าที่กสิณแผ่ไป) ก็ดี คำว่า **กสิณ-วิวิตฺโตกาส** (โอกาสที่ว่างจากกสิณรูป) ก็ดี ทั้งหมดนี้ก็อันเดียวกันนั่นเอง

๑. ปาฐะเรียงอากาโสไว้บทเดียว ที่ถูกควรเป็น ๒ บท ถัดไปอีก ๔ บรรทัดก็มีเห็นเป็นตัวอย่างอยู่
๒. กสิณํ ที่ถูกเป็นอวุตฺตกรรมในอุคฺฆาเฏติข้างหน้า แต่ปาฐะเรียงไว้ชิด อุคิฆาเฏนฺโต ข้าหลังชวนให้เข้าใจผิด
๓. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคเป็น กสิณุคฺฆาฏิมากาสมตฺตํ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะบทนี้เป็นกัตตาใน ปญฺญายติ และถัดไป ๒ บรรทัดก็มี กสิณุคฺฆาฏิมากาสนิมิตฺตํ เป็นพยานยันอยู่ ในที่นี้แก้และแปลตามที่เห็นว่าถูก

[อุปจารและอัปปนา]

พระโยคาวจรนั้น นึกหน่วงเอากสิณุคฆาฏิมากาสนิมิตนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า '**อากาโส อากาโส** - อากาศ อากาศ' ทำไปจนเป็นนิมิตที่นึกเอามาได้ (ตักกาหตะ) ตรึกเอามาได้ (วิตักกาหตะ) เมื่อเธอนึกหน่วง (นิมิตนั้น) แล้ว ๆ เล่า ๆ ทำไปจนเป็นนิมิตที่นึกเอามาได้ตรึกเอามาได้อย่างนั้นอยู่ นิวรณ์ทั้งหลายก็รำงับ[๑] สติตั้งมั่น จิตเป็นสมาธิชั้นอุปจาร เธอส้องเสพเจริญทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นให้บ่อยเข้า ๆ เมื่อเธอส้องเสพ เจริญ ทำให้มากบ่อยเข้า ๆ อย่างนั้นอยู่[๒] อากาสานัญจายตนจิตย่อมแนบแน่งในอากาศ ดุจดังรูปาวจรจิตแนบแน่นในกสิณมีปฐวีกสิณเป็นต้น ฉะนั้น ก็แม้ในอากาสานัญจายตนฌานนี้ชวนะ ๓ หรือ ๔ ดวงในส่วนเบื้องต้น ยังเป็นกามาวจรสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนาอยู่ ชวนะดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ จึงเป็นอรูปาวจร คำพรรณนาที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้ว ในปฐวีกสิณนั่นแล

๑. มหาฎีกาตั้งข้อสังเกตว่า "ไฉนท่านจึงมากล่าวถึงนิวรณ์ ในที่นี้อีก นิวรณ์ทั้งหลายรำงับไปแล้งแต่ในอุปจารขณะแห่งรูปาวจรปฐมฌาน ตั้งแต่นั้นมันก็ไม่เกิดอีก มิใช่หรือ ถ้ามันเกิด ก็เสื่อมจากฌานละซิ ส่วนที่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "นิวรณ์ละเอียดที่จะพึงละด้วยอรูปฌานมีอยู่เหมือนกัน ที่ท่านกล่าวถึงการละนิวรณ์ในที่นี้อีกนั้น ก็หมายถึงนิวรณ์ละเอียดนั้นเอง" นี่ก็เป็นแต่มติของอาจารย์เหล่านั้น เพราะในมหัคคตกุศลทั้งหลาย หามีการละเป็นชั้น ๆ เหมือนในโลกุตตรกุศลไม่... แต่ที่จริง คำว่านิวรณ์รำงับ ในที่นี้ท่านกล่าวเป็นโวหารพรรณนาสรรเสริญไปอย่างนั้นเอง กิเลสที่ละแล้วในเบื้องต่ำมากล่าวการละอีกในเบื้องสูง ก็มีกล่าวในที่อื่นเหมือนกัน...

ท่านแก้นุ่มนวลดีแท้ ถ้าเป็นเราก็ว่า "ท่านเผลอไปกระมัง"

๒. ตรงนี้ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคเป็น ตสฺสวํ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต เห็นว่าคลาดเคลื่อน เพราะประโยคหน้าเป็น อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ ประโยคหลังนี้ก็ต้องเป็น อาเสวโต ภายโต พหุลีกโรโต ไปตามกันจึงจะถูก ในที่นี้แก้และแปลตามที่เห็นว่าถูก

[ความแปลกในอากาสานัญจายตนะ]

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความแปลก (ในอากาสานัญจายตนฌาน คือ) เมื่ออรูปาวจรจิตเกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว ภิกษุนั้น (เคย) เพ่งดวงกสิณด้วยฌานจักษุมาก่อนอยู่แล้ว ครั้น (กสิณ) นิมิตนั้นมาถูกการมนสิการด้วยบริกรรมว่า "**อากาโส อากาโส**" นี้พรากออกไปโดยฉับพลันเสียแล้ว ก็คงเพ่งแต่อากาศอยู่ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ที่ผูก (แต่ง) ช่องต่าง ๆ มีช่องประตูเล็กของยาน (วอ) หรือช่องปากหม้อเป็นต้น* อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยท่อนผ้าสีเขียว หรือสีอื่นมีสีเหลือง แดง ขาว เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเพ่งดูอยู่ ครั้นท่อนผ้า (นั้น) ถูกกำลังลมหรือกำลังอะไร ๆ อื่นพัดเอาไปเสียแล้ว ก็คงยืนเพ่งมองแต่อากาศอยู่ฉะนั้น

ก็แล ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ ภิกษุนั้นได้ชื่อว่า "เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะตกไปแห่งปฏิฆสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะไม่ทำในใจถึงนานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง ทำในใจแต่ว่า '**อนนฺโต อากาโส** - อากาศเป็นอนันตะ' เข้าถึงอากาสานัญจายตนะอยู่"

* มหาฎีกาแยกเป็น ๓ คือ ยาน ปโตฬิ กุมฺภิ และบอกให้ประกอบ มุข ทุกบท เป็นยานมุข ปโตฬิมุข กุมฺภิมุข และปโตฬิ ท่านแก้ว่า ขุทฺทกทฺวาร แต่ในที่นี้แปลตามรูปปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรค ที่เรียงไว้ให้เห็นว่าเป็น ๒ ศัพท์เท่านั้น คือ ยานปฺปโตฬิ ศัพท์ ๑ กุมฺภิมุข ศัพท์ ๑ ซึ่งก็แปลได้ความดีอยู่แล้ว

[แก้อรรถปาฐะในอากาสานัญจายตนะ]

[แก้ สพฺพโส]

ในปาฐะเหล่านั้น บทว่า '**สพฺพโส** - โดยประการทั้งปวง' คือ **สพฺพากาเรน** - โดยอาการทั้งปวง[๑] ความก็คือว่า ทั้งหมด หรือว่าไม่มีส่วนเหลือ

[แก้ รูปสญฺญานํ]

บทว่า รูปสัญญา ได้แก่รูปาวจรฌานที่กล่าวโดยยกสัญญาเป็นสำคัญนั่นเอง และได้แก่อารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้นด้วย จริงอยู่ แม้รูปาวจรฌานเรียกว่ารูป (เฉย ๆ) ก็ได้ (ดัง) ในบาลีว่า **รูปี รูปานิ ปสฺสติ**[๒] (ผู้ได้รูปฌาน ย่อมเห็นกสิณรูปด้วยฌานจักษุ) เป็นต้น แม้อารมณ์ของรูปาวจรนั้น ก็เรียกว่ารูป (เฉย ๆ) ได้ (ดง) ในบาลีว่า **พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ**[๓] (ผู้ได้รูปฌาน ย่อมเห็นกสิณรูปทั้งหลายในภายนอก อันงามและทราม) เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ คำว่ารูปสัญญา ที่มีความไขว่า **รูเป สญฺญา รูปสญฺญา**-สัญญาในรูป (ฌาน) ชื่อว่ารูปสัญญา' ดังนี้นั้น พึงทราบว่าเป็นชื่อแห่งรูปาวจรฌาน ที่กล่าวโดยยกสัญญาเป็นสำคัญ และคำนั้นที่มีความไขว่า **'รูปํ สญฺญา อสฺสาติ รูปสญฺญํ**

๑. เคยบอกแล้วว่า ประการ กับ อาการ ท่านว่าอันเดียวกัน คือ ประการ ในที่เช่นนี้ มีความหมายว่า ชนิด อย่าง ส่วน อาการ มีความหมายว่า ส่วน เช่นเดียวกับ ทวัตตึสาการ - ๓๒ อาการ ก็คือ ๓๒ ส่วน เพราะฉะนั้น จะว่า ทุกชนิด ทุกอย่าง หรือทุกส่วน ก็ได้ความเป็นอันเดียวกัน

๒. ที. ปาฏิ. ๑๑/๓๒๘

๓. ม. ม. ๑๓/๒๘

รูปเป็นสัญญาแห่งอารมณ์นั้น เหตุนั้น อารมณ์นั้นจึงชื่อ รูปสัญญะ (มีรูปเป็นสัญญา) อธิบายว่า ฌานนั้นมีรูปเป็นชื่อ* ดังนี้ พึงทราบว่า เป็นคำเรียกอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น อันต่างโดยกสิณ (๘) มี ปฐวีกสิณ เป็นอาทิ

[แก้สมติกฺกมา]

บทว่า เพราะก้าวล่วง คือเพราะหายรัก และเพราะดับ ถามว่า คำอธิบายมีอย่างไร ? แก้ว่า "เพราะหายรัก และเพราะดับ คือ เหตุที่หายรักและเหตุที่ดับไป แห่งรูปสัญญาทั้งหลาย ที่ได้แก่ฌาน ๑๕ โดยจัดเป็นกุศล วิบาก และกิริยา (อย่างละ ๕ป เหล่านั้น และรูปสัญญาทั้งหลายที่ได้แก่อารมณ์ ๘ ตามจำนวนกสิณ มีปฐวีกสิณเป็นต้น เหล่านั้น โดยทุกส่วน หรือไม่มีส่วนเหลือ จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนะอยู่ได้ เพราะว่าผู้มีรูปสัญญายังไม่ก้าวล่วงไปโดยประการทั้งปวง ไม่อาจเข้าถึงอากาสานัญจายตนะนั้นอยู่ได้" เพราะเหตุที่การก้าวล่วงสัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ยังไม่หายรักในอารมณ์ แต่ครั้นสัญญาทั้งหลายก้าวล่วงไปแล้ว อารมณ์ก็เป็นอันก้าวล่วงอารมณ์ไว้ ในอากาสานัญจายตนะนั้น ตรัสแต่การก้าวล่วงสัญญาไว้ในวิภังค์ อย่างนี้ว่า "บรรดาสัญญาเหล่านั้น รูปสัญญาทั้งหลายเป็นอย่างไร ? สัญญา คือ ความจำได้ ความหมายรู้อันใดแห่งภิกษุผู้ถึงพร้อม หรือเข้าถึงซึ่งรูปาวจรสมาบัติ

* เทียบกับ รุเป สญฺญา รูปสญฺญาติ เอวํ... ท่อนหน้าแล้วท่านหลังคือ รูปํ สญฺญา... วุตฺตํ โหติ เอวํ... นำจะประกอบ อิติ ที่ โหติ ในที่นี้แปลตามที่เข้าใจนี้

หรือมีรูปาวจรสมาบัติเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม[๑]ก็ดี สัญญาเหล่านี้เรียกว่า รูปสัญญา ภิกษุนั้นเป็นผู้ก้าวล่วง คือล่วงเลยไปอย่างดีแล้วซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น จึงว่า "เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง[๒]" ดังนี้

แต่เพราะ (อรูปาวจร) สมาบัติเหล่านั้น พระโยคาวจรจะพึงบรรลุได้ด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ (ตามลำดับ) ไม่เหมือนรูปาวจรฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ที่พึงบรรลุได้ในอารมณ์อันเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น การพรรณนาความนี้ พึงทราบว่าข้าพเจ้าทำโดย (หมายถึง) การล่วงอารมณ์ด้วย

[แก้ ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา]

ข้อว่า **ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา** (เพราะตกไปแห่งปฏิฆ-สัญญา) มีพรรณนาความว่า สัญญาอันเกิดขึ้นพร้อมเพราะการกระทบกันแห่งวัตถุ มีจักษุเป็นอาทิ กับอารมณ์มีรูปเป็นต้น ชื่อปฏิฆสัญญษ คำนี้เป็นชื่อแห่งสัญญา ๕ มีรูปสัญญาเป็นต้น ดังบาลีว่า "ในสัญญาเหล่านั้น ปฏิฆสัญญาเป็นไฉน ? คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธ-สัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา สัญญาเหล่านี้เรียกว่า ปฏิฆ-

๑. มหาฎีกาว่า ศัพท์ทั้ง ๓ คือ สมาปนฺน อุปปนฺน และทิฏฺธมฺมสุขวิหาร ท่านใช้หมายต่างกัน คือ สมาปนฺน (ถึงพร้อม คือเข้า) หมายทางกุศลสัญญา อุปปนฺน (เข้าถึง คือเกิด หมายทางวิปากสัญญา ทิฏฺธมฺมสุขวิหาร หมายทางกิริยสัญญา เพราะฌานเป็นเครื่องพักผ่อนอยู่สำราญในอัตภาพปัจจุบันแห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย หมายความว่า พระอรหันต์เข้าฌานมิใช้เพื่อข่มนิวรณ์หรือเพื่อไปเกิดเป็นพรหมในภพหน้า ท่านเข้าฌานเพื่อพักผ่อนอยู่สบายในอัตภาพปัจจุบันนี้เท่านั้น ดุจสามัญชนพักผ่อนหลับนอน เพื่ออยู่เป็นผาสุกในแต่ละวันฉะนั้น (?)

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓

สัญญา*" ดังนี้

เพราะตกไป คือ เพราะละไป เพราะไม่เกิดขึ้น อธิบายว่าเพราะทำมิให้เป็นไปแห่งปฏิฆสัญญาเหล่านั้นทั้ง ๑๐ คือ ฝ่ายกุศลวิบาก ๕ ฝ่ายอกุศลวิบาก ๕ โดยประการทั้งปวง

สัญญาเหล่านั้น ย่อมไม่มีแม้แก่พระโยคาวจรผู้บรรลุรูปาวจรฌานมีปฐมฌานเป็นต้น เพราะในสมัย (ที่บรรลุฌาน) นั้น จิตย่อมไม่เป็นไปทางทวารทั้ง ๕ ก็จริงอยู่ ถึงเช่นนั้นการกล่าวถึงสัญญาเหล่านั้นในอากาสานัญจายตนกถานี้ (อีก) บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นการกล่าวโดย (หมายจะ) สรรเสริญฌานนี้ เพื่อยังอุตสาหะให้เกิด (แก่ผู้ปฏิบัติ) ในฌานนี้ ดุจการกล่าวถึงสุขและทุกข์อันละได้แล้วในฌานอื่นในจตุตถฌาน (อีก) และดุจการกล่าวถึงสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น อันละได้ในมรรคอื่นแล้ว ในตติยมรรค (อีก) ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง สัญญาเหล่านั้น ไม่มีแม้แก่ผู้บรรลุรูปาวจรฌานแล้วก็จริง ถึงกระนั้น ก็มิใช่ไม่มีเพราะละได้ เพราะรูปาวจรภาวนา (การเจริญรูปาวจรฌาน) มิได้เป็นไปเพื่อสำรอกรูป อันความเป็นไปแห่งสัญญาเหล่านั้น ยังเนื่องด้วยรูปอยู่ ส่วน (อรูปาวจร) ภาวนานี้เป็นไปเพื่อสำรอกรูป (โดยตรง) เพราะเหตุนั้น จึงควรกล่าวไว้ว่า ปฏิฆสัญญาเหล่านั้นละได้แล้วในอารูปที่ ๑ นี้ และมิใช่แต่จะกล่าวเท่านั้น แม้จะจำกัดความลงไปอย่างนั้นเสียทีเดียวก็ควร ก็เพราะปฏิฆสัญญาเหล่านั้นยังละไม่ได้ในฌานก่อนแต่นี้นั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

* อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓

เสียงเป็นหนาม (คือเป็นข้าศึก) สำหรับผู้เข้าปฐมฌาน* ส่วนในอรูปฌานนี้ ตรัสความที่อรูปสมาบัติทั้งหลายเป็นอาเนญชา (ไม่หวั่นไหว) และเป็นสันตวิโมกข์ (วิโมกข์อย่างละเอียด) ด้วย ก็เพราะความที่ปฏิฆสัญญาเหล่านั้นละได้แล้วโดยแท้ จริงอยู่ ท่านอาฬารดาบสกาลามโคตรเข้าอรูปสมาบัติอยู่ หาเห็นเกวียนประมาณ ๕๐๐ เล่มที่ผ่านไปใกล้ ๆ ไม่ ท่านไม่ได้ยินเสียงมันด้วยซ้ำไป แล

[แก้ นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา]

ข้อว่า นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา (เพราะไม่ทำในใจถึงนานัตตสัญญา) มีอรรถาธิบายว่า (คำว่า นานตฺตสญฺญานํ) คือซึ่งสัญญาทั้งหลายอันเป็นไปในโคจร (คืออารมณ์) อันเป็นต่างกัน ๆกัน หรือซึ่งสัญญาทั้งหลายอันมีสภาวะต่าง ๆ กัน ก็เพราะสัญญาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสจำแนกไว้ในวิภังค์อย่างนี้ว่า "ในสัญญาเหล่านั้น นานัตตสัญญา เป็นไฉน ? สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้แห่งพระโยคาวจร ผู้ประกอบไปด้วยมโนธาตุ หรือพร้อมไปด้วยมโนวิญญาณธาตุ แต่ไม่ได้เข้าสมาบัติ สัญญาเหล่านี้เรียกว่า นานัตตสัญญา" ดังนี้ สัญญาอันประสงค์เอาในที่นี้ จึงเป็นสัญญาที่สังเคราะห์อยู่ด้วยมโนธาตุ หรือมโนวิญญาณธาตุ แห่งพระโยคาวจรผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติ ย่อมเป็นไปในโคจร (คืออารมณ์) อันเป็นต่าง ๆ คือมีสภาวะต่าง ๆ อันแตกต่างกันเป็นหลายอย่าง มีรูปเสียงเป็นต้น อนึ่ง เพราะแม้สัญญาทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ สัญญาเป็นกามาวจรกุศล ๘ สัญญาเป็น

* องฺ. ทสก. ๒๔/๑๔๕

อกุศล ๑๒ สัญญาเป็นกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ สัญญาเป็นอกุศลวิบาก ๒ สัญญาเป็นกามาวจรกิริยา ๑๑ เหล่านี้เป็นต่าง ๆ กัน คือ มีสภาวะต่างกัน ไม่เหมือนกันและกัน เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า นานัตตสัญญา (ความในข้อ นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา นี้ว่า) เพราะไม่ทำในใจ คือ ไม่นึกหน่วงเหนี่ยวเหลียวแลถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้นโดยประการทั้งปวง มีคำอธิบายว่า เพราะเหตุที่พระโยคาวจรไม่นึกถึง ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณาถึง ซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้นเสีย

[ความหมายต่างแห่งปาฐะ]

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า เพราะเหตุทีในสัญญา ๓ นั้น รูปสัญญาและปฏิฆสัญญาข้างต้น ย่อมไม่มีแม้ในภพที่เกิดด้วยฌานนี้ทีเดียว จะกล่าวไยถึงกาลที่เข้าถึงฌานนี้อยู่ในภพนั้นเล่า เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสความไม่มีทีเดียวแห่งสัญญาเหล่านั้น ทั้งสองฝ่ายด้วยคำว่า 'เพราะก้าวล่วง (และว่า) เพราะตกไป' ส่วนในนานัตตสัญญา เพราะเหตุที่สัญญา ๒๗ คือ สัญญาเป็นกามาวจรกุศล ๘ สัญญาเป็นกิริยา ๙ สัญญาเป็นอกุศล ๑๐ เหล่านี้ ยังมีอยู่ในภพที่เกิดด้วยฌานนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าตรัส (ใช้คำ) ว่า 'เพราะไม่ทำในใจถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้น' แท้จริง แม้ในภพนั้น พระโยคาวจรเมื่อจะเข้าถึงฌานนี้อยู่ ก็เข้าถึงอยู่ได้เพราะไม่ทำในใจถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้นนั่นเอง ด้วยเมื่อยังทำในใจถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้นอยู่ ก็ชื่อว่า เป็นผู้ยังไม่เข้าฌาน แล

[ความหมายโดยสังเขป]

แต่ (ว่า) โดยสังเขป พึงทราบว่า ในปาฐะเหล่านั้น ด้วยปาฐะว่า '**รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา** - เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลาย' นี้ เป็นอันตรัสการละรูปาวจรธรรมทั้งหมด ด้วยปาฐะว่า '**ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา** - เพราะตกไปแห่งปฏิฆสัญญาทั้งหลาย เพราะไม่ทำในใจถึงนานัตตสัญญาทั้งหลาย' นี้ ตรัสการละและการไม่ทำในใจซึ่งจิตและเจตสิกอันเป็นกามาวจรทั้งสิ้น

[แก้ อนนฺโต อากาโส]

ในปาฐะว่า "**อนนฺโต อากาโส** - อากาศเป็นอนันตะ" นี้ มีวินิจฉัยว่า ที่สุดข้างเกิดก็ดี ที่สุดข้างเสื่อมก็ดี ของอากาศนั้น ไม่ปราก เหตุนั้น อากาศนั้นจึงชื่อ อนันตะ* (มีที่สุดไม่ปรากฏ) กสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศตรงที่กสิณรูปเพิกไป) เรียกว่า อากาศ อนึ่ง ความเป็นอนันตะในอากาศนั้น พึงทราบ (ว่าเป็น) ด้วยอำนาจแห่งมนสิการก็ได้ เพราะเหตุนั้นแหละ ในวิภังค์จึงว่า "ภิกษุตั้งดำรงจิตไว้มั่นในอากาศนั้น แผ่ไปหาที่สุดมิได้ เหตุนั้น จึงเรียกว่า '**อนนฺโต อากาโส** - อากาศเป็นอนันตะ" ดังนี้

[แก้ อากาสานญฺจายตนํ. . .]

ส่วนในปาฐะว่า "**อากาสาญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ-**

* มหาฎีกาว่า สภาวธรรม กำหนดได้ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะไม่มีแล้วมามีขึ้นก็ได้ มีแล้วเสื่อมหายไปก็ได้ ส่วนอากาศ ท่านกล่าวว่าเป็น อนันตะ เหตุไม่มีทั้งสองอย่าง เพราะไม่ใช่สภาวธรรม

เข้าถึงอากาสานัญจายตนะอยู่" นั้น มีอรรถวิเคราะห์ว่า สิ่งที่ชื่อ อนันตะ เพราะไม่มีที่สุด อากาศเป็นอนันตะ จึงชื่ออากาสานันตะ อากาสานันตะนั่นเอง เป็นอากาสานัญจะ อากาสานัญจะนั้นชื่อว่าเป็น อายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งฌานนี้ พร้อมทั้งสัปยุต-ธรรม ดังคำว่า เทวายตนะ (คือ เทวสถาน) ของเทวดาทั้งหลาย เหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่ออากาสานัญจายตนะ (ฌานมีอากาศหาที่สุดมิได้ เป็นที่อาศัยอยู่*) คำว่า "เข้าถึง----อยู่" นั้น ความว่า บรรลุ อากาสานัญจายตนะนั้นแล้ว คือทำอากาสานัญจายนะนั้นให้สำเร็จแล้ว และอยู่ไปโดยอิริยาบถวิหาร (การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ) อันสมควรแก่ ฌานนั้น

นี้เป็นคำแก้อย่างพิสดาร
ในอากาสานัญจายตนกรรมฐาน

วิญญาณัญจายตนะ

ส่วนพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญวิญญาณัญจายตนะ (ต่อไป) พึง เป็นผู้ประพฤติวสีภาวะ (ทำให้ชำนิชำนาญ) ในอากาสานัญจายน-สมาบัติ โดยอาการ ๕ แล้ว (พิจารณาให้) เห็นโทษในอากาสา-นัญจายตนะ ว่า "สมาบัตินี้ มีข้าศึกคือรูปาวจรฌานอยู่ใกล้ และยัง

* ในที่นี้ อายตนะ มีความหมายว่า ที่อาศัยอยู่ มหาฎีกาว่า แม้จะหมายความว่า เป็นเหตุ เป็นบ่อเกิด ที่เกิด... อีกก็ได้

ไม่ละเอียดดังวิญญาณัญจายตนะ" ดังนี้แล้ว ตัดความพอใจในอากาสานัญจายตนะนั้นเสีย ใส่ใจถึงวิญญาณัญจายตนะโดยว่าเป็นธรรมละเอียดแล้ว นึกหน่วงเอาความรู้สึกที่เป็นไปแผ่อยู่ทั่วอากาศ (นิมิต) นั้น มนสิการไปปัจจเวกขณ์ไปเนือง ๆ ว่า '**วิญฺญาณํ วิญฺญาณํ** - วิญญาณ วิญญาณ' ทำจนเป็นตักกาหตะ (นึกเอามาได้) เป็นวิตักกาหตะ (ตรึกเอามาได้) แต่อย่างมนสิการ (แต่เพียง) ว่า '**อนนฺตํ อนนฺตํ** - ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด,* เมื่อเธอยังจิตให้ท่องไปในนิมิตนั้นเนือง ๆ อย่างนั้น นีวรณ์ทั้งหลายจะรำงับลง สติจะตั้งมั่น จิตจะเป็นสมาธิชั้นอุปจาร เธอส้องเสพเจริญทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นเนือง ๆ ไป เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น วิญญาณัญจายตนจิตย่อมจะแนบแน่น (เป็นอัปปนา) อยู่ในวิญญาณที่แผ่อยู่ทั่วอากาศ (นิมิต) ดุจอากาสานัญจายตนะ (จิต) แนบแน่นอยุ่ในอากาศฉะนั้น

ส่วนนัยแห่งอัปปนาในวิญญาณัญจายตนะนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว (ในอากาสานัญจายตนะ) เถิด

ก็และ ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั่นเรียกว่า "ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว ทำในใจว่า '**อนนฺตํ วิญฺญาณํ** - วิญญาณเป็นอนันตะ' เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่"

* ปาฐะว่า อนนฺตํ อนนฺตนฺติ ปน มนสิกาตพฺพํ นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น...น มนสิกาตพฺพํ ถึงกระนั้น ความตอนนี้ก็รู้สึกว่ามีอะไรขาดไป มหาฎีกาท่านจึงช่องเติมให้ได้ความชัดว่า อย่ามนสิการเพียงว่า อนนฺตํ อนนฺตํ แต่พึงมนสิการว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ วิญฺญาณํ หรือ วิญฺญาณํ วิญฺญาณํ เท่านั้นก็ได้

[แก้อรรถปาฐะในวิญญาณัญจายตนะ]

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า 'โดยประการทั้งปวง' นี้ มีนัยอันกล่าวมาแล้ว ส่วนในคำ 'ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ' นั้น มีอธิบายว่า ตามนัยที่กล่าวมาก่อน แม้ฌานก็ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ แม้อารมณ์ก็ชื่อ อากาสานัญจายตนะ จริงอยู่ แม้อารมณ์ก็ชื่อ อากาสานัญจายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "อากาสานัญจะ (อากาศหาที่สุดมิได้) ด้วย อากาสานัญจะนั้นชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ ดุจ (คำว่า) เทวายตนะ (คือเทวสถาน) ของเทวดาทั้งหลาย เพราะอากาสานัญจะนั้นเป็นอารมณ์แห่งอารูปฌานที่ ๑ ด้วย" ดังนี้ ตามนัยแรก อีกนัยหนึ่ง อารมณ์ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "อากาสานัญจะด้วย อากาสานัญจะนั้นชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่กำเนิด ดังคำว่า 'แคว้นกัมโพชาเป็นอายตนะ (คือถิ่นกำเนิด) ของม้าทั้งหลาย' เพราะอากาสานัญจะนั้นเป็นเหตุกำเนิด แห่งฌานนั้นด้วย" ดังนี้ก็ได้* เพราะเหตุที่วิญญานัญจายตนะนี้ พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงเสียทั้งสองอย่างนั้น คือทั้งฌานทั้งอารมณ์อย่างนั้น โดยทำมิให้ (อากาสานัญจายตนะนั้น) เป็นไป และโดยไม่ทำในใจ (ถึงอากาสานัญจายตนะนั้น) เท่านั้น จึงจะเข้าถึงอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น คำว่า 'ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ' นี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวรวมเอาฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นเข้าด้วยกัน

* รวมความว่า อายตนะ มีความ ๒ นัย นัยหนึ่งว่าเป็ฯที่อาศัยอยู่ อีกนัยหนึ่งว่าเป็นที่เกิด

คำ **อนนฺตํ วิญฺญาณํ** มีอธิบายว่า มนสิการเอาความรู้สึกที่เป็นไปแผ่อยู่ทั่วอากาศ (นิมิต) นั้น อย่างนี้ว่า **'อนนฺโต อากาโส-** อากาศเป็นอนันตะ' ดังนั้นนั่นแหละมาว่า **'อนนฺตํ วิญฺญาณํ-** วิญญาณเป็นอนันตะ'* ดังนี้ อีกนัยหนึ่ง วิญญาณนั้นเป็นอนันตะด้วยอำนาจมนสิการ จริงอยู่ พระโยคาวจรนั้น เมื่อมนสิการถึงวิญญาณซึ่งมีอากาศเป็นที่ยึดหน่วงอยู่นั้นโดยไม่มีส่วนเหลือ ก็เท่ากับมนสิการว่า (วิญญาณ) ไม่มีที่สุด แม้คำใดที่กล่าวในวิภังค์ว่า "**อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ ตญฺเญว อากาสํ วิญฺญาเณน ฯ เป ฯ เตน วุจฺจติ อนนฺตํ วิญฺญาณํ**" ดังนี้ บทว่า **'วิญฺญาเณน'** ในคำนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นตติยาวิภัติในอรรถแห่งทุติยาวิภัติ เพราะพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายพรรณนาความแห่งบทนั้นไปนัยนั้น (ซึ่ง) มีอรรถาธิบาย (ให้แปล **วิญฺญาเณน** ว่า ซึ่งวิญญาณ) ว่า พระโยคาวจรแผ่ (วิญญาณ) ไป คือทำในใจซึ่งวิญญาณที่สัมผัสอากาศ (นิมิต) นั้นนั่นแหละ หาที่สุดมิได้

ส่วนในคำว่า 'เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่' นั้น มีอรรถวิเคราะห์ว่า ที่สุดแห่งวิญญาณนั้นไม่มี เหตุนั้น วิญญาณนั้นจึงชื่อ อนันตะ อนันตะนั่งเองเป็นอานัญจะ ท่านไม่กล่าววิเคราะห์ว่า วิญญาณเป็นอานัญจะ ชื่อว่า วิญญาณานัญจะ (แต่) กล่าวว่า 'วิญญาณัญจะ' ไปเสีย นี่แหละเป็นรุฬหิศัพท์ (ศัพท์งอก ในอรรถนี้ วิญญาณัญจะ

* หมายความว่าวิญญาณนี้ ก็คือความรู้สึกที่แผ่อยู่ที่อากาศนิมิตนั้นเอง ถึงตอนนี้ เพิกอากาศนิมิตเสีย ใส่ใจแต่ความรู้สึกที่แผ่อยู่นั้น เพราะอากาศเป็นอนันตะ วิญญาณที่แผ่อยู่ก็พลอยเรียกอนันตะ ไปด้วย

นั้นชื่อว่า เป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ดุจคำว่าเทวายตนะของเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อ วิญญาณัญจายตนะ (ฌานมีวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นที่อาศัยอยู่) คำที่เหลือมีอรรถเช่นที่กล่าวมาก่อนนั้นแล

นี้เป็นคำแก้อย่างพิสดาร

ในวิญญาณัญจายตนกรรมฐาน

อากิญจัญญายตนะ

ส่วนพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอากิญจัญญายตนะ พึงเป็นผู้ประพฤติวสีภาวะ (ทำให้นิชำนาญ) ในวิญญาณัญจายตนสมาบัติโดยอาการ ๕ แล้ว (พิจารณาให้) เห็นโทษในวิญญาณัญจายตนะ ว่า "สมาบัตินี้มีข้าศึกคืออากาสานัญจายตนะอยู่ใกล้ และไม่ละเอียดดังอากิญจัญญายตนะ" ดังนี้แล้ว ตัดความพอใจในวิญญาณัญจายตนะนั้นเสีย ใส่ใจถึงอากิญจัญญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียดแล้ว ทำในใจถึงความไม่มี ความเปล่าว่าง อาการที่ว่างเปล่าไปแห่งความรู้สึกในอากาสานัญจายตนะ ที่เป็นอารมณ์แห่งวิญญาณัญจายตนะนั้นนั่นแหละ ถามว่า พึงทำในใจอย่างไร ? เฉลยว่า อย่าใส่ใจถึงความรู้สึกอันนั้น นึกหน่วงทำในใจกำหนดใจอยู่แต่ว่า '**นตฺถิ นตฺถิ** - ไม่มี ไม่มี' หรือว่า '**สุญฺญํ สุญฺญํ** - เปล่า เปล่า ' หรือว่า '**วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ** - ว่าง ว่าง' ดังนี้แล้ว ๆ เล่า ๆ ทำจนเป็นตักกาหตะวิตักกาหตะ เมื่อเธอยังจิตให้ท่องไปในนิมิตนั้นเนือง ๆ อย่างนั้น นีวรณ์ทั้งหลายจะระงับ สติจะตั้งมั่น จิตจะเป็นสมาธิชั้นอุปจาร เธอส้องเสพเจริญกระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นเนือง ๆ ไป เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น อากิญจัญญายตนจิตย่อมจะแนบแน่น (เป็นอัปปนา) อยู่ในความเปล่าความว่าง หรือความไม่มีแห่งมหัคคตวิญญาณ (ความรู้สึกในฌาน ?) ที่แผ่เป็นไปอยู่ทั่วอากาศ (นิมิต) นั้นนั่นแหละ ดังวิญญาณัญจายตนะ (จิต) แนบแน่นอยู่ในมหัคคตวิญญาณที่แผ่อยู่ที่อากาศ (นิมิต) ฉะนั้น

ส่วนนัยแห่งอัปปนาแม้ในอากิญจัญญายตนะนี้ บัณฑิตก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว (ในอากาสานัญจายตนะ) เถิด แต่นี่เป็นความแปลกกัน คือ เมื่ออัปปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว (โยคาวจร) ภิกษุนั้นเห็นความรู้สึกที่เป็นไปอยู่ในอากาศด้วยนัยน์ตาวิญญาณัญจายตนฌานอยู่ก่อนแล้ว ครั้นความรู้สึกนั้นมาหายไป เพราะมนสิการด้วยบริกรรมว่า 'ไม่มี ไม่มี' เป็นต้นเสียแล้ว ก็เห็นแต่ความไม่มี กล่าวคือความปราศไปแห่งความรู้สึกนั้นอยู่เท่านั้นเอง[๑] เปรียบเหมือนบุรุษ (ผู้หึ่ง) เห็นภิกษุสงฆ์ผู้ประชุมกันด้วยกรณียะลางอย่างอยู่ในสถานที่ประชุมมีโรงกลม[๒] เป็นต้นแล้วไปไหน ๆ เสีย ต่อเมื่อเสร็จกิจประชุม ภิกษุทั้งหลายลุกเลิกไปแล้ว จึงมายืนที่ประตูมองดูสถานที่นั้นอีก ก็เห็นแต่ความเปล่าเท่านั้น เห็นแต่ความว่างเท่านั้น ความคิดทำนองนี้ย่อมไม่มีแก่เขาว่า "ตายจริง ภิกษุ (มาก) ตั้งเท่านั้น มรณภาพ (หมด) หรือว่าต่างองค์ต่างไป (หมด)" โดยที่แท้เขาเห็นแต่ความไม่มี โดยอาการว่า ที่นี่ว่างเปล่า เท่านั้น ฉะนั้น

ก็แล ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น เรียกว่า "ก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว ทำในใจว่า '**นตฺถิ กิญฺจิ** - ไม่มีสักหน่อย' เข้าถึงอากิญจิญญายตนะอยู่"

๑. หมายความว่า เห็นเหมือนกัน แต่ไม่ใช่เห็นสิ่งอันใด เห็นแต่ความไม่มี (?)
๒. มณฺฑลมาล หนังสือเก่าเป็น มณฺฑปสาลา ก็มี

[แก้อรรถปาฐะในอากิญจิญญายตนะ]

แม้ในที่นี้ บทว่า '**สพฺพโส** - โดยประการทั้งปวง' นี้ก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล อนึ่ง ในบท 'วิญญาณัญจายตนะ' นั้นเล่า ก็หมายเอาทั้งฌานทั้งอารมณ์ เป็นวิญญาณัญจายตนะ โดยนัยที่กล่าวมาก่อนเหมือนกัน จริงอยู่ แม้อารมณ์ก็ชื่อวิญญาณัญจายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "วิญญาณัญจะ (วิญญาณหาที่สุดมิได้) ด้วย วิญญาณัญจะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ ดุจ (คำว่า) 'เทวายตนะ ของเทวดาทั้งหลาย' เพราะวิญญาณัญจะนั้นเป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๒ ด้วย" ดังนี้ตามนัยแรกนั้นแล อีกนัยหนึ่ง อารมณ์ชื่อวิญญาณัญจายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "วิญญาณัญจะด้วย วิญญาณัญจะนั้นชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่กำเนิด ดังคำว่า 'แคว้นกัมโพชาเป็นอายตนะ (คือถิ่นกำเนิด) ของม้าทั้งหลาย' เป็นต้น เพราะวิญญาณัญจะนั้นเป็นเหตุกำเนิดแห่งฌานนั้นเหมือนกันด้วย" ดังนี้ก็ได้ เพราะเหตุที่อากิญจัญญายตนะนี้ พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงเสียทั้งสองอย่างนั้น คือทั้งฌานทั้งอารมณ์อย่างนั้น โดยทำมิให้ (วิญญาณัญจายตนะนั้น) เป็นไป และโดยไม่ทำในใจ (ถึงวิญญาณัญจายตนะนั้น) เท่านั้น จึงจะเข้าถึงอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น คำว่า 'ก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะ' นี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวรวมเอฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นเข้าด้วยกัน

คำว่า '**นตฺถิ กิญฺจิ** - ไม่มีสักหน่อย' นั้นมีอธิบายว่า (ก็เท่ากับ) มนสิการอย่างนี้ว่า '**นตฺถิ นตฺถิ** - ไม่มี ไม่มี' '**สุญฺญํ สุญฺญํ**-

เปล่า เปล่า' **'วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ** - ว่าง ว่าง' ดังนี้ (นั่นเอง) แม้คำใดที่กล่าวไว้ในวิภังค์ ว่า "คำว่า **นตฺถิ กิญฺจิ** คือทำวิญญาณนั้นแลไม่ให้มี ให้ปราศไป ให้อันตรธานไป (จน) เห็นว่าไม่มีอะไร ๆ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า **นตฺถิ กิญฺจิ**" ดังนี้ คำนั้นราวกะกล่าวการพิจารณาโดยความเสื่อมสิ้นไปก็จริง แก่ที่แท้ ความหมายของคำนั้น ก็พึงเห็นอย่างที่ว่านั้นแหละ เพราะเมื่อพระโยคาวจรไม่นึกถึงไม่ใส่ใจถึงไม่กำหนดใจถึงวิญญาณนั้นเสีย ใส่ใจแต่ความไม่มี ความเปล่า ความว่าง ของมันอย่างเดียวเท่านั้น จึงจะเรียกได้ว่า ทำไม่ให้มี ให้ปราศไปให้อันตรธานไป มิใช่โดยอย่างอื่น แล

ส่วนในคำว่า 'เข้าถึงอากิญจัญญายตนะอยู่' นั้น มีอรรถวิเคราะห์ว่า "น้อยหนึ่งแห่งวิญญาณนั้นไม่มี" เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้นจึงชื่อว่า **อกิญจนะ** มีอธิบายว่า สิ่งที่เหลืออยู่แห่งวิญญาณนั้น โดยที่สุดแม้แต่เพียงความดับก็ไม่มี ความเป็น **อกิญจนะ** ชื่อว่า อากิญจัญญะ คำนี้เป็นคำเรียกความปราศไปแห่งวิญญาณ (ความรู้สึกที่มีอยู่) ในอากาสานัญจายตนะ (นั่นเอง) อากิญจัญญะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะโดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งฌานนั้น ดังคำว่า เทวายตนะของเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อ อากิญจัญญายตนะ (ฌานมีความไม่มีวิญญาณสักหน่อยเป็นที่อาศัยอยู่) คำที่เหลือก็มีอรรถเช่นที่กล่าวมาก่อนนั้นแล

นี้เป็นคำแก้อย่างพิสดาร

ในอากิญจัญญายตนกรรมฐาน

เนวสัญญานาสัญญายตนะ

ส่วนพระโยคาวจรภิกษุผู้ปรารถนาจะเจริญเนวสัญญานาสัญญายตนะ (ต่อไป) พึงเป็นผู้ประพฤติวสีภาวะ (ทำให้ชำนิชำนาญ) ในอากิญ-จัญญายตนสมาบัติโดยอาการ ๕ แล้ว (พิจารณาให้) เห็นโทษในอากิญจัญญายตนะอย่างนี้ว่า "สมาบัตินี้มีข้าศึกคือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้ และยังไม่ละเอียดดังเนวสัญญานาสัญญายตนะ หรือ (เห็นโทษ) ว่าสัญญาเป็นดุจโรค สัญญาเป็นดุจผี สัญญาเป็นดุจลูกศร ธรรมชาตนั่นละเอียด ธรรมชาตินั่นประณีต ธรรมชาตนั่นคืออะไร ธรรมชาตนั่นก็คือเนวสัญญานาสัญญายตนะ" และ (เห็น) อานิสงส์ในคุณที่สูงขึ้นไป (คืออารูปที่ ๔) แล้ว ตัดความพอใจใจอากิญจัญญายตนะเสีย ใส่ใจถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียด นึกหน่วงเอาอากิญจัญญายตนสมาบัติ ที่ทำความไม่มีเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่นั่นแหละ มามนสิการไปปัจจเวกขณ์ไปเนือง ๆ ว่า สนฺตา สนฺตา ละเอียดละเอียด' ทำจนเป็นตักกาหตะ วิตักกาหตะ เมื่อเธอยังจิตให้ท่องไปในนิมิตนั้นเนือง ๆ อย่างนั้น นีวรณ์ทั้งหลายจะระงับ สติจะตั้งมั่น จิตเป็นสมาธิชั้นอุปจาร เธอส้องเสพเจริญทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นเนือง ๆ ไป เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ย่อมจะแนบแน่น (เป็นอัปปนา) อยู่ในขันธ์ทั้ง ๔ กล่าวคือ อากิญจัญญายตนสมาบัติ ดุจอากิญจัญญายตน (จิต) แนบแน่นอยู่ในความปราศไปแห่งวิญญาณ ฉะนั้น ส่วนนัยแห่งอัปปนาในข้อนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเถิด

ก็แลด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ โยคาวจรภิกษุนั้น เรียกว่า "ก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่"

แก้อรรถปาฐะในเนวสัญญานาสัญญายตนะ

แม้ในที่นี้ บทว่า 'สพฺพโส - โดยประการทั้งปวง' นี้ก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล ในคำว่า 'ก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะ' นั้นเล่า ก็หมายเอาทั้งฌานทั้งอารมณ์เป็นอากิญจัญญายตนะ โดยนัยที่กล่าวมาก่อนเหมือนกัน จริงอยู่ แม้อารมณ์ก็ชื่ออากิญจัญญายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "อากิญจะ* (วิญญาณไม่มีสักน้อย) ด้วย อากิญจะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ ดุจ (คำว่า) เทวายตนะ ของเทวดาทั้งหลาย เพราะอากิญจะนั้นเป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๓ ด้วย" ดังนี้ ตามนัยแรกนั่นแล อีกนัยหนึ่ง อารมณ์ชื่ออากิญจัญญายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "อากิญจะด้วย อากิญจะนั้นชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่กำเนิด ดังคำว่า "แคว้นกัมโพชาเป็นอายตนะ (คือถิ่นกำเนิด) ของม้าทั้งหลาย' เป็นต้น เพราะอากิญจะนั้น เป็นเหตุกำเนิดแห่งฌานนั้นเหมือนกันด้วย" ดังนี้ก็ได้ เพราะเหตุที่เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงเสียทั้งสองอย่างนั้น คือทั้งฌานทั้งอารมณ์อย่างนั้น โดยทำมิให้ (อากิญจัญญายตนะนั้น) เป็นไปและโดยไม่ทำในใจถึง (อากิญจัญญายตนะ) เสียเท่านั้น จึงจะเข้าถึงอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น คำว่า "ก้าว

* น่าจะใช้ อากิญฺจญฺญ เพราะเป็นศัพท์มีนิปผันรูป ส่วนอากิญฺจ ไม่มีนิปผันรูป

ล่วงอากิญจัญญายตนะ" นี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวรวมเอาฌานและอารมณ์ทั้งสองนั่นเข้าด้วยกัน

ส่วนในบทว่า 'เนวสัญญานาสัญญายตนะ' นั้นมีอรรถาธิบายว่า ฌานนั้นเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะความมีแห่งสัญญาใด สัญญานั้นย่อมมีแก่พระโยคาวจร ผู้ปฏิบัติอย่างใด ในวิภังค์จะแสดงความปฏิบัติของพระโดยคาวจรนั้นก่อน จึงยกขึ้น (เป็นปุคคลาธิฏฐาน) ว่า 'เนวสัญญีนาสัญญี' แล้วกล่าว (อธิบาย) ว่า พระโยคาวจรทำในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้นนั่นแล โดยว่าเป็นธรรมละเอียด ทำจนเป็นสังขาราวเสสสมาบัติ (สมาบัติมีเพียงเศษสังขารเป็นอารมณ์ ?) เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า "เนวสัญญีนาสัญญี" ดังนี้ ในคำเหล่านั้น คำว่า "ทำในใจโดยว่าเป็นธรรมละเอียด" นั้น คือ ทำในใจซึ่งอากิญ-จัญญายตนะนั้นว่าเป็นสมาบัติละเอียด เพราะความที่มีอารมณ์ละเอียด (โดยนัย) ดังนี้ว่า 'สมาบัตินี้ละเอียดจริงหนอ ดูเถิด สมาบัติไรเล่าจักทำแม้ความไม่มี (แห่งวิญญาณ) ให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้'

หากมีคำท้วงว่า "พระโยคาวจร (มัว) ทำในใจ (ซึ่งอากิญ-จัญญายตนะ) โดยว่าเป็นธรรมละเอียด (อยู่เช่นนั้น) ความก้าวล่วงจะมีได้อย่างไร"* พึงเฉลยว่า "(ความก้าวล่วงมีได้) เพราะความที่พระโยคาวจรมิได้เป็นผู้ปรารถนาจะเข้า (อากิญจัญญายตนะนั้น) จริงอยู่เธอทำในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้นโดยว่าเป็นธรรมละเอียด (เช่น

* มหาฎีกาช่วยเสริมความว่า เมื่อทำในใจเช่นนั้น ความเห็นโทษก็ไม่มี เมื่อไม่มีเห็นโทษจะก้าวล่วงได้อย่างหร

นั้น) ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น ความคิดคำนึง ความรวมใจ ความใสใน ว่าเราจักนึกหน่วง เราจักเข้า เราจักยั้งอยู่ เราจักออก เราจักปัจจเวกขณ์ถึงสมาบัตินั่น" นี้ ก็หามีแก่เธอไม่ ถามว่าเพราะเหตุไฉน ? ตอบว่า เพราะความที่เนวสัญญานาสัญญายตนะละเอียดกว่า ประณีตกว่า อากิญ-จัญญายตนะ เหมือนอย่างว่า พระราชาประทับคอช้างตัวประเสริญ เสด็จไปในถนนในพระนครด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่อยู่ (ต่างว่า) ทอดพระเนตรเห็นพวกช่างฝีมือมีช่างงาเป็นต้น ซึ่งนุ่งผ้าผืนหนึ่งไว้มั่น โพกศีรษะด้วยผ้าผืนหนึ่ง มีตัวเปื้อนด้วยผงทั้งหลายมีผงงาเป็นต้น ทำการฝีมือต่าง ๆ มีทันตวิกัติ (ประดิษฐ์งาเป็นรูปต่าง ๆ) เป็นต้น ก็พอพระหฤทัยในความฉลาดของพวกเขาด้วยรับสั่งว่า "เออแน่ะ เจ้าพวกอาจารย์นี่ฉลาดนะ ดูรึ ทำการฝีมือถึงเช่นนี้ก็ได้" ดังนี้ แต่จะทรงดำริว่า "เออ เราละสมบัติไปเป็นช่างฝีมือเช่นนั้นเถิดน่ะ" อย่างนี้ หามีแก่พระองค์ไม่ เพราะเหตุไร เพราะสิริราชสมบัติมีคุณใหญ่กว่า พระ-องค์ก็เสด็จล่วงเลยพวกช่างฝีมือไปเสียเท่านั้นเองฉันใด อันพระโยคา-วจรนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทำในใจถึงสมาบัตินั้นโดยว่าเป็นธรรมละเอียดก็จริงแล แต่ทว่าความคิดคำนึง ความรวมใจ ความใส่ใจว่า "เราจักนึกหน่วง เราจักเข้า เราจักยั้งอยู่ เราจักออก เราจักปัจจเวกขณ์ถึงสมาบัตินั้น" นี้ ไม่มีแก่เธอเลย เธอเมื่อทำในใจถึงสมาบัตินั้น โดยว่าเป็นธรรมละเอียดโดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั้นแล ก็จะบรรลุถึงสัญญาอันถึงอัปปนาที่ละเอียดยิ่งนั้น ซึ่งเป็นสัญญาที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าเป็นเนวสัญญีนาสัญญี ชื่อว่าทำจนเป็นสังขาราวเสสมาบัติ

คำว่าสังขาราวเสสสมาบัติ ก็คืออารูปสมาบัติที่ ๔ อันมีสังขารถึงซึ่งความละเอียดที่สุด

[คำว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะประสงค์เอาอะไร]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงสิ่งที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ด้วยอำนาจแห่งสัญญาที่พระโยคาวจรได้บรรลุแล้วอย่างนั้น โดยความหมาย (ในวิภังค์) จึงกล่าวไว้ว่า "คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึงธรรมคือจิตและเจติสิก ของบุคคลผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ (ฌาน) หรือผู้เข้าถึง (คือเกิดใน) เนวสัญญานาสัญญายตนะ (ภพ) ผู้มีเนวสัญญานาสัญญายตนะ (ฌาน) เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมก็ได้"* ดังนี้ ในบุคคล ๓ นั้น ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้า (เนวสัญญานาสัญญายตนะ) ท่านประสงค์เอาในที่นี้

[ความหมายแห่งคำ]

ส่วนความหมายแห่งคำในคำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ นั่นพึงทราบ (ดังต่อไปนี้) ฌานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมชื่อว่ามีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่โดยแท้ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ แต่ว่ามีสัญญาละเอียด เหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญะ (ฌานมีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เนวสัยญานาสัญญะ (ฌาน) ด้วย เนวสัญญานาสัญญะ (ฌาน) นั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะนับเนื่องอยู่ในมนายตนะ และธัมมายตนะด้วย เหตุนั้นจึงชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ (อายตนะ

* ศัพท์ทั้ง ๓ คือ สมาปนฺน อุปปนฺน ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาร มีความหมายต่างกัน ได้กล่าวไว้แล้วในเชิงอรรถ ๑ หน้า ๒๓๘

คือฌานมีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่) อีกอรรถวิกัปหนึ่ง นี้สัญญาใด ในอารูปที่ ๔ นี้ สัญญานั้นนับว่าเป็นสัญญาก็มิใช่แท้ เพราะไม่สามารถ จะทำสัญญากิจ (หน้าที่สัญญา) ที่ชัดแจ้งได้ จัดว่าไม่เป็นสัญญาก็มิใช่ เพราะเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด เพราะเหตุนั้น สัญญานั้นจึงชื่อ เนวสัญญานาสัญญา (สัญญาที่นับว่าเป็นสัญญาก็มิใช่ ไม่เป็นสัญญาก็มิใช่) เนวสัญญานาสัญญาด้วย เนวสัญญานาสัญญานั้น เป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งธรรมที่เหลือ (คือสัมปยุต-ธรรม) ด้วย เหตุนั้นจึงชื่อ เนวสัญญานาสัญญายตนะ

ก็แลในอารูปที่ ๔ นี้ สัญญาแต่เพียงอย่างเดียวเป็นเช่นนั้นก็หา มิได้ ที่แท้ แม้เวทนาก็เป็น **เนวเวทนานาเวทนา**- เป็นเวทนาก็มิใช่ ไม่เป็นเวทนาก็มิใช่ แม้จิตก็เป็น **เนวจิตฺตํนาจิตฺตํ**- เป็นจิตก็มิใช่ ไม่เป็นจิตก็มิใช่ แม้ผัสสะก็เป็น **เนวผสฺโสนาผสฺโส** - เป็นผัสสะก็มิใช่ ไม่เป็นผัสสะก็มิใช่ ในสัมปยุตธรรมที่เหลือทั้งหลายก็นัยนี้ เพราะ (พระธรรม) เทศนานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำ โดย (ยก) สัญญาเป็นประธาน อนึ่ง ความข้อนี้บัณฑิตพึงทำให้ กระจ่างด้วยอุปมาทั้งหลาย เริ่มแต่เรื่องน้ำมันทาบาตรไป (ดังนี้)

เล่ากันว่าสามเณรทาบาตรด้วยน้ำมันแล้วตั้ง (เก็บ) ไว้ ถึงเวลา ดื่มยาคู พระเถระเรียกเธอให้นำบาตรมา เธอเรียนว่า "ในบาตร มีน้ำมัน ขอรับ" ทีนั้นครั้งพระเถระบอกว่า "นำมาเถิด สามเณร เราจักเติมกะโหลกน้ำมันไว้" ก็เรียนว่า "ไม่มีดอกของรับ น้ำมัน"

ในคำของสามเณรนั้น คำว่า 'น้ำมันมี' ก็ใช่ โดยมุ่งถึงความ (ที่น้ำมัน) ไม่ควร (ปน) กับยาคู เพราะมัน (มีติด) อยู่ข้างใน (บาตร) คำว่า 'ไม่มี' ก็ใช่ โดย (มุ่งถึง) การจะใช้งานต่าง ๆ มีเติมกะโหลกน้ำมันเป็นต้นฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น จัดว่าเป็นสัญญาก็มิใช่แท้ เพราะไม่สามารถจะทำสัญญากิจที่ชัดแจ้งได้ ไม่เป็นสัญญาก็มิใช่ เพราะเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด

ถามว่า "ก็สัญญากิจในคำนั้น คืออะไร ?" แก้ว่า "สัญญากิจ ก็คือการจำอารมณ์ได้อย่างหนึ่ง การเข้าถึงความเป็นวิสัย (คืออารมณ์) แห่งวิปัสนาแล้วยังนิพพิทาให้เกิดได้อย่างหนึ่ง อันสัญญานั่นแม้กิจคือการจำ (อารมณ์) ก็มิอาจทำให้ชัดได้ ดังธาตุไฟในน้ำร้อนมิอาจทำกิจคือการเผาไห้ได้ฉะนั้น แม้การเข้าถึงความเป็นวิสัยแห่งวิปัสนาแล้วยังนิพพิทาให้เกิด ดังสัญญาในสมาบัติที่เหลือ ก็มิอาจทำได้ เพราะว่า ภิกษุผู้มิได้ทำอภินิเวส (คือวิปัสนา) ใน (นาม) ขันธ์อื่น ๆ มาเลย อันจะสามารถที่จะพิจารณา (แต่) เนวสัญญานาสัญญายตนขันธ์แล้วถึงนิพพิทาได้ หามีไม่ เออ จะมีก็แต่ท่านสารีบุตรหรือท่านผู้มีปัญญามากเป็นปกติวิปัสสก (พิจารณาเห็นแจ้งอยู่โดยปกติ) ปานท่านสารีบุตรนั่นแหละจึงจะอาจ (พิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนขันธ์ทำให้ถึงนิพพิทาได้) (แต่) แม้ท่านสารีบุตรนั้นก็อาจ (ทำได้) แต่โดยพิจารณาเป็นกลาป (คือเป็นกลุ่มเป็นหมวด) เท่านั้น หาอาจ (ทำ) โดยพิจารณา (แยกสัมปยุต) ธรรม (มีผัสสะเป็นต้น) ออกเป็นบทย่อย ๆ ไม่ ด้วยท่านเห็นอยู่ว่า 'อันธรรมเหล่านี้ก็เป็นอย่างนั้น คือ

(จะว่า) ไม่มี ก็มีอยู่ (จะว่า) มี ก็บอกไม่ได้ (คือไม่ชัด)' ดังนี้* สมาบัตินี้ถึงซึ่งความละเอียด ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ความข้อนี้ บัณฑิตพึงทำให้กระจ่าง ด้วยอุปมาด้วยน้ำในทาง (เดิน) ฉันเดียวกันกับอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตรก็ได้

สามเณรผู้เดินไปข้างหน้าพระเถระ (องค์หนึ่ง) ซึ่งเดินอยู่ในทาง เห็นน้ำหน่อยหนึ่ง (ในทาง) จึงเรียนว่า "น้ำ ขอรับ โปรดถอดรองเท้า" ทีนั้น ครั้นพระเถระบอกว่า "สามเณร ถ้านำมี ก็จงนำผ้าอาบมา เราจักอาบน้ำ" จึงเรียนว่า "(น้ำ) ไม่มีดอก ขอรับ"

ในคำของสามเณรนั้น คำว่า 'น้ำมี' ก็ใช่ โดยมุ่งถึง (มันมี) พอเปียกรองเท้า คำว่า '(น้ำ) ไม่มี' ก็ใช่ โดยมุ่งถึง (มันไม่มีพอจะ) อาบฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น จัดว่าเป็นสัญญาก็มิใช่แท้ เพราะไม่สามารถทำสัญญากิจให้ชัดได้ นับว่าไม่เป็นสัญญาก็มิใช่ เพราะเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด

และความข้อนี้จะควรทำให้กระจ่างเพียงด้วยอุปมา (๒ ข้อที่กล่าวแล้ว) นี้เท่านั้นหามิได้ บัณฑิตพึงทำให้กระจ่าง แม้ด้วยอุปมาอื่น ๆ ที่สม

* ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคท่อนนี้ ตั้งแต่ อปิจ อายสฺมา สารีปุตฺโต ถึง โน อนุปทธมฺมปวิสฺสนาวเสน บทพยัญชนะไม่สมบูรณ์พอจะแปลให้ได้ความดี จึงตกเติมแปลไปดังนี้ เห็นว่าตามที่แปลนี้ ได้ความตรงตามที่ท่านประสงค์เป็นแน่ และไม่ผิดธัมมะด้วย

ตามที่แปลนี้ แยก อปิจ อายสฺมา สารีปุตฺโต เป็นประโยค ๑ ปกติวิปสฺสโก สกฺกุเณยฺย ประโยค ๑ ในประโยคนี้ ปน เติม วา เป็น วา ปน

หุตฺวา ปฏิเวทนฺติ นี่ตก น. แน่ เพราะความบังคับอยู่ จึงเติม น. เข้าเป็น หุตฺวา น ปฏิเวทนฺติ (มีก็บอกไม่ได้) จึงได้ความ

กันอีกก็ได้*

คำว่า 'อุปสมฺปชฺช วิหรติ-เข้าถึง . . . อยู่' นี้ มีนัยอันกล่าวมาแล้วนั่นแล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดาร

ในเนวสัญญานาสัญญายตนกรรมฐาน

ปกิณณกกถา

พระนาถะเจ้า ผู้มีพระรูปไม่มีใครเทียมถึง ตรัส
อารูป ๔ ประการอันใจใดไว้ บัณฑิตได้ทราบอารูป ๔
นั้นอย่างนี้แล้ว ควรเข้าใจปกิณณกกถาในอารูป
นั้นอีกบ้าง

อารูปเลื่อนชั้นโดยล่วงอารมณ์ มิใช่ล่วงองค์

ก็อารูปสมาบัติทั้งหลาย-

เหล่านี้แม้เป็น ๔ โดยการก้าวล่วงอารมณ์ (แต่)
นักปราชญ์ทั้งหลายหาต้องการความก้าวล่วงองค์แห่ง
สมาบัติเหล่านั้นไม่

* มหาฎีกาติดอุปมาได้ขอหนึ่งว่า พราหมณ์ผู้หนึ่ง เห็นชายคนหนึ่ง ถือภาชนะดินน่าชอบใจยืนอยู่ จึงออกปากขอภาชนะนั้น ชายคนนั้นมุ่งถึงว่าภาชนะนั้นเปื้อนสุรา ซึ่งเป็นของไม่ควรแก่พราหมณ์ จึงบอกว่า ถวายไม่ได้ ในภาชนะนี้มีสุรา ขณะนั้นมีชายผู้หนึ่งยืนอยู่ใกล้ ๆ พราหมณ์จึงว่า ถ้ามีก็ขอให้คนนี้ดื่มบ้าง ทีนี้ เจ้าของภาชนะมุ่งถึงว่า สุรานั้นไม่มีพอจะดื่มได้ จึงบอกว่าสุราไม่มี

จริงอยู่ อารูปสมาบัติเหล่านี้ พึงทราบว่าแม้เป็น ๔ โดยการล่วงอารมณ์ทุกประการ คือ ในสมาบัติ ๔ นั้น สมาบัติที่ ๑ เป็นโดยการก้าวล่วงรูปนิมิต ที่ ๒ โดยก้าวล่วงอากาศ ที่ ๓ โดยก้าวล่วงวิญญาณที่เป็นไปอยู่ในอากาศ ที่ ๔ โดยก้าวล่วงความปราศไปแห่งวิญญาณที่เป็นไปอยู่ในอากาศ แต่บัณฑิตทั้งหลายไม่ต้องการความก้าวล่วงองค์แห่งสมาบัติเหล่านั้น เพราะความก้าวล่วงองค์ในสมาบัติเหล่านั้นหามีดังในรูปาวรสมาบัติทั้งหลายไม่ ด้วยในสมาบัติเหล่านั้นทุกข้อมีองค์ฌานอยู่ ๒ องค์เท่านั้น คือ อุเบกขา จิตเตกัคคตา

[อารูปประณีตกว่ากันเพราะองค์ประณีตเข้าโดยลำดับ]

แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น

ในอารูปสมาบัตินี้ สมาบัติข้อหลัง ๆ ก็ย่อม
ประณีตดีกว่า (ข้อหน้า ๆ) บัณฑิตพึงทราบ
(เรื่อง) พื้นปราสาทและผ้า เป็นอุปมาในความ
ที่ประณีตดีกว่ากันนั้น

เหมือนอย่างว่า ในพื้นชั้นล่างแห่งปราสาท ๔ ชั้น เบญจกามคุณอันประณีตโดยอำนาจเครื่องบำเรอมีการฟ้อนรำ ขับร้อง และบรรเลงดนตรี เครื่องหอม และพวงดอกไม้หอม โภชนะ ที่นอนและเครื่องนุ่งห่ม (ราวกะเป็นของ) ทิพย์เป็นต้น ต่างว่าเป็นสิ่งจัดไว้ครบ (แต่) ในชั้นที่ ๒ เบญจกามคุณ (จัดไว้) ประณีตกว่าชั้นล่างนั้น ในชั้นที่ ๓ ประณีตกว่านั้น (ไปอีก) ในชั้นที่ ๔ ประณีตกว่าเพื่อนหมด ในความอุปมานั้น พื้นทั้ง ๔ นั้น ก็เป็นพื้นปราสาท (ด้วยกัน) นั่นเอง

ความแปลกกันโดยความเป็นพื้นปราสาท แห่งพื้นทั้ง ๔ นั้น หามีไม่ ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น พื้นชั้นบน ๆ ก็ย่อมประณีตกว่าชั้นล่าง ๆ โดยมีความสมบูรณ์แห่งเบญจกามคุณแปลกกันฉันใด อนึ่ง ผ้า (เนื้อบางน้ำหนักเบา) ชนิดจตุปละ (หนัก ๔ ปละ) และชนิดติปละ (หนัก ๓ ปละ) ทวิปละ (หนัก ๒ ปละ) เอกปละ (หนักปละเดียว (อันประณีตด้วยอำนาจ) แห่งด้าย (๔ ชนิดคือ) หยาบ ละเอียด ละเอียดกว่า และละเอียดที่สุด ที่หญิงคนหนึ่งปั่นไว้* ต่างว่าเป็นผ้ามีขนาดเท่ากันทั้งโดยยาวและโดยกว้าง ในความอุปมานั้น ผ้าทั้ง ๔ ชนิดนั้นมีขนาดเท่ากันทั้งโดยยาวและโดยกว้าง ความแปลกกันโดยขนาดแห่งผ้าเหล่านั้นหามีไม่ ก็จริงแล แต่ทว่า ผ้าชนิดหลัง ๆ ก็ย่อมประณีตกว่าชนิดหน้า ๆ โดยความมีสัมผัสนิ่ม เนื้อละเอียด และความมีราคาแพงฉันใด แม้ในอารูปสมาบัติทั้ง ๔ ก็มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา จิตตกัคคตา นี้เท่านั้นโดยแท้ ถึงอย่างนั้น บัณฑิตก็พึงทราบเถิดว่า ในสมาบัตินี้สมาบัติข้อหลัง ๆ ย่อมประณีตดีกว่า โดยความประณีตและประณีตกว่ากันแห่งองค์เหล่านั้น ด้วยความวิเศษ (กว่ากัน) แห่งภาวนา ฉันนั้นเหมือนกัน อันอารูปสมาบัติเหล่านั้น ประณีตและประณีตไปโดยลำดับด้วยประการฉะนี้

[อารูป ๔ อุปมาด้วยบุรุษ ๔ คน]

บุรุษผู้หนึ่งเกาะอยู่ที่มณฑป (อันตั้งอยู่) ในที่

* ปละ (อ่านปะละ) เป็นชื่อมาตราน้ำหนัก ว่าประมาณ ๘ ออนซ์ เคยเห็นผ้า ซึ่งคลี่ออกแล้วห่มนอนได้ แต่เมื่อรวบเข้าได้กำเดียว จะเป็นผ้าชนิดนั้นกระมัง ?

ไม่สะอาด คนหนึ่ง (มา) อาศัย (เกาะ) บุรุษ
ผู้นั้น คนหนึ่ง (มา) ไม่อาศัย (เกาะ) ผู้นั้น
(ยืนอยู่) ข้างนอก และอีกคนหนึ่ง (มา) อาศัย
(อิง) คนที่ยืนอยู่ข้างนอกนั้นยืนอยู่ อารูปสมาบัติ
ทั้ง ๔ นักปราชญ์พึงทราบโดยความเป็นธรรมชาติ
เสมอกับบุรุษ ๔ คนนั่นโดยลำดับเถิด

(ต่อไป) นี้ เป็นคำประกอบความในอุปมานั้น เรื่องมีว่า มีมณฑป หลังหนึ่ง (อยู่) ในที่ไม่สะอาด คราวนั้นบุรุษผู้หนึ่งมา (ที่นั่น) เกลียด ที่ไม่สะอาดนั้น จึงโหนมณฑปนั้นด้วยมือ (ทั้งสองข้าง) เกาะอยู่ที่ มณฑปนั้นราวกะถูกแขวนไว้ ครั้นแล้ว อีกคนหนึ่งมาอาศัย (เกาะ) บุรุษผู้เกาะมณฑปนั้น แล้วคนหนึ่งมาถึง คิดว่า "บุรุษผู้มีเกาะ มณฑป และผู้ที่อาศัย (เกาะ) บุรุษนั้นก็ดี ทั้งสองนี้ท่าลำบาก และ การตกเหวมณฑปจะต้องมีแก่เขาทั้งสองเป็นแม่นมั่น เอาเถิด เราอยู่ ข้างนอกนี่ละ" ดังนี้แล้ว เขาไม่อาศัย (เกาะ) คนที่อาศัย (เกาะ) บุรุษคนแรกนั้น คงยืนอยู่ข้างนอกนั้นเอง แล้วอีกคนหนึ่งมา สำคัญ (เห็น) คนที่คิด (เห็น) ความไม่ปลอดภัยแห่งบุรุษผู้เกาะมณฑปและ คนที่อาศัย (เกาะ) บุรุษนั้นด้วย แล้วยืนอยู่ข้างนอกนั่นแหละ (ว่า) ท่าดี จึงอาศัย (อิง) คนที่ยืนข้างนอกนั้นอยู่

กสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศตรงที่กสิณเพิก) บัณฑิตพึงเห็น เหมือนมณฑป (อยู่) ในที่ไม่สะอาด ในคำอุปมานั้น อากาสานัญจา- ยตนะ อันมีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะเกลียดรูปนิมิต พึงเห็นเหมือน

บุรุษที่เกาะมณฑป (โหนอยู่) เพราะเกลียดที่ไม่สะอาด วิญญาณัญจายตนะอันปรารภอากาสานัญจายตนะที่มีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไป พึงเห็นเหมือนคนที่อาศัย (เกาะ) บุรุษผู้เกาะมณฑป อากิญจัญญายตนะอันไม่ทำอากาสานัญจายตนะให้เป็นอารมณ์ มีความไม่มีวิญญาณนั้นเป็นอารมณ์ พึงเห็นเหมือนคนที่คิด (เห็น) ความไม่ปลอดภัยแห่งคนทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัย (เกาะ) บุรุษผู้เกาะมณฑปนั้น ยืนอยู่เสียข้างนอก เนวสัญญานาสัญญายตนะ อันปรารภอากิญจัญญายตนะ ซึ่งตั้งอยู่ ณ ที่ข้างนอก ที่ได้แก่ความไม่มีแห่งวิญญาณเป็นไป พึงเห็นเหมือนผู้ที่สำคัญ (เห็น) คนที่คิด (เห็น) ความไม่ปลอดภัยแห่งบุรุษผู้เกาะมณฑป และคนผู้อาศัย (เกาะ) บุรุษนั้นแล้วยืนอยู่เสียข้างนอกนั่นแหละว่า เป็นผู้มีท่าดี จึงอาศัย (อิง) คนผู้นั้นยืนอยู่ฉะนั้น อันเนวสัญญานาสัญญายตนะนี้เมื่อเป็นไปอย่างนั้น

จำต้องทำอากิญจัญญายตนะนั้นให้เป็นอารมณ์
เพราะไม่มีอารมณ์อื่น ดุจดัง (ประชา) ชน
จำต้องอาศัยพระราชาผู้แม้มีความไม่มีปรากฏ
อยู่เป็นไป เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุฉะนั้น

ขยายความว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ จำต้องทำอากิญจัญญายตนะนั้นแม้ที่มีโทษอันเห็นอยู่แล้วว่า 'สมาบัตินี้ มีข้าศึกคือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้' ดังนี้ ให้เป็นอารมณ์ เพราะไม่มีอารมณ์อื่น เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือน (ประชา) ชนจำต้องอาศัยพระราชาผู้แม้มีความไม่ดีปรากฏอยู่เป็น (อยู่) ไป เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุฉะนั้น

อธิบายว่า (ประชา) ชนเมื่อไม่ได้การเลี้ยงชีพในประเทศอื่น ก็จำต้องอาศัยพระราชาสักองค์หนึ่งผู้ไม่ทรงสำรวม (ในศีล) มีความประพฤติทางกายวาจาใจหยาบคาย แม้มีความไม่ดีที่ใคร ๆ เห็นกันว่าพระราชานี้เป็นผู้มีความประพฤติหยาบคาย ดังนี้เป็น (อยู่) ไป เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุฉันใด เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่นก็จำต้องทำอากิญจัญญายตนะนั้นแม้มีโทษอันเห็นอยู่แล้วให้เป็นอารมณ์ฉันนั้นเหมือนกัน ก็แลเนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ เมื่อทำอย่างนั้น

ก็ย่อมเกาะ (อากิญจัญญายตนะ) ฌานนั้น เป็น
ไป (เพราะไม่มีอะไรจะเกาะ) เหมือนอย่าง
คนขึ้นบันไดยาว (ถึงขั้นบนแล้ว) ก็ย่อมยึดหัว
(แม่) บันได (เพราะไม่มีอะไรจะยึด) และ
เหมือนคนขึ้นเขา (ดินปนหิน) สุดแล้วก็ยึด
ยอดมัน (เพราะไม่มีอะไรจะยึด) หรือเหมือน
คนขึ้นเขา (โขดหิน) สุดแล้วก็ยันเข่าของตน
(เพราะไม่มีอะไรจะยึดยัน) ฉะนั้นแล

ปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิเทส
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา
ในปกรณ์วิเศษชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
ดั่งนี้